

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

# ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2023



TERAZI  
YAYINCILIK

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

**ÖMER ENGİN LÜTEM**  
**KONFERANSLARI**  
**2023**

Editör: Alev KILIÇ

Nisan, 2024



TERAZİ  
YAYINCILIK

Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

## Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023

ISBN: 978-625-94066-2-6

### TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.  
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA  
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • Faks: 0 (312) 438 50 26  
E-mail: terazi yayincilik@gmail.com  
www.terazi yayincilik.com

### EDİTÖR

Alev Kılıç

### YAYINA HAZIRLAYAN

Gülperi Güngör

### TASARIM

Ruhi Alagöz

### BİRİNCİ BASKI

Nisan 2024

### BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık  
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA  
Tel: +90 312 341 36 67

Sertifika No: 47865

© Terazi Yayıncılık - 2024

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

# İçindekiler

---

<b>Yazarlar</b> .....	<b>V</b>
<b>Önsöz</b> .....	<b>XI</b>
Ermeni Aydınlanma Hareketlerinde Hindistan Ermenilerinin Yeri ve Madras Grubu'nun Faaliyetleri.....	<b>1</b>
<b>Fatma Jale Gül ÇORUK</b>	
Ermeni Kültüründe Terörün Olumlanması: Nemesis Operasyonu.....	<b>17</b>
<b>Doğanay ERYILMAZ</b>	
Ermeni Kimliğini Oluşturma, Koruma ve Sürdürme Stratejileri.....	<b>47</b>
<b>Birsen KARACA</b>	
1915 Olaylarını Ermeni Kaynakları Üzerinden Tartışmaya Açmak.....	<b>59</b>
<b>Turgut Kerem TUNCEL</b>	
1915 Anlatısında Propaganda Yöntemi Olarak Tanık Kitapları ve Gün Yüzüne Çıkmayan Diğer Tanıklar? - “Men Are Like That” Kitap İncelemesi.....	<b>65</b>
<b>Tutku DİLAVER</b>	
Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar.....	<b>73</b>
<b>Hazel ÇAĞAN ELBİR</b>	
Ermeni Folklorunun Doğuşu ve Gelişimi.....	<b>83</b>
<b>Ercan Cihan ULUPINAR</b>	
İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Günümüze Ermenilerin Ermenistan'a Gerçekleştirdikleri Göçler.....	<b>97</b>
<b>Hülya ERASLAN</b>	
II. Abdülhamit Dönemi'nden Milli Mücadele'ye Ermeni-Kürt İlişkileri.....	<b>117</b>
<b>Güzin ÇAYKIRAN</b>	



## *Yazarlar*

---

### **Fatma Jale Gül Çoruk**

**D**r. Fatma Jale Gül Çoruk sırasıyla Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans; Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Halkbilimi anabilim dalında “Kayseri Esnafının Kent Kimliği Oluşumuna Etkisi” adlı teziyle yüksek lisans; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ermeni Dili ve Kültürü anabilim dalında “Hiciv Üzerine Bir Çalışma (Türk, İngiliz ve Ermeni Edebiyatları Örneklemine)” teziyle yüksek lisans ve yine Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ermeni Dili ve Kültürü anabilim dalında “Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları” başlıklı teziyle doktora programını tamamlamıştır. Çeviribilim, Ermeni kültürü, Halkbilimi ve Türk edebiyatı alanlarında çeşitli çalışmaları bulunan Çoruk, Eylül 2007-Ocak 2010 arası Gazi Üniversitesi'nde yarı zamanlı Türk Dili Okutmanı; Ocak 2010-Ekim 2011 arası Kırıkkale Üniversitesi'nde Türk Dili Okutmanı; Ekim 2011-Eylül 2014 arası Jandarma Okullar Komutanlığı'nda Türk Dili Okutmanı olarak görev yapmış, Eylül 2014 itibarıyla da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaya devam etmektedir.

### **Doğanay Eryılmaz**

**D**oç. Dr. Doğanay Eryılmaz 2001 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalından mezun oldu. 2011 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında yüksek lisans programını tamamladı. “Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları” başlıklı doktora tezini 2015 yılında savundu. Başlıca çalışma alanları karşılaştırmalı edebiyat, Ermeni dili, kültürü ve edebiyatıdır. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

## Birsen Karaca

**P**rof. Dr. Birsen Karaca 1996 yılında Ankara Üniversitesi tarafından YÖK kararıyla doktora yapmak üzere Moskova Devlet (M.V.Lomonosov) Üniversitesi Filoloji Fakültesine gönderildi. 1999 yılında Rus dili ve edebiyatı ve Ermeni dili ve edebiyatı alanlarında doktorasını tamamladı (Doktora tezi: “Bryusov kak perevodçik armyanskoy literaturı”). 2002 yılında doçent, 2008 yılında profesör unvanını aldı. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde çalışmakta olan Birsen Karaca Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü ve Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı başkanlıklarını yürütmektedir. Birsen Karaca Rus, Ermeni ve Türk edebiyatları, çeviribilim ve Ermeni Sorunu üzerine çok sayıda makale ve kitabın yazarıdır.

## Turgut Kerem Tuncel

**D**r. Turgut Kerem Tuncel, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Psikoloji (ana dal) ve Sosyoloji (yan dal) bölümlerinden 2001 yılında mezun olmuştur. Yüksek lisans derecesini 2002 yılında Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nden alan Dr. Tuncel, 2014 yılında *Università degli Studi di Trento* Sosyoloji ve Sosyal Araştırmalar Doktora Programı’ndan doktora derecesini kazanmıştır. Dr. Tuncel, doktora çalışmaları esnasında, *University of Michigan, Ann Arbor* bünyesindeki Ermeni Çalışmaları Programı’nda misafir araştırmacı olarak akademik çalışmalarını sürdürmüştür.

2001-2009 yılları arasında Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü ve İstanbul Bilgi Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümlerinde araştırma görevlisi olarak çalışan Dr. Tuncel, Ocak 2015 tarihinden bu yana AVİM bünyesinde görev yapmaktadır. Bu tarihten bu yana, *Uluslararası Suçlar ve Tarih / International Crimes and History Dergisi*’nin sorumlu yazı işleri müdürlüğünü de yürütmektedir. Dr. Tuncel, *Armenian Diaspora: Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia* (Ankara, Terazi, 2014) başlıklı kitabın yazarıdır. *Review of Armenian Studies* ve *Uluslararası Suçlar ve Tarih / International Crimes and History* dergilerinde yayınlanmış akademik makaleleri bulunmaktadır. Çeşitli Türk ve yabancı yayın organlarında Avrasya, Geniş Karadeniz Bölgesi ve Kafkasya’daki güncel politik gelişmeler üzerine değerlendirme yazıları yayımlanmaktadır.

## Tutku Dilaver

**T**utku Dilaver, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünden 2015 yılında mezun olmuştur. 2020 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalına bağlı Kafkasya Çalışmaları Programında tezli yüksek lisansını tamamlamıştır. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde doktora çalışmalarına devam etmektedir. 2017 Ağustos ayında Avrasya İncelemeleri Merkezinde (AVİM) başladığı 6 aylık uygulamalı eğitim programını tamamlamış, Misafir Araştırmacı olarak AVİM'e katılmıştır. 2019-2023 yılları arasında AVİM'de Analist olarak çalışmıştır. Tutku Dilaver, Polis Akademisi'nde Öğretim Görevlisi'dir.

## Tanju Bilgiç

**B**üyükelçi Tanju Bilgiç Samsun Anadolu Lisesi'nden 1989 yılında, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden ise 1993 yılında mezun oldu. 2003 yılında Padova Üniversitesi İnsan Hakları ve Demokratikleşme Programı'nda yüksek lisans yaptı. 2012'de ise Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktorasını tamamladı.

Tanju Bilgiç 1994 yılında Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nda Uzman Yardımcısı olmuş, 1995'te Dışişleri Bakanlığı'nda görev almaya başlamıştır. 2008-2011 yıllarında Dışişleri Bakanlığı Kıbrıs ve Yunanistan Dairesi'nde Şube Müdürü ve Daire Başkanı olarak görev yapmıştır. 2011-2014 yıllarında Saint Petersburg Başkonsolosu, 2014-2016 yıllarında Dışişleri Bakanlığı Enformasyon Genel Müdür Yardımcısı ve Bakanlık Sözcüsü olmuştur. 2016-2021 yılları arasında Belgrad Büyükelçisi olarak görev almıştır. Nisan 2021 tarihi itibarıyla tekrar Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ve bu görevi ile beraber Mart 2023 tarihi itibarıyla Bakanlık Enformasyon Genel Müdürü olmuştur. 3 Eylül 2023 tarihinde Türkiye'nin Rusya Büyükelçiliği görevine atanmıştır.

Büyükelçi Tanju Bilgiç'in *Efsane mi Gerçek mi? AB Dış Politikasında İnsan Haklarının Korunması* (2002), *İnsan Haklarının ABD Örneğinde Dış Politikada Kullanılması* (2014) ve *Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar* (2023) başlıklı üç kitabı bulunmaktadır.



## Hazel ağan Elbir

**H**azel ağan Elbir 2008 yılında Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek Lisans derecesini 2012 yılında ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden "Ermeni Terörü ve Türk Basını (1973-1984)" başlıklı tezi ile aldı. Yüksek lisans tezi aynı başlıkla 2017 yılında Almanya'da bulunan yayınevi Manzara Verlag tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. 2006 yılında TBMM'de, 2007 yılında Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM)'da ve Global Strateji Enstitüsü'nde staj yapmıştır. Yine 2007 yılında Avusturya'nın Graz şehrinde düzenlenen Model Avrupa Parlamentosu projesine katılmıştır. 2008 yılında Global Strateji Enstitüsü'nde dört ay süreyle Balkan Uzmanı olarak görev almıştır. Yüksek lisans yaparken 2011 yılında Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)'de de staj yapan ağan Elbir, Şubat 2012 tarihinden bu yana AVİM bünyesinde analist olarak çalışmaktadır. ağan Elbir'in araştırma konuları arasında Avrupa Birliği, Türkiye – ABD İlişkileri, Kafkasya, propaganda çalışmaları, insanlığa karşı suçlar ve terörizm yer almaktadır.

## Hülya Eraslan

**D**r. Hülya Eraslan, 2002 yılında Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik bölümünden mezun oldu. 2007 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim dalında yüksek lisansını tamamladı. "Agos (1996-2005) Türkçe-Ermenice Bir Gazetenin Tarihi" isimli yüksek lisans tez çalışması aynı yıl kitap haline getirildi. Bu çalışma 2009 Genç Sosyal Bilimciler Yarışması ödülüne layık görüldü. 2011-2012 yılları arasında YÖK doktora sırası araştırma bursu ile Georgetown Üniversitesi'ne araştırmacı –öğrenci olarak gitti. 2016 yılında "Osmanlı Bankası Baskınının (1896) Osmanlı Ermeni Basınında Ele Alınışı" başlıklı doktora çalışmasını Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim dalında tamamladı. 2005 yılından 2019 yılına kadar eski adıyla Gazi Üniversitesi yeni adıyla Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalıştı. İletişim Fakültesinde Çocuk Hakları ve İletişim, Basın Dili, Dergi Gazeteciliği adında çeşitli dersler vermiştir. 2019 Aralık ayından itibaren Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim dalında doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

## **Ercan Cihan Ulupınar**

**Ö**ğretim Görevlisi Dr. Ercan Cihan Ulupınar, 2007 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Halkbilim Bölümü'nden mezun olmuştur. 2010 yılında Ankara Üniversitesi, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini almıştır. 2019 yılında hazırladığı "XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi" başlıklı teziyle Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda doktorasını tamamlamıştır. 2013-2019 yılları arasında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi'nde Öğretim Görevlisi olarak çalışmıştır. 2019 yılından beri Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Öğretim Görevlisi Doktor olarak görev yapmaktadır. Ermeni dili, halk edebiyatı ve halk kültürü konularında çalışmaktadır.

## **Güzin Çaykırın**

**D**oç. Dr. Güzin Çaykırın, Erciyes Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2004 yılında mezun oldu. 2004-2005 yılları arasında Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü Bölümü'nde Ermenice dil eğitimi aldı. 2011 yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi alanında yüksek lisansını tamamladı. 2020 yılında Gazi Üniversitesi Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda doktorasını tamamladı. Bu süreçte sosyoloji alanında lisans derecesini de aldı. Doç Dr. Çaykırın, Ağustos 2023'te Türkiye Cumhuriyeti Tarihi alanında doçent oldu. 1915 Olayları ve askeri tarih üzerine çalışmaları bulunmaktadır. İngilizce ve Ermenice bilmektedir.



# Önsöz

---

**A**vrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından bu yana “Ermeni Konferansları” başlığı ile düzenlediği konferanslar dizisinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyuşmazlığı ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını çok boyutlu yönleriyle ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018’de vefat etmesinin ardından, onun anısına “Ömer Engin Lütem Konferansları” ismiyle devam eden bu konferans serisi, 2023 yılında 8 konferansla sürdürülmüştür. “Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023” başlıklı bu kitapta, 2023 yılında düzenlenen konferanslarda sunulan bildirilerin makaleleri yer almaktadır.

Kitapta yer alan ilk makalede Dr. Jale Gül Çoruk, 18. ve 19. yüzyıllarda Hindistan’da, özellikle Madras Grubu liderliğinde, Ermeni Aydınlanma ve milliyetçilik akımlarına katkıda bulunan Ermeni topluluğunun etkisini incelemektedir. Çoruk, Hindistan’daki küçük Ermeni toplumunun, Ermenistan’daki ve diğer coğrafyalardaki Ermenilerin milliyetçilik düşünceleri üzerindeki etkilerini ele almaktadır.

Doç. Dr. Doğanay Eryılmaz, Ermenilerin Türklere karşı gerçekleştirdikleri ikinci dalga terör faaliyetlerinin temelini atan Nemesis Operasyonu’nu ele alarak, Ermenilerin bu operasyonları düzenleyen kişilere ve suikastçılara bakış açısını gösteren kültürel unsurları değerlendirmektedir. Bu bağlamda medyadan, müzik alanından, sinemadan ve edebiyat ürünlerinden seçtiği örnekleri göstererek, Nemesis Operasyonu üzerinden Ermeni toplumunun teröre bakış açısını ortaya koymaktadır.

Prof. Dr. Birsan Karaca çalışmasında Türkiye’ye karşı üretilen Ermeni İddialarını besleyen kültürel kaynakları değerlendirmektedir. Prof. Karaca, gündemi şekillendiren başat sorunları göz önünde bulundurarak, Ermeni kimliğini oluşturma, bu kimliği koruma ve sonraki nesillere aktarma çabalarını tanımlayan tarihî süreçleri “Ermenilik Sorunu”, “Ermeni Sorunu”, “Ermeni İddiaları” başlıkları altında üç döneme ayırarak irdelemektedir.

AVİM Kıdemli Analisti Dr. Turgut Kerem Tuncel ve AVİM Analisti Tutku Dilaver 2023 yılının dördüncü konferansında “Men Are Like That” (İnsanlar Böyledir) ve “Patriotism Perverted” (Sapkın Yurtseverlik) isimli iki kitabı tanıtmışlardır. Bu iki kitap Ermeni dünyasındaki en etkin gruplardan biri olan Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun’un, hedeflerine ulaşmak için terörizm dahil her türlü yöntemi kullanmaktan kaçınmadıklarını gösteren kitaplardan ulaşabildiğimiz ikisidir. Her iki kitap da yıllar içerisinde kitapçıların ve kütüphanelerin raflarından kaybolmuş, büyük ihtimalle bilinçli olarak kaybedilmişlerdir. AVİM 2022 yılında söz konusu kitapların tıpkı basım yayımlanmalarını sağlamıştır. 1928 yılında basılan ‘Men Are Like That’ kitabı, bölgeye tarımsal kalkınma faaliyetlerine destek verme amaçlı giden bir Amerikalı olan Leonard Ramsden Hartill ‘in orada tanıştığı Ohannes Apresyon isimli bir Ermeni’den dinlediği anıları kitaplaştırmasıyla, Taşnaksutyun’un 20’nci yüzyılın başında bölgede yürüttüğü faaliyetlere ışık tutmaktadır. “Patriotism Perverted” ise K.S. Papazian’ın Taşnaksutyun’un politika ve eylem çizgisini irdelediği 1934 yılında yayımlanmış bir kitaptır. Dr. Turgut Kerem Tuncel ve Tutku Dilaver çalışmalarında ülkemizde ve dünyada çok bilinmeyen ve gizlenmeye çalışılan bu iki kitabı incelemektedirler.

Büyükelçi Tanju Bilgiç Eylül 2023’te AVİM’de gerçekleştirdiği konferansta “Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar” başlıklı kitabını tanıtmıştır. Ahmet Galip Balkar (30 Ocak 1936, İstanbul - 11 Mart 1983, Belgrad) Türkiye’nin Belgrad Büyükelçisi olarak görev yaptığı sırada Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (JCAG) terör örgütü tarafından düzenlenen suikast sonucunda vefat etmiştir. Büyükelçi Galip Balkar, şehit olan ne ilk ne de son diplomatımızdır. Bu saldırının ardından Dışişleri Bakanlığı mensupları yurtdışında pek çok saldırıya maruz kalmıştır. Tanju Bilgiç’in “Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar” kitabı ilk kez bir şehit diplomatımızın hayat hikayesini okuyuculara aktarmıştır. Türkiye ve Yugoslavya devlet arşivlerindeki belgelere de yer veren ve olayın birincil tanıklarıyla yapılan mülakatlar çerçevesinde kaleme alınan kitap, Galip Balkar’ın anısını canlı tutmayı hedeflerken, aynı zamanda o dönemde yanıtlanamayan bazı sorulara da ışık tutmaktadır. Konferans kitabımızda AVİM Analisti Hazel Çağan Elbir, Büyükelçi Tanju Bilgiç’in “Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar” kitabını tanıtan yazıyı kaleme almıştır.

Dr. Hülya Eraslan çalışmasında İkinci Dünya Savaşı sonrasında günümüze Ermeni toplumunun Sovyet Ermenistanı’na, sonrasında 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Ermenistan Cumhuriyeti’ne gerçekleştirdiği göç hareketlerinin nedenlerini, özelliklerini ve sonuçlarını ele almaktadır.

Dr. Ercan Cihan Ulupınar “Ermeni Folklorunun Doğuşu ve Gelişimi” başlıklı çalışmasında Ermeni folkloru hakkında Orta Çağ’dan günümüze bir değerlendirme yapmaktadır. Ulupınar Ermeni folklorunun ilk kaynaklarından 19. yüzyılda sistematik bir yöntemle kavuşan Ermeni folklor araştırmalarına değin genel bir çerçeve oluşturmaktadır, Ermeni folklor araştırmalarının tarihi ve coğrafi olarak gelişimini göstermektedir.

Son olarak Doç. Dr. Güzin Çaykırın, Doğu Politikası Çerçevesinde Abdülhamit Dönemi’nde, İttihat Terakki Dönemi’nde, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Kürt ve Ermeni ilişkilerinin seyrini Türk ve Ermeni kaynaklarından yararlanarak ele almaktadır.

2023 yılı Ömer Engin Lütem Konferanslarında sunumda bulunan saygıdeğer konuşmacıları değerli katkılarından dolayı kutlarım. Kitabın yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür eder, iyi okumalar dilerim.

**Alev KILIÇ**  
*E. Büyükelçi*  
*AVİM Başkanı*



# ERMENİ AYDINLANMA HAREKETLERİNDE HİNDİSTAN ERMENİLERİNİN YERİ ve MADRAS GRUBU’NUN FAALİYETLERİ

**Fatma Jale Gül ÇORUK\***

**A**ydınlanma, genel anlamda toplumların düşünce ve yaşam tarzlarında köklü değişikliklere yol açan bir yaklaşım olarak tanımlanabilir. Her toplumun aydınlanma dinamikleri, süreçleri ve sonuçları kendi bağlamında şekillenmekte; çoğunlukla da aydınlanma, dinin yaşam üzerindeki etkisinin yerine aklın yerleştirilmesi olarak algılanmaktadır. Aydınlanma, “*bireyleri ve milletleri kısıtlayan, onlara baskı uygulayan dinî ve dünyevi her türlü otoriteden, cehaletten ve aynı zamanda doğanın kısıtlarından kurtulmayı, en azından nisbî serbestleşmeyi ima eder.*”<sup>1</sup> Ermeni Aydınlanması da kendine has süreçlere sahip bir görünüm sergilemektedir ki zaten “*Aydınlanma’nın Avrupa’da ve Ermeniler arasında yayılmasını aynı kategoriler üzerinden ele almak mümkün değildir.*”<sup>2</sup>

Zekiyan, Ermeni modernitesinin oluşum aşamalarını, *Oluşum dönemi (1520-1620)*, *Ermeni kapitalizminin büyük canlanması (1630-1700)*, *Hümanistik dönem [Yeniden Doğuş dönemi] (1700- 1840)*, *Sekülerleşme dönemi (1840-1915)*<sup>3</sup> şeklinde dört evreye ayırmaktadır. Ermeni ulusal aydınlanma hareketlerinde önemli bir yere sahip olan Hindistan’daki süreç, Ermeni modernitesinin “*Hümanistik dönemi*”ne denk gelmekte; Hindistan’daki sürecin temelinde ise Avrupa’da yaşanan değişim ve dönüşümlerin etkisi bulunmaktadır. Hümanistik döneme kadarki sürece bakıldığında ise 14. yüzyıldan itibaren Ermeni Krallığının düşüşünü, yüzyıllarca süren kültürel ve entelektüel ilgisizlik izlemiştir Grigor’un ifadesiyle “*son Ermeni Krallığı’nın 1375’te düşmesinden 1915’e kadarki Ermeni tarihi süreci boş bir levhadır.*”<sup>4</sup>

\* Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, coruk@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3807-1501

1 Ohannes Kılıçdağı, “Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa”, *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* (Haz. Fikret Adanır, Oktay Özel), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021), 45.

2 Marc Nichanian, “Enlightenment and Historical Thought”, *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases*, Myers (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 96.

3 Detaylı bilgi için bk. Boğos Levons Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), 33-34.

4 Ronald Grigor Suny, *Ararat’a Bakmak* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 20.



ancak zaman zaman kişi ya da gruplar, Ermeni halkının geçmişini korumaya çalışmışlardır. Bu milliyetçi çabalarda en önemli rolü, bazı seçkin liderler aracılığıyla ve belli başlı manastırlarında hem dinî hem de entelektüel bir güç işlevi gören Ermeni Kilisesi oynamıştır. “*Siyasi bağımsızlığın yokluğunda Katolikos halkının özelemlerini somutlaştırmış ve diasporadaki Ermeniler ile anavatandaki<sup>5</sup> Ermeniler arasındaki bağlantı haline gelmiştir.*”<sup>6</sup> Başta eğitim olmak üzere kiliselerde yürütülen tüm faaliyetler, 19. yüzyılda somutlaşacak aydınlanma düşüncesine temel oluşturmuştur. Öte yandan “*ulusal liderliğin yokluğunda, halkı eğitmek ve özgürlük özelemlerine yol göstermek Ermeni din adamlarının doğal görevidir.*”<sup>7</sup> Bu noktada sekülerleşme bağlamında Ermeni Aydınlanması’nın farklı bir süreç yaşadığı görülmektedir. “*Ermeni Aydınlanması başlangıç safhalarında, dine düşman olmamanın ötesinde, din adamlarından büyük katkı almış, Ermeni Aydınlanması’nın ilk nüveleri, ironik gibi dursa da Ermeni kilisesi kurumlarından ve mensuplarından (hem Apostolik hem Katolik) çıkmıştır. Fakat özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren dine ve din adamlarına karşı takınılan tutum sertleşmiştir.*”<sup>8</sup> Bu hususta Nichanian’ın yorumu da dikkate değerdir: “*Ermeni Aydınlanması’nın paradoksal bir yanı vardır. Bir dinî cemaat (Mıkhitaristler), Ermenileri içinde buldukları ‘derin karanlıktan’, ‘ölüm hali’nden çekip çıkarmak ve herkesin erişebileceği ansiklopedik eserler önermek için Ermeniler arasında laik bir ruh yaymaya başlamıştır.*”<sup>9</sup>

Ermeni Aydınlanması’nın Batılı kaynaklarının oluşması, sürecin başlamasından çok daha öncesine dayanmaktadır. 14-17. yüzyıllar arasında Roma Katolik kilisesi misyonerlerinin faaliyetlerinin yanı sıra Fransiskan ve Dominik misyonerlerinin faaliyetleri de Batı ile Ermeniler arasındaki fikir

5 Ulusal aydınlanma hareketlerinin gerçekleştiği süreçlerde Ermenilerin siyasi bir bütün halinde değil farklı topraklarda farklı egemenlikler altında koloniler halinde yaşamlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Dolayısıyla ulusal aydınlanma hareketlerinin temelinde elbette belli bir bölgedeki toprak kastedilmekle birlikte aslında bir ve bütün olma, kimliğini yitirmeme ve birlikte hareket edebilme maksatlarının olduğu görülmektedir. Batılı dillerdeki yayınlarda aydınlatılması/kurtarılması amaçlanan unsur tanımlanırken “anavatan, Ermeni anavatani, Ermenistan, Ermeni ülkesi” vb. terimler kullanılmakla birlikte aslında kastedilen Kafkasya’daki belirli bir bölge ve orada başka halk/halkların egemenliğinde yaşayan Ermenilerdir. Bu noktadan hareketle çalışmamız boyunca da kastedeceğimiz “anavatan” imgesi, anlatılan dönem bağlamında siyasi bir birliği bulunmaması dolayısıyla siyasi sınırları olmayan bir bölgeye atıf olacaktır.

6 Detaylı bilgi için bk. Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley- Los Angeles- London: University of California Press, 1975), 30-31.

7 Vazgen Ghougassian, “The Quest for Enlightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century”, *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases*, Myers (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 247-248. Ayrıca detaylı bilgi için bk. Suny, *Ararat’a Bakmak*, 19-34.

8 Kılıçdağı, “Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa”, 46.

9 Nichanian, “Enlightenment and Historical Thought”, 95.

alışverişlerinin gerçekleşmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. 17. yüzyılda ise “*Cizvit misyonerlerinin faaliyetleri Avrupa ile Ermeniler arasında kültürel alışverişin ilerlemesini sağlamıştır.*”<sup>10</sup> 18. yüzyıla gelindiğinde aynı amaç etrafında birbirinden farklı merkezlerde filizlenen bir aydınlanma süreci başlamıştır. Sivaslı Mihitar<sup>11</sup> ve Mihitar Cemaati’nin çalışmaları bu süreçte oldukça etkili olmuştur. Bu küçük Ermeni Katolik keşiş grubunun katkıları, diğer misyoner grupları gölgede bırakmıştır. Mihitar, “*Avrupa’nın aydınlanmasına duyulan ihtiyacı vurgulamış ve halkının kültürel mirasını veya ulusal ruhunu kaybetmeden, ulusunu Batı ile daha yakın temasa getirmeye çalışmıştır.*”<sup>12</sup> Mihitar, Avrupa’dan yalnızca gerekli unsurların alınmasının faydalı olacağını vurgularken aynı zamanda Ermeni tarihinin, dilinin ve edebiyatının da incelenmesinin gerekliliğine inanmıştır. Mihitar’ın faaliyetleriyle antik dönem ile modern dönem arasında bir geçiş, bir süreklilik sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle matbaanın kullanımı, Batılı fikirlerin Ermeniler arasında tanınmasını kolaylaştırmıştır. “*On sekizinci yüzyılda matbaa, Ermeniler arasında hem ulusal kültürün hem de Avrupa düşüncesinin yayılmasına yardımcı olmuştur.*”<sup>13</sup>

“*Ermeniler bin yıl boyunca koloni-diaspora arasında bir çizgide yaşamışlardır.*”<sup>14</sup> Matbaanın kullanımı, 1512’de ilk Ermenice kitabın basılması ve bunları takip eden ulusal aydınlanmacı gelişmelerin temelinde hep diaspora topluluklarındaki Ermeniler bulunmaktadır ki “*diaspora, Ermenistan’da diasporanın çabalarını tamamlayan önemli bir entelektüel hareketin ortaya çıktığı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ulusun entelektüel merkezi olmuştur.*”<sup>15</sup> Çalışmamızın odağını oluşturan ve detaylarını sunacağımız Hindistan’daki faaliyetler de buna bir örnektir ki “*Ermenilere özgü bir siyasal ifade biçimi oluşturma yolundaki ilk adımlar Hindistan’daki Ermeniler tarafından 18. yüzyılın ikinci yarısında atılmıştır.*”<sup>16</sup> Hindistan Ermenileri, Ermeni diasporaları arasında önemli bir yere sahiptir ki “*Ermeni tarihinin en önemli merkezi, en azından uzun mesafeli ticaret ve kültür tarihi söz konusu olduğunda, erken modern dönem ve sonrasında neredeyse tamamen Hindistan’ın liman şehirlerine kaymış görünmektedir.*”<sup>17</sup>

10 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 32.

11 Detaylı bilgi için bk. Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler, 1676-1749*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

12 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 33.

13 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 34.

14 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 32.

15 Panossian, Razmik, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars* (London: C. Hurst & Company, 2006), 76.

16 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 77.

17 Sebouh D. Aslanian, “Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture”, *Book History*, V.17 (2012), 54-55.

Ermenilerin Hindistan'la ilişkisinin takip edilebilen kayıtlarla 8'inci yüzyıla; kimi görüşlere göre de Antik Çağ'a kadar uzandığı düşünülmektedir.<sup>18</sup> On beşinci yüzyılın başlarında Ermenilerin Hindistan ile ticaret yaptıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır ki Ermenileri, bu bölgeye çeken asıl unsur da ticaret olmuştur. İlk gelen Ermeni tüccarlar yerleşmeyi tercih etmemiş, kalıcı yaşam alanları oluşturmamışlardır. Bu kişiler daha çok müslin, ipek, baharat, değerli taş satın almak üzere Ermenistan ve İran'dan gelen geçici tüccarlardır. Avrupalıların bölgeye gelişinden çok önce, ülkenin hemen hemen tüm ticaret merkezlerine yerleşmişler ve süreç içerisinde Hindistan dış ticaretinin öncüleri olmuşlardır. Venedik, Amsterdam, İstanbul, Trabzon, Rusya vb. yerleri kapsayan geniş bir ticaret ağı kurmuşlardır. Ermenilerin Hindistan'a yerleşmeleri Babür Şahı Ekber zamanında başlamıştır. Ekber ve sonraki süreçte Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde koloniler kurmuşlardır. Ekber Şah da tıpkı İran Şahı Abbas gibi Ermenilerin ticari yeteneklerinin farkına varmış ve onların bu yönlerini kendi çıkarları için kullanmıştır. Ekber, Ermenilere din özgürlüğü de dahil olmak üzere hem sosyal hem ticari pek çok imtiyaz sağlamıştır. Bu özgürlük ortamında 16. yüzyıldan itibaren Ermenilerin Agra, Delhi, Surat, Bombay, Kalküta, Dakka, Çinsura, Saydabad, Madras vb. yerlere yerleştikleri bilinmektedir. "1700'lerde Hindistan'daki diasporanın çoğu, Yeni Culfahların torunlarıydı. Bazıları zengindi, özgürdüler ama bir şekilde derinlerde bir yerde evsizdiler. Kendi devletlerinin olmamasının yarattığı azınlıkta olma duygusu, asimilasyon da dahil olmak üzere dış güçlere karşı en iyi önlem olarak örgütlü eyleme ve birlik olmaya yönlendirdi."<sup>19</sup>

Kalabalık bir cemaat olmamakla beraber sahip oldukları yetenekleri ve maddi güçleri sayesinde hem buldukları topraklarda hem de Ermenilerin siyasi ve kültürel uyanışlarında önemli bir yere sahip olmuşlardır ve genel olarak Ermeni kolonileri, "neredeyse hiçbir zaman askerî ya da siyasi bir güç taşımadıkları gibi, kültürel bir üstünlük de kuramamışlardır. Ancak birçok kez, dahil oldukları toplumların yapıları çerçevesinde, çok çeşitli alanlarda, üst düzeyde başarılarla imza atmışlardır."<sup>20</sup> ki Hindistan'da elde ettikleri konum ve etki de bu yoruma uygun bir örnek teşkil etmektedir. Hindistan'da özellikle Madras ve Kalküta'da bulunan Ermeniler arasında Ermeni Aydınlanması fikri ortaya çıkmış ve hatta "milliyet olarak Ermenilerle ilgili ilk yazılar, 1770'lerde Madras Ermenilerinin girişimci çevrelerinden çıkmıştır."<sup>21</sup> Öte yandan

18 Hindistan Ermenileri hakkında detaylı bilgi için bk. Fatma Jale Gül Çoruk, "Indian Armenians from the Past to the Present", *Review of Armenian Studies*, 48 (2023), 85-108.

19 David Zenian, "18th Century Madras Armenians Envision an Independent Armenia", <https://www.armeniansinasia.org/blog/2010/07/03/18th-century-madras-armenians-envision-an-independent-armenia>, Erişim tarihi: 11.11.2023.

20 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 32.

21 Suny, *Ararat'a Bakmak*, 44.

Hindistan Ermenilerinin faaliyetleri kronolojik, coğrafik ve ideolojik içerik açısından iki ana dönemde incelenebilmektedir: “*Birinci/ Madras Dönemi (1772-1797); İkinci/ Kalküta Dönemi (1797-1852). Madras Dönemi, öncelikle pan-Ermeni yönü ve Ermenistan’ın aydınlanması ideolojisini taşıırken; Kalküta Dönemi ılımlı ulusal çabalarla karakterize olmuştur. Aydınlanma aktivistlerinin odak noktası, yerel Ermeni topluluğunun laik eğitimidir.*”<sup>22</sup>

1770’lerin başında Madras’ta, aralarında Hovsep Emin, Movses Bagramyan, Şahamir Şahamiryanyan, Harutyun Şmavonyan’ın bulunduğu Ermeni halkının ulusal aydınlanma hareketlerinin oluşumunda büyük rol oynayan bir grup kurulmuştur. *Madras Grubu* olarak adlandırılan bu grubun fikirleri ve faaliyetleri, ilgili süreçte somut bir karşılığa dönüşmemiş olsa da yüzyıllar sonrasını etkileyecek bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur.

Şahamir Şahamiryanyan tarafından yönetilen “*Madras’taki Ermeni topluluğu, esas olarak Avrupa ve Uzak Doğu ile kazançlı bir ticaret yapan zengin tüccarlar tarafından oluşuyordu. Bu tüccarların çoğu hayırseverlikleri ve vatansever gayretleriyle dikkate değerdi.*”<sup>23</sup> Bu grup, matbaa kurarak aydınlanma propagandalarını daha etkili hale getirmeyi amaçlamıştır. Bir Ermeni siyasi düşüncesinin formüle edilme çabasının bir uzantısı da “*Hindistan’da yayımlanan ilk Ermenice süreli yayının basılmasıdır.*”<sup>24</sup> Madras Grubu, okullar açmak, halk arasında aydınlanma fikirlerini yaymak, özellikle gençlere özgürlük ve vatanseverlik düşüncelerini aşlamak, Ermeni tarihini öğretmek, tüm halkı silahlandırmak ve bunun için eğitmek, dağınık haldeki Ermenilerden finansal destek almak, gerektiğinde Gürcülerle iş birliği yapmak, Rusların himaye ve desteğini kazanmak gibi amaçlarla yola çıkmıştır ama Madras Grubu’nun en temel amacı, dağınık ve başka hakimiyetler altında yaşayan Ermenileri harekete geçirerek Ermeni Devleti’nin yeniden kurulmasını sağlamaktı.<sup>25</sup> O süreçte dünyada, özellikle Batı’da, var olan aydınlanma fikirlerinden de etkilenecek Ermeni Aydınlanması’nın savunucuları olmuşlardır. Madras Grubu, yayıncılığı propaganda aracı yaparak Ermeni Aydınlanması’na bir temel oluşturan ilk grup olmakla birlikte onları “*organik, güçlü ve sistemli bir gelişim takip etmemiştir*”<sup>26</sup> ve sonraki süreçte kurulan Ermeni siyasi partilerin aksine, Madras Grubu bir siyasi partiye dönüşmemiştir.<sup>27</sup>

22 Ghougassian, “The Quest for Enlightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century”, 242.

23 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 35.

24 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 33-34.

25 Detaylı bilgi için bk. Հ Գ ժամկոչյան, Ա Գ Արքահայրյան, Ս Տ Մելիք-Բախչյան, Ս Պ Պողոսյան, *Հայ ժողովրդի պատմություն սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը*, (երեվան: Էրեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1975), 707-709.

26 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, 33-34.

27 Detaylı bilgi için bk. Zenian, “18th Century Madras Armenians Envision an Independent Armenia”, Erişim tarihi: 11.11.2023.

Aydınlanma hareketleri için eşzamanlı ya da kronolojik olarak pek çok farklı noktada pek çok farklı isim hakkında detaylı bilgiler verilmesi mümkün ancak çalışmamızın odağında yer alan isimlerden bahsetmeden önce Hindistan'daki süreci doğrudan etkileyen bir isimden, Hovsep Emin'in de örnek aldığı, Israel Ori'den ve faaliyetlerinden öncelikli olarak bahsetmek yerinde olacaktır zira "17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında Ermeni Aydınlanması büyük ölçüde onun adıyla bağlantılıdır; meseleyi pratik bir temel oturtmuş ve siyasi görüşmelere mücadele ruhu kazandırmıştır."<sup>28</sup>



**Israel Ori (1659- 1711)**, 1659'da Sisian'da doğmuştur. Melik Israel'in oğlu olan Israel Ori'yi ulusal faaliyetlere yönelten sürecin başlangıcında 1677 yılında Eçmiyadzin'de Katolikos Hagop Çuğayetsi (1598-1680) tarafından üst düzey din adamlarının ve soyluların katıldığı gizli bir toplantının yapılması bulunmaktadır. Bu toplantıda, Papa'dan yardım istemek üzere bir heyetin Avrupa'ya gitmesi kararlaştırılmıştır. Heyet yola çıkmış ancak Çuğayetsi'nin İstanbul'da vefatı üzerine misyonunu tamamlayamadan dönmüştür. Temel hedefi, Safevi ve Osmanlı İmparatorlukları hakimiyetinden kurtulmayı sağlamak olan heyetten Israel Ori ise geri dönmemiştir;

Avrupa başkentlerinde destek bulabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1680'de Venedik'e giden Ori, 1699'a kadar Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde siyasi ve askerî bağlantılar kurarak yaşamıştır. Eylül 1699'da Düsseldorf'a giden Ori, Ermenistan'ın Pers boyunduruğundan kurtarılması için üçlü ittifak planını yürürlüğe koymak istese de gerekli desteği alamamıştır. 1701'de Rus İmparatorluğu'nun desteğini alabilmek için Moskova'ya dönen Ori, 1711'de ölümüne kadar geçen sürede Kafkasya ve İran'da faaliyetlerini sürdürmüştür ama istediği sonuçları elde edememiştir ancak Ori'nin faaliyetlerinin sonraki aydınlanma süreci üzerindeki etkisi büyüktür. Ori'nin çabalarının boşa çıkması, "diğer Doğulu Hıristiyan halklar gibi Ermenilerin de Batı'daki Rönesans sonrası gelişmelere ne derece yabancı kaldıklarının ve Hıristiyan dünyası birliği hayallerinin gerçekte ne derece bağdaşmadığının kanıtıdır. Ori, Büyük Petro'nun Ermeni meselesine iyi kötü ilgisini çekebilmenin ve nüfuzlu Ermeniler arasında etnik bilinç ve birlik duygusu uyandırmanın dışında bir

28 Վ. Բարխուդարյանի, Հայոց Պատմություն նոր շրջան 8, (Երևան: Մանուար), 10.



sonuç”<sup>29</sup> elde edememiştir zira “Ermeniler, istikrarlı edebî gelenekler (klasisizm vb.) gibi modern toplumun çeşitli unsurlarından yoksundu. Üniversiteler gibi kalıcı eğitim kurumlarından hatta Aydınlanma gibi karmakarışık bir kültürel olguyu sürdürebilecek yeterli bir dilden veya sosyal sınıftan yoksundular. İlerlemeleri başta hocalar, amiralar olmak üzere bazı istisnai kişilerin, zengin, cömert ve aydın kişilerin rastgele girişimlerine bağlıydı.”<sup>30</sup>



**Hovsep Emin (1726-1809), 18.** yüzyılın ikinci yarısında gelişim gösteren Ermeni Aydınlanma hareketinin en büyük isimlerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Hovsep Emin’in ailesi Şah Abbas dönemi sürgününde İran’ın Hemedan şehrine yerleşmiş, Emin de 1726’da burada dünyaya gelmiştir. Hovsep Emin’in düşünce dünyasının ilk tohumları ise dedesi Mikael tarafından atılmış, Ermeni tarihi ile ilgili ilk bilgileri dedesinden öğrenmiştir. 1744’te Kalküta’ya babasının yanına giden Emin, burada bir İngiliz okulunda öğrenim görür. İngiliz askerî disiplininden çok etkilenen Emin, “askeri çalışmayı öğrenmesi gerektiği fikrine varır çünkü anılarında vurguladığı gibi, halkın yabancılara karşı mücadelesinde bu belirleyici bir role sahiptir.”<sup>31</sup> Öte yandan “Israel Ori’nin fikirleri, Hovsep Emin’e ilham kaynağı olmuştur.”<sup>32</sup>

Hovsep Emin, 1751’de babasının rızası olmadığı halde Londra’ya gitmiştir. Bu ilk gidiş süreci ve sonrası oldukça zorlu geçen Emin<sup>33</sup>, ilk başlarda gelişigüzel işlerde çalışarak para kazanmaya çalışmış; bir süre sonra çeşitli vesilelerle İngiliz aristokrasisinden önemli isimlerle tanışmayı başarmıştır. 1755’te Edmond Burke<sup>34</sup> ile tanışan Emin, 1756’da Woolwich’teki İngiliz Kraliyet Askerî Akademisi’ne kabul edilmiştir. 1757’de Yedi Yıl Savaşları’na katılmak için Almanya’ya gitmiştir. İngiltere’ye döndükten sonra aydınlanma

29 Boğos Levon Zekiyan, Kayıp Kentten Manevi Vatana (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), 36.

30 Nichanian, “Enlightenment and Historical Thought”, 95.

31 Պողոսյան, Ս., “Հովսեփ Էմին”, Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1976), 530.

32 Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature Vol. III*, 7.

33 Hayatı ve yolculukları hakkında detaylı bilgi için bk. Joseph Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, Calcutta: The Baptist Mission Press, 1918.

34 Edmond Burke (1729-1797), İngiliz Avam Kamarası milletvekili, İrlandalı-İngiliz siyasetçi.

fikirlerine dair planlarını etrafına aktararak siyasi bir destek arayışına girmiştir ancak bir süre sonra bu arayışının, İngiltere'nin çıkarlarına uymadığı için boşa bir çaba olduğunu anlayarak 1759'da Eçmiyadzin'e gitmek üzere Anadolu'dan da geçen bir yolculuğa çıkmıştır. Yolculuk süresince edindiği deneyimler sonucunda yerli kuvvetlerle ya da Gürcistan ile amacına ulaşamayacağını anlamış; bu yolculuk süresince Emin, “*dinî önderlerin pasifliği karşısında hayrete düşmüştür.*”<sup>35</sup> Zira Hovsep Emin, Gürcistan ile ittifak halinde ve Rusya'nın koruması altında bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak amacındaydı. Hovsep Emin, Ermeni din adamlarını ve kilisenin pasifliğini eleştiren bir tavır sergilemekle birlikte ulusal aydınlanmaya destek vermeyen ya da karşı çıkan herkesi düşman olarak gören bir anlayışa sahipti. Hovsep Emin'e göre Ermeni devletinin yeniden kurulması için gerekli olan belli başlı şartların gerçekleşmesi gerekiyordu. Bunlar, Ermenilere savaşmayı öğretmek; onları bilgilendirmek ve birleştirmek; Ermeni-Gürcü ittifakını kurmak; Rus himayesine güvenmekti. Bu maksatlarla destek arayışına devam eden Emin, 1761 baharında yeniden Londra'ya dönmüştür. Bu süreçte Rus büyükelçisi ile görüşerek ondan Rusya'ya geçiş izni alarak 1761 sonbaharında Petersburg'a gitmiştir. 1762 baharında Astrahan'a gitmek üzere tekrar yola çıkmış ancak hava koşulları nedeniyle dokuz ay kadar o bölgede konaklamak zorunda kalmıştır. Bu süreçte şehirdeki Ermenileri örgütleme faaliyetlerinde bulunmuş hatta kendisi şehirden ayrılacağı zaman yanına bir grup atlı ve silahlı Ermeni genci de katılmıştır. İzin belgesindeki sorun nedeniyle Kızlar'dan ötesine geçemeyen Emin, gençleri Tiflis'e gönderirken kendisi de Moskova'ya dönmüş; 1763'te ise Gürcistan'a gitmiştir. Amacına ulaşmak için Rusya ve Kafkasya'da destek arayışına giren Emin, uzun süren girişimlerinin sonucunda istediğini elde edemeyince 1770'de Kalküta'ya dönmüştür.<sup>36</sup> Hindistan'daki ilk faaliyetleri Ermeni tüccarlardan yıllık destek alınmasının sağlanması yönünde olmuştur. Emin, “*büyük hırsları olan, aydın bir zihne sahip bir idealistti ve insanın özgür gelişimi fikrini vatanseverlikle bütünleştirmeye çalışan bir entelektüeldi. Ermeni Aydınlanma hareketinin gelecekteki aktivistleri üzerinde de büyük bir etki bırakmıştır.*”<sup>37</sup>

**Movses Bagramyan**'ın, ne zaman doğduğuna ve öldüğüne dair bilgiler bulunmamaktadır. “*Culfa'da Kevork adında bir din adamının yanında eğitim görmesi*”<sup>38</sup> dışında çok az bilgi vardır. “*Erivan Katolikosu Simeon'a göre*

35 George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, (California: Mazda Publishers, 2006), 219.

36 Hovsep Emin'in bu süreçte yaşadıklarına dair daha detaylı bilgi için ayrıca bk. V. D. Grigoryan, “*հայ ազատագրական շարժման հնտկահայ կենտրոնը: Հովսեփ Էմինի գործունեությունը*”, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, 1972, V.4, 198s.

37 Ghougassian, *The Quest for Enlightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century*, 246.

38 Agop J. Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature Vol. III* (Detroit: Wayne State University, 2005), 147.

*Bagramyan Karabağlıydı.*”<sup>39</sup> 1760’ların başında Rusya’da Hovsep Emin’le tanışıp arkadaş olmuşlardır. Emin’in fikirlerinden etkilenip ona katılmıştır. 1762-67 yılları arasında Hovsep Emin’le birlikte ağırlıklı olarak silahlı direnişe dayanan aydınlanma hareketi organizasyonunda birlikte hareket etmişler ancak bir başarı elde edememişlerdir. 1767’de Madras şehrine yerleşen Bagramyan, Ermeni tarihi ve dili öğretmenliği yapmıştır. 1770 yılında Şahamir Şahamiryan’la birlikte *Madras Grubu*’nu kurmuştur.



Ulusal bir aydınlanma hareketinin başlatılması için ideolojik bir temelinin olması gerektiğine inanan Bagramyan, 1772’de *Նոր տետրակն որ կոչի հորդորակն* (*Nor tetrak vor koçi hordorak*) adlı kitapçığı hazırlamıştır. Nichanian’a göre bu kitapçık, “bir aydınlanma ideolojisini formüle etmeye yönelik ilk girişimdir.”<sup>40</sup> Madras Grubu adına basılan bu kitap nedeniyle “Katolikos tarafından cezalandırılmış ve bu tür kitap yazıp basmaları yasaklanmıştır.”<sup>41</sup> Bu kitapçıkta anayasal bir demokrasinin nasıl kurulacağı açıklanırken aynı zamanda gençlere vatan sevgisini aşılamanın ve demokratik ilkelere dayalı eğitime onları teşvik etmenin öneminden bahsedilmektedir. Ayrıca ebeveynlere de çocuklarının eğitimini desteklemeleri konusunda

39 U. Պողոսյան “Մովսես Բագրավանյան”, Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1976), 536.

40 Vahe Oshagan, “From Enlightenment to Renaissance: The Armenian Experience”, *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers* (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 166.

41 Պողոսյան “Մովսես Բագրավանյան”, 537.



tavsiyeler yer almaktadır. “*Ermeni tarihindeki başarıların ve başarısızlıkların nedenleri analiz edilmekte ve geleceğe yönelik önemli dersler sunulmaktadır.*”<sup>42</sup> Öte yandan başarısızlıkların sorumlusu olarak dinî kurumlar görülmekte; bunların insanları kaderciliğe ve teslimiyete sürüklediği öne sürülmektedir. Özgürlüğün sağlanabilmesi için Ermeni halkının bunu istemesini ve bunun için ortak bir çabayla hareket etmelerinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bagramyan’ın temel düşüncelerini şu şekilde aktarabiliriz: “*Halk, yabancıların boyunduruğundan durumuna üzülmeye değil ancak mücadele ederek kurtulabilir. Ah vah ederek vatan kurtarılamaz. Özgürleşmenin yolu silahlı mücadeledir, bu nedenle halk özellikle de gençler silahlanmalı, silah kullanmayı öğrenmelidir. Zorluklardan, düşmandan ve gerekirse ölmekten korkmamalıdır.*”<sup>43</sup> Bagramyan, fedakârlık ve mücadele çağrısı yapmakta, halkın bir kısmının çekeceği eziyetin diğerlerinin refahını sağlayacağını vurgulamaktadır. Anlatımlarında genel olarak Rus halkının boyunduruktan kurtulup çoğalmasını ve zenginleşmesini örnek göstermektedir. Öte yandan Bagramyan için diğer önemli unsur, halkın geri kalmışlığının ve adaletsizliğin ortadan kaldırılmasıdır. “*Geri kalmışlık, eğitimsizlik, cehalet yıkıma yol açar. Bu nedenle halkı aydınlatmak gerekiyor çünkü aydınlanmış bir insan ülkenin refahına ve güçlenmesine katkıda bulunabilir.*”<sup>44</sup>

Movses Bagramyan’ın düşüncelerinin önemi, iki farklı argümana dayanmasından ileri gelmekteydi. Bagramyan hem eski ve orta çağ Ermeni krallıklarının başarısızlıklarını analiz etmiş hem de tarihî Ermenistan’da hâkim olan sosyal ve ekonomik koşulların dezavantajlarını ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir. Bagramyan, nihai düşüşlerinin nedeni olarak bu devletlerin despotik doğasını öne sürmüştür. Bütün bir halkın kaderini tek bir adamın yanılabilir bilgeliğine emanet etmemeyi ve toplumsal örgütlenmeyi ise meydan okuyabilen düşüncenin iradesine tabi kılmanın gerekliliğini savunmuştur.<sup>45</sup> Bagramyan, kilise ile devletin ve kilise ile eğitimin ayrılmasını savunmasının yanı sıra Madras’ta anayasal bir monarşi denilebilecek parlamenter bir sistem öneriyordu. Ulusal ideolojisinin temel şeklini kitap haline getiren ilk kişi de oydu.<sup>46</sup>

42 Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature Vol. III*, 147.

43 Պողոսյան, “Մովսես Բագրատյան”, 540-541.

44 Պողոսյան “Մովսես Բագրատյան”, 539.

45 Detaylı bilgi için bk. Gerard Libaridian, *The Ideology of Armenian Liberation. The Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Movement (1639-1885)*, yayımlanmamış doktora tezi, (Los Angeles: University of California, 1987), 55-57.

46 Detaylı bilgi için bk. Nichanian, “Enlightenment and Historical Thought”, 95.



**Şahamir Şahamiryan (1723-1798)**, 1723 yılında Yeni Culfa’da doğmuştur. Terzilikle uğraşan Şahamiryan, 1740’larda Yeni Culfa’dan Hindistan’a göç edip Madras’a yerleşmiştir. Burada değerli taş ve kuru meyve ticareti yapmış; bu ticaretten “*büyük bir servet kazanmış ve ardında varislerine 23 milyon rupi miras bırakmıştır.*”<sup>47</sup> Şahamiryan, sürekli kendini geliştirme amacıyla olmuş, 40’lı yaşlardayken dahi “*eğitim seviyesini yükseltmek için Ermenice ve İngilizce öğretmenleri işe alıyor.*”<sup>48</sup> Madras’ta kilise, okul, yoksullar yurdu ve hastane olmak üzere birçok kurum bağışında

bulunan Şahamiryan’ın en önemli hizmeti, Ermeni Aydınlanması’na büyük katkı sağlayan matbaayı 1772 yılında kurmasıdır. Matbaanın kurulmasıyla birlikte “*küçük bir grup vatanseveri toplayarak Madras’ta entelektüel bir çevre oluşturmuştur.*”<sup>49</sup> Madras Ermenileri arasında etkili ve otoriter bir konuma sahip olan Şahamiryan, sadece Madras’la sınırlı bir çaba içinde olmamış; bu yetkinliğini Rusya ile iyi ilişkiler kurmak için kullanmıştır: “*Rusya’nın yardımını alabilmek için Rus devletine yakın Ermeniler olan Hovsep Arğutyan ve Hovhannes Lazaryan ile temas kurmaktaydı.*”<sup>50</sup> Aynı zamanda Eçmiyadzin katolikosları, Karabağ melikleri ve Gürcistan kralı II. Herakleios ile düzenli yazışmalarını da sürdürmüştür.<sup>51</sup> Hatta Şahamiryan, “*Ermeni ve Rus devletleri arasında gelecekte kurulacak ilişkilerin ve anavatanda kurulacak devlet düzeninin nasıl biçimlendirileceğini öngören bir pakt taslağı bile hazırlamıştır.*”<sup>52</sup>

47 Detaylı bilgi için bk. Grigoryan, “Հայ Ազատագրական Շարժման Հնտկախայ Կենտրոնը: Հովսեփ Էմինի Գործունեությունը”, 198-203.

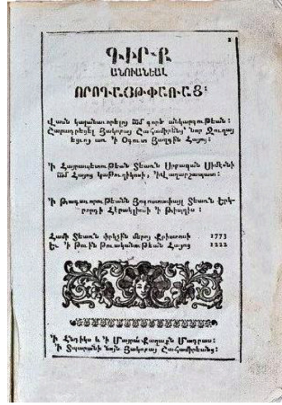
48 Գ. Գրիգորյան, “Շահամիր Շահամիրյան”, Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1976), 543.

49 Ghougassian, “The Quest for Enlightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century”, 251.

50 Գրիգորյան, “Շահամիր Շահամիրյան”, 545.

51 Detaylı bilgi için bk. Ghougassian, “The Quest for Enlightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century”, 258.

52 Գրիգորյան, “Շահամիր Շահամիրյան”, 545.



Şahamir Şahamiryan'ın çalışması olan *Որոգայթ Փարատ (Vorogayt Parats)*, Bagramyan'ın tarihî analizleriyle örtüşmekte; feodalizme karşı ekonomi ve hukuk temelli bir anayasa önermekteydi. Kitabın en can alıcı noktası, gelecekteki demokratik, bağımsız ve egemen bir devletin yasa taslağını içermesinden ileri gelmektedir. Şahamiryan, kilise ve devletin ayrılmasının ve tüm insanların eşit haklara sahip olmasının gerekliliğini savunmaktadır. Madras Grubu'nun faaliyetleri, 1797'de Şahamir Şahamiryan'ın ölümüyle sona ermiştir.



**Harutyun Şmavonyan, Şirazlıdır.** Ermeni Aydınlanması'nda önemli bir yere sahip olan Şmavonyan, 1750'de Şiraz'da doğmuştur. "1777'de iki oğlunun ölümü üzerine kendini dünyadan soyutlamış; dağlarda dervişlerin yanında kalmıştır. 1784'te dağdan inmeye ikna edilerek, yerel bir kilisenin papazlığını üstlenmesi için Madras'a gönderilmiştir."<sup>53</sup> 1784'te Madras'a gelmiştir ve "kısa zamanda vatanseverliği, ilmi ve erdemli davranışlarıyla Ermeni cemaati tarafından çok sevilmiş ve kalıcı olarak Madras'a yerleşerek burada 40 yıl çalışmıştır."<sup>54</sup> Şmavonyan, 1789 yılında

53 Ghougassian, "The Quest for Enlightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century", 259.

54 Մ. Մխիթարյան, "Հարություն Շամվոնյան", Հայ Սշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1976), 553.

Madras'ta ikinci Ermeni matbaasını kurmuştur. Matbaada dinî kitaplar basmasının yanı sıra 1794'te ilk Ermenice süreli yayın olan “*Azdarar*”ı da basmaya başlamıştır ki “*Azdarar*'ın yayın politikası sadece Ermenilerin aydınlanmasını değil aynı zamanda siyasi kurtuluşlarının zemininin hazırlanmasıyla da ilgiliydi.”<sup>55</sup> 1824'te vefat eden Şmavonyan'ın asıl ünü de ilerlemenin ve değişimin başlıca aracısı haline gelen periyodik basını başlatmasından ileri gelmektedir.

**Sonuç olarak**, Ermeni Aydınlanması, pek çok topluma göre erken başlamış ancak coğrafi, siyasi farklılıklar nedeniyle süreklilik arz edememiş; bir yerden sonra devam ettirilemeyen bir yapıya dönüşmüştür.<sup>56</sup>

Madras Grubu ile onlardan önceki ve sonraki ulusal aydınlanma fikirleri birbirinin devamı gibi algılanmamış, her biri birbiriyle ilişkisiz olaylar gibi anlatılmalıdır. Ancak bütüne bakıldığında, 19. yüzyıla kadarki süreçte her biri, aydınlanma hareketinin canlı tutulmasında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Panossian'ın tabiriyle süregelen bütün faaliyetler, “*milliyetçi bir çabanın parçası olmasalar bile kesinlikle milliyetçi tarih ve ideolojinin büyük planına dahil edilmelerine izin veren milliyetçilik tohumları içermekteydiler.*”<sup>57</sup> Aslında bütün diaspora merkezleri, bir eğitim ve kültür merkezi yapısında gelişim göstermeleri nedeniyle 19. yüzyılda Ermeniler arasında ulusal bilincin yayılmasında ve Ermeni kimliğinin korunup geliştirilmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Diaspora topluluklarının ulusal kimliğin ve milliyetçiliğinin ortaya çıkışı açısından sahip olduğu en derin etki ise matbaa aracılığıyla gerçekleşmiştir. Hem telif hem çeviri kitapların yayınlanması; aydınlanma ideolojisini kuramsal bir temele oturtmaya çalışan yayınların yapılması; din, dil, tarih ve kimlik bağlamında yayınlar yapılması; süreli yayınların hem milli hem siyasi bir amaca hizmet etmesi vb. nitelikler, matbaanın etkisinin çok daha yoğun hissedilmesini sağlamıştır.

Hindistan'da İngiliz kültürüne ve siyasi düşüncelerine maruz kalan Ermeniler, aydınlanma ideolojilerini de bu tesir etrafında şekillendirmişlerdir. Hindistan Ermenilerinin aydınlanma hareketindeki etkileri Hovsep Emin'in Hindistan'a dönüşüyle ve 1772'de Şahamir Şahamiryan'ın matbaayı kurmasıyla fiili olarak başlamıştır ve Madras Grubu'nun faaliyetleri Ermeniler arasında aydınlanma fikrinin hız kazanmasında açık ara en önemli yere sahip gözükmektedir. Hovsep Emin, zengin Ermeni tüccarların yardımıyla anavatandakileri ve tüm Ermenileri aydınlatmaya, özgürleştirmeye çalışmıştır.

55 Մխիթարյան, “Հարություն Շմավոնյան”, 556.

56 Detaylı bilgi için bk. Kılıçdağı, “Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa”, 59-61.

57 Panossian, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, 119.

Movses Bagramyan, Ermenileri aydınlanmaya teşvik etmek için yayınlar yapmış; silahlı mücadelenin başlaması için çaba göstermiştir ki Şahamiryan da yaptığı yayınlarla aynı yönde teşviklerde bulunmuştur. Sonraki süreçte Şmavonyan'ın kitap ve süreli yayın faaliyetleri amaca yönelik teşviklerde etkili bir aracı konumuna yükselmiştir. Ermeni Aydınlanması'nın ilk yansımaları, Madras'taki bu az sayıdaki tüccarın faaliyetleriyle mümkün olmuştur. Dolayısıyla Madras Grubu, Ermeni ulusal bilincinin aydınlanmasında ve gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Sadece burada ironik olan en temel durum, Hindistan Ermenileri, Ermenileri yabancıların egemenliğinden kurtarmaya çabalarken kendilerinin yabancı bir ülkede, yabancıların egemenliğinde yaşamlarıdır.

Madras Grubu'nun faaliyetleri, Ermeni Aydınlanması'nı ve Ermeni milliyetçiliğini aşılama yönünde etkili olmuştur. Bu süreçte yaşananlara dair Raffi, "19. yüzyılın ilk yarısı, Tanrı'nın bu can çekişmekte olan ulusa, Ermenilere ruhunu üflediği Hezekiel dönemi olmuştur; farklı ülkelerdeki Ermeniler hareketlenmeye, dönüşmeye ve kendi ulusal gerçekliklerinin farkına varmaya başladılar."<sup>58</sup> yorumunu yapmaktadır. Dolayısıyla Hindistan'da yanmaya başlayan ateş, sonraki dönemler için de belirleyici ve yol gösterici bir motivasyon unsuru olmuştur.

---

58 Murad Meneshian, *Raffi: The Prophet from Payajuk* (Glenview: Mayreni Pub., 2010), 30.

## KAYNAKÇA

- Aslanian, Sebouh D., “Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture”, *Book History*, V.17 (2012), 51-93.
- Bournoutian, George A., *A Concise History of the Armenian People*. California: Mazda Publishers, 2006.
- Çoruk, Fatma Jale Gül, “Indian Armenians from the Past to the Present”, *Review of Armenian Studies*, 48 (2023), 85-108.
- Emin, Joseph, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, Calcutta: The Baptist Mission Press, 1918.
- Ghougassian, Vazken, “The Quest for Enlightenment and Liberation: The Case of the Armenian Community of India in the Late Eighteenth Century”, *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers*, Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999: 241-264.
- Hacikyan, Agop J., *The Heritage of Armenian Literature*, Vol. III, Detroit: Wayne State University, 2005.
- Kılıçdağı, Ohannes, “Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa”, *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* (Haz. Fikret Adanır, Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.
- Libaridian, Gerard, “The Ideology of Armenian Liberation. The Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Movement (1639-1885)”. Doktora tezi, University of California, 1987.
- Meneshian, Murad, *Raffi: The Prophet from Payajuk*, Glenview: Mayreni Pub., 2010.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley- Los Angeles- London: University of California Press, 1975.
- Nichanian, Marc, “Enlightenment and Historical Thought”, *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers* (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 85-123.
- Oshagan, Vahe, “From Enlightenment to Renaissance: The Armenian Experience”, *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases, Myers* (Atlanta-Georgia: Scholor Press, 1999), 145-180.
- Panossian, Razmik, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, London: C. Hurst& Company, 2006.
- Redgate, A. E., *The Armenians*, Malden: Blackwell Publishers, 1998.



- Suny, Ronald Grigor, *Ararat'a Bakmak* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 44.
- Şahin, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivashlı Mihitar ve Mihitaristler, 1676-1749*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Zekiyan, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Zekiyan, Boğos Levon, *Kayıp Kentten Manevi Vatana*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018.
- Zenian, David, "18th Century Madras Armenians Envision an Independent Armenia", <https://www.armeniansinasia.org/blog/2010/07/03/18th-century-madras-armenians-envision-an-independent-armenia> , Erişim tarihi: 11.11.2023.
- Բարխուդարյանի, Վ., *Հայոց Պատմությունն նոր շրջան 8*, (Երևան: Մանմար), 10.
- Գրիգորյան, Գ., "Շահամիր Շահամիրյան", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն), 543-553.
- Գրիգորյան, Վ. Բ., "Հայ ազատագրական շարժման հնտկահայ կենտրոնը: Հովսեփ Էմինի գործունեությունը", *Հայ ժողովրդի պատմություն*, 1972, V.4, 198-203.
- Ժամկոչյան, Հ Գ ; Աբրահամյան, Ա Գ ; Մելիք-Բախշյան, Ս Տ ; Պողոսյան, Ս Պ , *Հայ ժողովրդի պատմություն սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը*, (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1975), 707-709.
- Մխիթարյան, Ս., "Հարություն Շավոնյան", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1976), 553-560.
- Պողոսյան, Ս. "Սովսես Բագրամյան", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1976), 536-543.
- Պողոսյան, Ս., "Հովսեփ Էմին", *Հայ Մշակույթի Նշանավոր Գործիչները V-XVIII Դարեր* (Երեվան: Երեվանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1976), 530-536.

# ERMENİ KÜLTÜRÜNDE TERÖRÜN OLUMLANMASI: NEMESIS OPERASYONU

**Doğanay ERYILMAZ\***

**Özet:** *Bu çalışma, Ermeni toplumunun teröre bakış açısının nasıl olduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda sunumumuzda öncelikle terörün ne olduğu konusuna kısaca değinilecek, daha sonra Ermenilerin Türklere karşı gerçekleştirdikleri terör faaliyetlerinin ivme kazanmasına neden olan Nemesis Operasyonu hakkında bilgi verilecek ve Ermenilerin bu operasyonları düzenleyen kişilere ve suikastçılara bakış açısını gösteren kültürel unsurlar değerlendirilecektir. Bu bağlamda verilecek örnekler, sosyal medyadan, müzik ve sinema sanatından ve edebiyat ürünlerinden seçilecektir. Dolayısıyla çalışmamızda değerlendirilen unsurun niteliğine ve yapısına göre eklektik bir yöntem uygulanacaktır.*

*Çalışmamızın hedefinde, Ermeni toplumuna Nemesis Operasyonu'nun hafıza mekanları aracılığıyla nasıl aktarıldığı ve terör olaylarına yönelik bir algı yönetimi yapıp yapılmadığı konuları olacaktır. Suikastları gerçekleştiren isimlerin bu eylemlerinin sonrasında nasıl, nerede yaşadıkları ve topluma karışıp karışmadıkları da yine bu çalışmanın cevap aradığı sorular arasındadır.*

*19. Yüzyılda yaşanan Ermeni terör olaylarının ilk organize operasyonu olan ve pek çok kişinin kara listeye alınmasının ardından birkaç ses getiren eylem düzenledikten sonra Ermeni Devrimci Federasyonu'nun kararıyla iptal edilen Nemesis Operasyonu'nun yüz yılı aşkın bir süre sonra Ermeni toplumunda algılanış biçimi de çalışmamızda değineceğimiz konulardandır.*

**Anahtar Sözcükler:** *Soğomon Tehliryan, Armen Garo, Şahan Natali, Aharon Saçaklyan, Misak Torlakyan, Arşavir Şirakyan*

---

\* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Öğretim Üyesi



## Terör Kavramı

Terör, kelimesi Latince kökenlidir. Latince “terror” kelimesi “korkutmak, dehşete düşürmek” anlamlarına gelen “terrere” fiilinden türemiştir<sup>1</sup> ve bu kelime günümüzde pek çok Avrupa dilinde kullanılmaktadır. Türkçe telaffuzuna bakıldığında “terör” kelimesinin Fransızcanın etkisiyle dilimize girdiğini söyleyebiliriz.

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan sözlükte, “terör” sözcüğü “karşı tarafa korku salma, cana kıyım, malı yakıp yıkmak; yıldırım, tedhiş” olarak tanımlanmaktadır.<sup>2</sup>

Fransızca sözlüklerde ise daha geniş tanımlar bulmamız mümkündür. En kapsamlı Fransızca-Fransızca sözlüklerden biri olan Larousse’ta “terreur” kelimesi şu şekilde açıklanmaktadır: “1. Felç eden şiddetli korku; 2. Bir gücü dayatmak amacıyla sistematik şiddet ve suç uygulaması; 3. Büyük korku uyandıran, korkutan kişi veya şey.”<sup>3</sup>

Kelimenin yayılımı Fransız tarihindeki kanlı bir dönemle gerçekleşir. Terör, 1793 ile 1794 yıllarındaki Fransız Devrimi dönemini niteler ve Fransız tarihinde “La Terreur” başlı başına bu dönemi ifade eden bir terimdir. Bu dönemde çeşitli makamların talebiyle ve çeşitli nedenlerle çok sayıda tutuklama, yargısız infaz, alenacele yargılamalar ve katliamlar yaşanmıştır. Yaklaşık 35.000-40.000 kişinin idama mahkûm edilerek, giyotinle, kurşunlanarak ya da boğularak infaz edildiği tahmin edilmektedir.<sup>4</sup>

Devrim’in şiddetli ve yoğun bir anı olan Terör dönemi, kimine göre devrimi tamamen karanlığa gömen tam bir despotizm dönemidir, kimine göre ise şartların gerektirdikleri ile belirlenen sınırlamalardan oluşur. Ancak bu sınırlamalar nasıl yapılırsa yapısın “terör” adı, bu dönemde ortaya çıkan baskının dozundaki abartılardan, Fransa’nın birçok bölgesinde devletin otoritesini göstermek isteyen Konvansiyon temsilcileri tarafından işlenen zulümlerden doğmuştur.

1 Ethan Allen Andrews, *Harpers’ Latin Dictionary. A New Latin Dictionary*, (Oxford: Clarendon Press, 1879), 1860-1861.

2 Türk Dil Kurumu Sözlükleri, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Terör” maddesi, erişim tarihi Ocak 31, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

3 “Terreur” maddesi, erişim tarihi Şubat 11, 2023, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/terreur/77456>.

4 Michel Pertué, “La Révolution française – L’Abolition de la peine de mort”, *Annales historiques de la Révolution française*, Année 55e, no. 251 (Janvier-Mars 1983): 27, erişim tarihi Aralık 14, 2023, <https://www.jstor.org/stable/41913689>.

Görüldüğü üzere, “terör” teriminin yaygınlaşmasını sağlayan olayda dahi farklı ideolojiler, bakış açısından kaynaklanan bir şekilde olayları farklı şekillerde yorumlayabilmektedir. Ancak, isimlendirmesinde bile göze çarpan durum şudur: Terör, korku ile bağdaşır ve bunun iyi bir tarafı yoktur. Fransa tarihinde, her ne kadar Devrim önemliyse de Terör dönemi Devrim’in ardından gelen zulüm dolu bir süreç olarak anlatılmaktadır.

## Nemesis Operasyonu

Terör kelimesinin hangi olayla yayıldığı ve ne anlama geldiğini açıkladığımız bu bölümü burada kapatarak Nemesis Operasyonu konusuna geri dönebiliriz.

Bu noktada öncelikle operasyonun adının etimolojik kökeni ile ilgili bilgi vermek gerekmektedir. Nemesis (eski Yunanca: Νέμεσις / Nemesis) Yunan mitolojisinin bir tanrıçası olmasının yanı sıra tanrıların haklı öfkesi ve tanrısal ceza anlamlarına gelen bir kavramdır. Anatole Bailly tarafından hazırlanan Yunanca-Fransızca sözlükte “tevazu tanrıçası, aşırı mutluluğu ya da kibri cezalandıran adalet dağıtıcı tanrıça”<sup>5</sup> olarak nitelendirilir.

Attika’nın ilk tanrılarından biri olan Nemesis, gecenin kızı olarak bilinir. Yunan mitolojisinde intikam tanrıçası olarak kabul edilen Nemesis’in intikamları, sadece sıradan kibirli ölümlülerin kendilerini tanrılarla bir tutmamasını sağlamak içindir. İnsanları ölçülü ve sağduyulu olmaya davet eder.<sup>6</sup> Roma mitolojisi ise Nemesis’i “haksız bir avantaja duyulan öfke” biçiminde ele alır.<sup>7</sup> Kısacası “Nemesis” ismi, tam olarak haksızlığa duyulan öfkeyi veya ilahi intikamı belirtmek için kullanılır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Ermenilerin operasyonlarına neden “Nemesis” dedikleri net bir şekilde görülmektedir. Ermeni terörünün, Osmanlı Bankası Baskını ve Yıldız Suikastı dışında, kapsamlı ve örgütlü bir şekilde ilk suikastlarını işlediği bu operasyonun, temel olarak 1915 yılında Ermenilerle ilgili alınan Tehcir ve İskân Kanunu’nda imzası olan ve bu Kanun’un uygulanması sırasında yetki sahibi kişileri hedef aldığı görülür. Bunun yanı sıra “Mart Katliamı” olarak adlandırılan ve Ermenilerin 1918 yılında Bakü’yü işgal ederek pek çok sivil Azeri’nin hayatını kaybettiği olaydan<sup>8</sup> 6 ay sonra,

5 Anatole Bailly, *Dictionnaire Grec-Français*, (Paris: Librairie Hachette, 1894), 1318.

6 Joël Schmidh, *Dictionnaire de la Mythologie grecque et romaine*, (Paris: Larousse, 2000).

7 Nemesis, erişim tarihi Şubat 13, 2023,

<http://stella.atilf.fr/Dendien/scripts/tlfiv5/advanced.exe?8;s=1587634845>.

8 Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*, (Stanford: Hoover Institution Press, 1992), 86.

Kafkas İslam Orudusu'nun Bakü'ye girişinin ardından çok sayıda Ermeni'nin öldürüldüğü iddiasına neden olan Eylül 1918 olaylarının faili olarak belirledikleri Azeri yöneticileri de hedef almıştır. Ayrıca Türklerle iş birliği yaptığı düşünülen Ermeniler de bu operasyon kapsamında öldürülecek kişiler listesine alınmıştır. Kısacası Ermeniler için Nemesis, intikam almanın dışında kendilerince bir "hak dağıtmak", "adalet uygulamak" amacıyla gerçekleştirilen cinayetleri ifade etmektedir.

Nemesis Operasyonu'nun başında Aharon Saçaklyan (1879-1964), Şahan Natali (Hagop Der Hagopyan-1884-1983) ve Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan-1872-1923) bulunmaktadır.

1884 yılında Elazığ'da doğan Şahan Natali (asıl adı Hagop Der Hagopyan) Boston Üniversitesi'nde eğitim almıştır. Nemesis Operasyonu'nu destekleyen Ermeni Devrimci Federasyonu'nun, daha çok bilinen adıyla Daşnaktsutyun Partisi'nin (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն–Hay Heğapohakan Daşnaktsutyun) etkin bir üyesidir ve Nemesis Operasyonu'nu koordine eden kişidir. Ermeni terörünün fikir babalarından olan Şahan Natali, Ermeni silahlı birliklerinin örgütlenmesi konusunda da öncülük yapmıştır. 1920 yılında Ermeni Devrimci Federasyonu ile ilişkileri bozulduktan sonra düşüncelerini kaleme almaya başlamıştır. Türk-Ermeni ilişkileri hakkında düşüncelerini *Biz ve Türkler (Մենք և Թուրքեր)* adlı kitabında açıklamaktadır. Kitapta aleni bir Türk düşmanlığı görülmedikçe, Ermenilerin Türklerden intikam alması gerekliliği kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Doğrudan Nemesis Operasyonu'ndan bahsedilmeyen kitabın 2011 Erivan baskısında yazar adı "Nemesis" olarak verilmiş, Şahan Natali adı ise parantez içerisinde yazılmıştır.<sup>9</sup> 1983 yılında, 99 yaşında, Massachusetts Watertown'da (ABD) ölmüştür.

Asıl adı Karekin Pastırmacıyan olan ve 1872 yılında Erzurum'da doğan Armen Garo (1872-1923) da yine Ermeni Devrimci Federasyonu'nun liderlerindedir. Fransa'da ziraat alanında eğitim gördüğü sırada Ermeni Devrimci Federasyonu'na katılmıştır. Zeytin İsyanı'na katılmak üzere eğitimini yarıda bırakıp Fransa'dan ayrılarak Osmanlı Devleti'ne dönmüştür. Osmanlı Bankası Baskını'nın planlayıcılarından. 1908-1912 yılları arasında Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda Erzurum mebusu olarak karşımıza çıkmaktadır. 1914'te Erzurum'da toplanan Ermeni Kongresi'ne katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni Gönüllü Birlikleri'nin örgütlenmesi için çalışmıştır. 1915'te Van Ermeni İsyanı'na katılmıştır. Daha sonra, 1918'de kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin Amerika Birleşik Devletleri elçisi

<sup>9</sup> Անուխի (Շահան Նաթալի), Թուրքերը և Մենք (Վերգնահատումներ), (Երևան: հրատարակիչ «Հայրենիք» ակումբ, 2011).

olarak atanmıştır. 1923 yılında geçirdiği bir kalp rahatsızlığı sonucu Cenevre’de ölmüştür. *Yaşanmış Günler (Մայրնաճ օրեր)* adlı kitabında özellikle bu baskın hakkındaki anıları üzerinde durmuştur. Kitap Türkçeye *Osmanlı Bankası Baskını Armen Garo’nun Anıları* adıyla çevrilmiştir.<sup>10</sup> Önsözde verilen bilgilerden Garo’nun kitabını 1921 yılında, yani Nemesis Operasyonu’nun en hareketli olduğu dönemde tamamladığı anlaşılmaktadır, zira 1904 yılında doğmuş olduğu bilinen oğlu Hrant’a hitaben yazılmış olan bu önsözde “yakında on yedi yaşında olacaksınız” ifadesi yer almaktadır.<sup>11</sup> Ancak intikam alma düşüncesinin empoze edildiği bazı bölümler olsa da doğrudan Nemesis ile ilgili kitapta herhangi bir veri yoktur.

Aharon Saçaklyan ise maliye, lojistik ve kadroların hazırlanmasından sorumlu olan kişidir. 1879’da Malatya’da doğmuştur. Saçaklyan’ın torunu Marian Mesrobian MacCurdy tarafından Nemesis Operasyonu’nun da anlatıldığı *Kutsal Adalet: Ermeni Nemesis Operasyonu’nun Sesleri ve Mirası (Sacred Justice, The Voices and Legacy of the Armenian Operation Nemesis)* adlı bir kitap yazılmıştır. Giriş ve Sonuç bölümlerinin dışında 5 ana başlık altında yazılmış olan bu kitabın ilk bölümü, Eliza Der Melkonian Sachaklian başlığını taşımakta ve Aharon Saçaklyan’ın eşi Eliza’nın anlatıldığı görülmektedir. Bu bölümde kaynak olarak, Eliza’nın bizzat yazdığı söylenen yayımlanmamış anılara ve kişisel anlatılarına başvurulduğu, yani Ermeni edebiyatında sıklıkla karşılaşıldığı gibi ölü tanık kullanıldığı görülmektedir. İkinci bölümde Aharon Saçaklyan’ın karakteri hakkında bilgiler verilmekte ve eşine yazmış olduğu mektuplar okuyucuya sunulmaktadır. “Hatug Kordz” (Özel Görev) başlıklı üçüncü bölümde ise Nemesis Operasyonu yine Saçaklyan’ın yazışmalarından hareketle anlatılmaktadır. Dördüncü ve beşinci bölümlerde ise Nemesis Operasyonu sonrasında Saçaklyan ailesinin yaşamı üzerinde durulmakta ve bir sonraki nesli nasıl etkilediğini göstermek amacıyla Saçaklyan’ın kızı ile damadının yazışmaları üzerinden de yorumlar yapılmaktadır.<sup>12</sup>

Kitabın Giriş bölümünde, Marian Mesrobian MacCurdy, kitabın yazılmasına katkıda bulunan mektupların annesi tarafından bulunduğunu belirtmektedir.

“1990 yılında büyükannemin ölümünden sonra annem, büyükbabamın özel dosyalarında Nemesis Operasyonu ile ilgili bir dizi orijinal, yayımlanmamış mektup ve not buldu. Nemesis liderleri Armen Garo ve

10 Armen Garo, *Osmanlı Bankası Baskını*, Çev. Attila Tuygan, (İstanbul: Belge Yayınları, 2015).

11 Garo, *Osmanlı Bankası Baskını*, 38.

12 Marian Mesrobian MacCurdy, *Sacred Justice: The Voices and Legacy of the Armenian Operation Nemesis*, (New Jersey: Transaction Publishers, 2015).

Şahan Natali'nin yanı sıra Talat'ın katili Soğomon Tehliryan ve diğerlerinin de aralarında bulunduğu bu mektuplar, her gün yaşadıkları özveriyi, korkuyu ve ıstırabı, aynı zamanda bu işi yapmak için gereken planlama ve uzmanlığı da gösteriyor.”<sup>13</sup>

Yazarın çok sakin bir yapısı olduğunu söylediği Aharon Saçaklyan'ın Nemesis Operasyonu'ndaki faaliyetlerinden ailesine hiç bahsetmediğini de yine torunundan öğreniyoruz.

“Adaletin, hatta intikamın gerekliliğini tam olarak anlayabilsem de, hiçbir zaman sesini yükseltmeyen büyükbabamın bu işi üstleneceğini hayal etmek zor. Onu, tek öfke belirtisi çatık kaşları ve kolumu sıkın gergin parmakları olan ağırbaşlı bir adam olarak hatırlıyorum. Unutulan Ermeniler için adaleti sağlama çabalarına katılma kararını ruhuyla müzakere ettiğini ve bundan hiç bahsetmediğini hayal etmek zor.”<sup>14</sup>

Bu alıntıda, her ne kadar intikam yanlısı bir tutum görülse de dedesinin yaptığı suikast planlamalarının bir terör eylemi olduğunun farkında olarak yazarın bir sorgulama içerisinde olduğu göze çarpmaktadır. Bu sorgulama, ilerleyen satırlarda daha da netleşir, ancak yine de *Hatug Kordz*'un gerekli olduğu vurgusu devam eder:

“Peki ya büyükbabam, disiplin anlayışı sert bir bakış olan bu nazik ruh? Soykırımından sorumlu Türk liderlerine yönelik suikastın organize edilmesine yardım ederken bir terörist miydi, intikam peşinde koşan bir öfke miydi, yoksa bir adalet ajanı, dürüst bir adam mıydı? İnme sonrası güçsüzlük nedeniyle dağılması, gerekli olduğuna inandığı şeyi yapmanın kefareti miydi?”<sup>15</sup>

Bu noktada dikkatimizi çeken bir durumdan bahsetmekte fayda görüyoruz. Nemesis Operasyonu'nun organizatörleri konumunda olan üç kişiden ikisi, Armen Garo ve Şahan Natali, kendilerinin kaleme aldıkları kitaplarda Nemesis Operasyonu'ndan bahsetmemektedirler; diğer yönetici isim olan Aharon Saçaklyan'ın ise ailesine bile bu görevini anlatmadığı, torununun verdiği bilgilerden öğrenilmektedir. Ancak, suikastları gerçekleştiren tetikçilerin, yakalanmasalar dahi kim oldukları saklanmamıştır. Şimdi bu suikastların kimler tarafından işlendiği ve kimleri hedef aldığı konusuna değineceğiz.

---

13 MacCurdy, *Sacred Justice*, 10. (Çevirisi tarafımızdan yapılmıştır.)

14 MacCurdy, *Sacred Justice*, 12.

15 MacCurdy, *Sacred Justice*, 39-40.

### *Nemesis Operasyonu Kapsamında Gerçekleştirilen Suikastlar*

Ermeni kaynaklarında Nemesis Operasyonu kapsamında öldürülen ilk kişinin, Ermenilerin tutuklanması sırasında Osmanlılara yardım eden bir Osmanlı gizli ajanı olduğu iddia edilen Vladimir Dimitrev olduğu, cinayetin Arşak Yezdanyan tarafından Aralık 1918'de İstanbul'da işlendiği bilgisine rastlıyoruz.<sup>16</sup>

Yezdanyan ayrıca Hmayak Aramyan adlı bir Ermeni'yi de Talat Paşa'ya düzenlenmiş bir suikastı ihbar ettiği ve jandarmayla iş birliği yaptığı gerekçesiyle öldürmüştür. Aynı sebeple öldürülen başka Ermeniler de vardır: Mkrdiç Arutyunyan, Soğomon Tehliryan tarafından, Vahe İhsan (Eseyan) ise Arşavir Şirakyan tarafından öldürülmüşlerdir.<sup>17</sup>

Sonraki cinayet, 1920 yılında Tiflis'te Aram Yerganyan tarafından işlenmiştir. Suikastın hedefinde, Azeri Müsavat Partisi üyesi Gasimbekov vardır.<sup>18</sup> Daha sonra ise yine bir Azeri hedef alınır. Avukat, Rus İmparatorluğu Devlet Meclisi üyesi ve 1918'de kurulan bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Fetali Han Hoyski, 19 Haziran 1920'de Tiflis'te öldürülür. Yine tetiği çeken isim Aram Yerganyan'dır. Aram Yerganyan'a bu suikast sırasında Misak Girağosyan eşlik etmektedir. Bu olayın üzerinden tam bir ay geçtikten sonra Aram Yerganyan'ın bir suikast daha düzenlediği görülür: Şuşi'de ve Bakü'de Ermenilerin öldürüldüğü iddiasına dayanarak, bu durumun ana sorumlularından biri olarak gördükleri Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis Başkan Yardımcısı Hasan Bey Agayev'i öldürür. Bu saldırının ardından, daha öncekilerde olduğu gibi Aram Yerganyan yakalanmamayı başarmıştır. 1920 yılı Nemesis'in Azerilere yönelik saldırılarıyla geçer.

Tüm bu terör eylemlerini gerçekleştiren Aram Yerganyan, 20 Mayıs 1900 tarihinde Erzurum'da doğmuştur. 20 yaşında yukarıda bahsi geçen cinayetleri işledikten iki yıl sonra Cemal Azmi ve Bahaddin Şakir'in öldürülmesi olayında da adı geçecektir. Farklı zamanlarda gerçekleştirilen dört suikastın sorumlusu olan Aram Yerganyan, tüm bu olaylardan sonra yakalanmamıştır. Önce Avusturya'ya sonra Bükreş'e, son olarak da Buenos Aires'e gider. Burada "Armenia" adlı bir gazetenin editörlüğünü yapar. Evlenir, bir kızı olur. 1934 yılında 34 yaşında iken tüberkülozdan ölür.<sup>19</sup>

16 Շաւարշ Միսաքեան, *Մեծ Եղեռնի Առաջին Վաւերագրողը*, Խմբագիր՝ Փանոսյան Երուանդ, (Լիբանան: Անթիլիաս, 2017).

17 Birsen Karaca, Ermeni İddialarında Rızanın İnşası Sürecine Doğru, Ermeni Araştırmaları, Sayı 69 (2021): 62.

18 Operation Nemesis, "The Avengers", erişim tarihi Şubat 14, 2023, <https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>.

19 Operation Nemesis, "The Avengers", erişim tarihi Şubat 14, 2023, <https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>.

15 Mart 1921’de dñnya çapında yankı bulan bir suikast gerçekleştirilir. Berlin’de Soğomon Tehliryan tarafından gerçekleştirilen suikast, Ermenilerin iddialarına gñre 1915 yılında Ermenilerin öldürölmesine neden olan pek çok olayın ana organizatñrñ olan, Osmanlı İmparatorluğu’nun eski İçişleri Bakanı ve Sadrazamı Talat Paşa’ya yñneliktir.

1897 doğumlu olan Soğomon Tehliryan olaydan sonra Alman polisi tarafından tutuklanır. Davası 2-3 Haziran 1921’de Berlin’de gñrölñr ve mahkeme onu beraat ettirir. Hatta mahkeme kayıtlarına bakılırsa dava, Soğomon Tehliryan’ın işlediği suçla ilgili olmaktan çıkararak Talat Paşa’nın yargılanarak suçlu bulunduğu bir ortama dñnñřmñřtñr. Dava tutanaklarını incelediğimizde, 2 Haziran 1921 tarihinde sabahdan gerçekleştirilen dava oturumunda Tehliryan yargılanmakta iken, aynı gñn õđleden sonra davanın sanığı Talat Paşa imiř gibi sorgulamalara devam edildiği gñrölmektedir. Özellikle Kristin Terzibařyan’ın ifadesinden sonra, Dr. Lepsius, Liman von Sanders, Krikor Balakyan gibi isimler, Talat Paşa’nın İttihat ve Terakki hñkñmetince alınan kararlarda ne derece sorumlu olduğunu ispatlamaya çalışırlar. Bu tanıklardan Liman von Sanders’in Talat Paşa’yı sorumlu gñrmemesi, bñtñn emirleri Enver Paşa’dan aldığını ve Sevk ve İřkñn Kanunu’nun gñvenlik gerekçesiyle alınmasının zorunlu olduğunu sñylemesi diğer ifadelerle tezat yaratsa da sonucu etkilemez. Tehliryan’ın akli dengesinin yerinde olup olmadığı ile ilgili bilirkişi ifadelerinin alınması ve õzgñr iradesini engelleyecek bir nñrolojik hastalığı olmadığının farklı hekimler tarafından doğrulanması ile duruşmaya ertesı gñn devam etmek üzere ara verilmiştir. Ertesi gñn savcının ve savunma avukatlarının konuşmalarından sonra jñri Tehliryan’ın beraatına karar verir. Bu noktada, savunma avukatlarının, Tehliryan’ın Talat Paşa’yı kasten ve bilinçli bir şekilde öldürmediği, ailesinin ölñmñne tanık olduğu için Talat Paşa’yı gñrñnce önceden tasarlamaksızın bu cinayeti işlediği konusuna özellikle vurgu yapmış olduklarına da dikkat çekmek gerekmektedir.<sup>20</sup> Oysa bugñn bildiğimiz üzere, Soğomon Tehliryan, Nemesis Operasyonu kapsamında planlı bir şekilde hareket etmiş, Berlin’e Talat Paşa’yı öldürme niyetiyle gelmiş, planlarını gerçekleştirdikten sonra ise mahkemede yalan beyanda bulunmuştur. Zira Soğomon Tehliryan, Sevk ve İşkan Kanunu çıktığı sırada Rus ordusu için Tñrklere karşi savaşan Ermeni Gñnüllñ birliklerinde savaşmaktadır.<sup>21</sup>

Soğomon Tehliryan, serbest bırakıldıktan sonra Sırbistan’da ve Fas’ta bir sñre yaşar, sonra San Fransisco’ya yerleşir. Sırbistan’da iken çocukluk aşkı ile

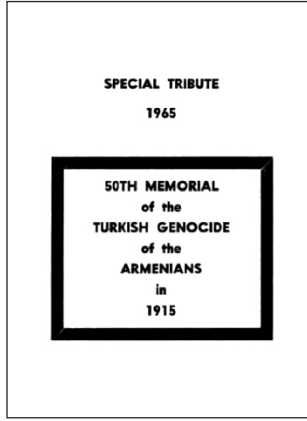
20 Soghomon Tehlirian, erişim tarihi Ocak 28, 2024, [https://www.armeniapedia.org/index.php?title=Trial\\_of\\_Soghomon\\_Tehlirian&redirect=no.](https://www.armeniapedia.org/index.php?title=Trial_of_Soghomon_Tehlirian&redirect=no.)

21 Eric Bogosian, *Nemesis Operasyonu*, ev. Önder Seçkin, (İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2016), 228.



evlenir, iki çocuğu olur. 1960 yılında 64 yaşında beyin kanaması nedeniyle ölür.<sup>22</sup>

Lindy V. Avakian, 1965 yılında Soğomon Tehlirian'ın yaşamını birinci ağızdan sözde anı biçiminde kaleme almıştır. Bu noktada, 1963 yılı Ekim ayında Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Beyrut'ta düzenlenen XVIII. kongresinde aldığı bir kararla, tüm Parti'nin ve organizasyonların ortak gayretiyle sözde "Ermeni Soykırımı"nın 50. yılının anılması kararının alındığı bilgisinin de hatırlatılması faydalı olacaktır.<sup>23</sup> Avakian'ın yazmış olduğu bu kitabın da 1965 yılında bu kapsamda yayımlanan çalışmalardan biri olduğu "Yazarın Notu" başlıklı, sayfa numarası bulunmayan bölümde ve kitabın başında özel bir yazıyla açıkça belirtilmektedir. Dolayısıyla bu kitabı da Nemesis Operasyonu'nu Ermeni kültüründe önemli hale getirmek üzere tasarlanmış kültürel bellek oluşumuna katkı sağlama amaçlı bir çalışma olarak kabul etmemiz mümkündür.



Resim 1. Lindy V. Avakian'ın, *The Cross and The Crescent* adlı kitabında "1915'te Ermenilere Yapılan Türk Soykırımının 50. yılı anısına" ibaresi.

Tehlirian davasının bu şekilde sonuçlanması, Ermeni terörünün devamı açısından bir kilit noktası olmuş gibidir. Bu davadan kısa süre sonra, 18 Temmuz 1921 tarihinde, Azerbaycan'ın eski İçişleri Bakanı Behbud Han Cevanşir İstanbul'da Pera Palas Oteli önünde, Misak Torlakyan tarafından düzenlenen bir suikast sonucu ölmüştür. Torlakyan yakalanır ve o dönemde

22 Lindy V. Avakian, *The Cross and The Crescent*, (California: DeVorss&Co., 1965).

23 İlgar Niftaliyev, "Tarihin Prizmasından Ermeni Palindromları: Taşnakların Kendilerine Sahip Araması Örneği," Çev. Birsen Karaca, erişim tarihi Ocak 28, 2024, <https://avim.org.tr/Blog/TARİHİN-PRİZMASINDAN-ERMENİ-PALİNDROMLARI-TASNAKLARIN-KENDİLERİNE-SAHİP-ARAMASI-ORNEGI>.



İstanbul’u işgal etmiş olan İngiliz Askeri Mahkemesi tarafından suçlu bulunur, ancak epilepsi hastası olduğu gerekçesiyle eylemlerinden sorumlu tutulamayacağına karar verilir ve serbest bırakılır.<sup>24</sup> Tehliryan davasında da aynı şekilde sanığın epilepsi hastası olduğu üzerinde durulmuş, ancak uzman görüşleri Soğomon Tehliryan’ın özgür iradesini kaybetmediği yönünde ifade vermişlerdir.<sup>25</sup>

1894 Trabzon doğumlu olan Misak Torlakyan serbest bırakılınca, önce Yunanistan’a, oradan da Amerika Birleşik Devletleri’ne gider. 1968 yılında 79 yaşında California’da ölmüştür.<sup>26</sup>

Bir sonraki hedef, 5 Aralık 1921 tarihinde öldürülen Osmanlı Devleti’nin eski sadrazamı Sait Halim Paşa’dır. Suikastı gerçekleştiren isim Arşavir Şirakyan’dır. Şirakyan’ın anlatılarında anlatıldığına göre, gezintiden dönen Sait Halim Paşa’nın arabasını çeken ve “çalgınca koşan atları” durdurur, arabaya atlar, Sait Halim Paşa ile yüzyüze gelir ve bir el ateş eder. Mermi, Sait Halim Paşa’nın sağ şakağına isabet eder ve Paşa hemen ölür. Olaydan sonra İtalyan gazeteleri Paşa’nın bir “hayalet” tarafından öldürüldüğünü yazmışlardır.<sup>27</sup>

Arşavir Şirakyan ve Aram Yerganyan daha sonra Berlin’de 17 Nisan 1922’de Cemal Azmi ve Bahaddin Şakir suikastlarını gerçekleştirirler. İkiside yakalanamazlar.

Arşavir Şirakyan, tüm bu suikastlardan sonra Amerika Birleşik Devletleri’ne, New York’a yerleşir, evlenir, bir kızı olur. 1973 yılında 73 yaşında ölür.

Nemesis’in adının geçtiği son suikast, 22 Temmuz 1922 tarihinde, Tiflis’te Stepan Tsağikyan’ın, Bedros Der-Boğosyan ve Artashes Gevorgyan işbirliği ile gerçekleştirdiği Cemal Paşa’nın öldürülmesi olayıdır. Stepan Tsağikyan, Çeka tarafından yakalanır ve Sibirya’ya sürülür. Kendisinden bir daha haber alınamadığı söylenmektedir.<sup>28</sup>

---

24 Vartkes Yeghiayan ve Ara Arabyan, *The Case of Misak Torlakian*, (Glendale: Center for Armenian Remembrance, 2006).

25 The Trial of Soghomon Tehlirian, erişim tarihi Ocak 28, 2024, [https://www.armeniapedia.org/index.php?title=Trial\\_of\\_Soghomon\\_Tehlirian&redirect=no](https://www.armeniapedia.org/index.php?title=Trial_of_Soghomon_Tehlirian&redirect=no) .

26 “Միսակ Թորլաքեան (1888-1968) - Արշարուբեան Մարտիրոս”, erişim tarihi, Ocak 01, 2024, <https://www.radioyan.com/%D5%B4%D5%AB%D5%BD%D5%A1%D6%84-%D5%A9%D5%B8%D6%80%D5%AC%D5%A1%D6%84%D5%A5%D5%A1%D5%B6-1888-1968-%D5%A1%D6%80%D5%A4%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%A5%D5%A1%D5%B6-%D5%B4%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%AB/>.

27 Arshavir Shiragyan, *The Legacy, Memoirs of an Armenian Patriot*, Çev. Sonia Shiragyan, (Massachusetts: Hayrenik Press, 1976), 102-104.

28 Operation Nemesis, “The Avengers”, erişim tarihi Ocak 01, 2024, <https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>.

### *Ermeni Kültüründe Nemesis Algısı:*

Şimdi Ermeni kültüründe bu suikastların nasıl algılandığı, daha doğrusu nasıl algılanılmasına çalışıldığı konusuna gelelim.

Sadece basit bir başlangıç yaparak “Google” arama motoruna “Operation Nemesis” yazmakla başlırsak karşımıza çıkan sayfa (Wikipedia’ dan sonra) [www.operationnemesis.com](http://www.operationnemesis.com) olacaktır. Bu internet sayfası, Nemesis Operasyonu’nun ne olduğunu anlattığı giriş sayfasının yanındaki linklerle, “Planlayıcılar”, “Hükümlüler”, “İntikamcılar” ve “Okuma Listesi”ne yer vermektedir. Burada “Hükümlüler” elbette Nemesis tarafından öldürülmek üzere belirlenmiş kişiler, “İntikamcılar” ise bu cinayetleri işleyenlerdir.

### The Planners



**Aharon Sachaklian**  
1879–1964  
Aaron (Aharon) Sachaklian was born in Malata in Turkey in 1879. He died on Aug 5, 1964.  
In 1990, his family found a box with a large collection of letters written by Aaron Sachaklian and others involved with Operation Nemesis. His granddaughter Ms. **Marian Mesrobian MacLurdy** reveals the contents of some of those letters in her book [Silent Conversations: The Mission and](#)



**Armen Garo**  
1872–1923  
Armen Garo (Karekin Pastermadjian) was born in Karin in Turkey in 1872. He died in 1923.  
Armen Garo's [Wikipedia](#) entry.




**Shahan Natalie**  
1884–1983  
Shahan Natalie (Hagop Der Hagopian) was born in Huseinig Village in Turkey in 1884. He died in 1983 in Water town, Massachusetts. He changed his name to John Mahy when he achieved American Citizenship. One of her daughters is **Syva Natalie Manooagian**. Shahan Natalie's [Wikipedia](#) entry.

Resim 2. Nemesis Operasyonu’nun “Planlayıcıları”<sup>29</sup>

### The Condemned



**Talat Pasha**  
1874–1921  
**Talat Pasha** was one of the leaders of the Young Turks and a leading member of **Sublime Porte**. He was assassinated on March 15, 1921 at 17 Hardenberg Strasse in the Charlottenburg district of Berlin by Soghomon Tehirian. Tehirian was captured and after a two day trial on June 2–5, 1921 was acquitted of all



**Djemal Pasha**  
1872–1922  
**Djemal Pasha** was one of the leaders of the Young Turks and a leading member of **Sublime Porte**. Due to his notorious cruelty he was known as Djemal the butcher. He was assassinated on July 21, 1922 in Tbilisi by Stepan Dzooghlian. Dzooghlian's accomplices in this operation were Bedros Der Boghosian

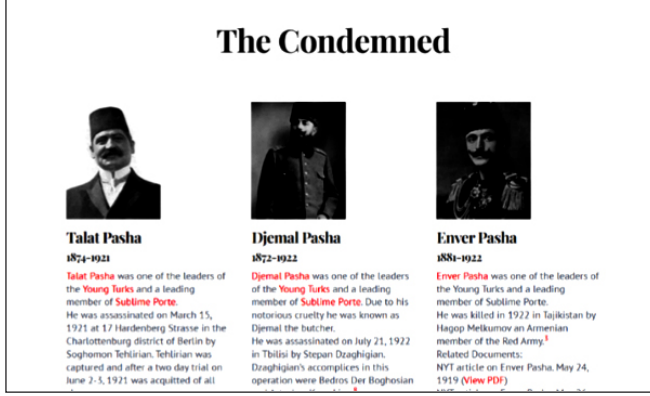


**Enver Pasha**  
1880–1922  
**Enver Pasha** was one of the leaders of the Young Turks and a leading member of **Sublime Porte**. He was killed in 1922 in Tajikistan by Hagop Melkumov an Armenian member of the Red Army.<sup>3</sup> Related Documents: NYT article on Enver Pasha. May 24, 1919 ([View PDF](#))

Resim 3. Nemesis Operasyonu’nun “Hükümlüleri”<sup>30</sup>

29 Operation Nemesis, erişim tarihi Aralık 27, 2023 [www.operationnemesis.com](http://www.operationnemesis.com).

30 [www.operationnemesis.com](http://www.operationnemesis.com), erişim tarihi Aralık 27, 2023.



Resim 4. Nemesis Operasyonu'nun "İntikamcılarını"<sup>31</sup>

Ayrıca internet üzerinde aşağıda resimde görüldüğü gibi, Nemesis'in Türklere intikam almaya yönelik bir operasyon olduğuna ve bunun haklılığına vurgu yapan görseller sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.



Resim 5. Nemesis Operasyonu çerçevesinde gerçekleştirilen suikastların faillerinin yüceltilmesi örneği<sup>32</sup>

31 [www.operationnemesis.com](http://www.operationnemesis.com), erişim tarihi Aralık 27, 2023.

32 Гамлет Мирзоян, *Джемаль-Паши. Операция "Немезис,"* <https://noev-kovcheg.ru/mag/2011-08/2542.html>, erişim tarihi Ocak 29, 2024.

### *Sosyal Medyada Nemesis Algısı*

Sadece internet sayfaları üzerinde değil, sosyal medya hesapları aracılığıyla da Nemesis'in olumlu algılanması için Tehliryan ve diğer suikastçılarla ilgili sosyal medya profilleri ve bunlarla ilgili pek çok paylaşım bulmak mümkündür. Buna örnek olarak aşağıda görseli bulunan “Երկու հւլաւեր՝ ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՂԵՐՅԱՆՆ ՈՒ ՄԻՍԱԿ ԹՈՌԼԱԿՅԱՆԸ” (İki Dev: Soğomon Tehliryan ve Misak Torlakyan) paylaşımı altında Հայոց աշխարհ (Ermeni Dünyası) adlı facebook hesabında Soğomon Tehliryan ve Misak Torlakyan'ın birlikte çekilmiş yaşlılık fotoğrafları bulunmaktadır.<sup>33</sup> Bu paylaşım, “dev” vurgusuyla, açıkça Tehliryan'ı ve Torlakyan'ı kahramanlaştırmaktadır.



Resim 6. Soğomon Tehliryan ve Misak Torlakyan

Ayrıca Facebook, X, Instagram gibi pek çok sosyal medya platformunda Nemesis “intikamcılarını” adına hesaplar açılmış olduğu görülmektedir. Buna örnek olarak “ARF Arshavir Shiragian Chapter” adlı Facebook grubunu verebiliriz. Bu grup, Ermenileri Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Զեղափոխական Դաշնակցություն [ՀԶԴ] - Armenian Revolutionary

33 “Երկու հւլաւեր”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://www.facebook.com/339603439485214/photos/%D5%A5%D6%80%D5%AF%D5%B8%D6%82-%D5%B0%D5%BD%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%BD%D5%B8%D5%B2%D5%B8%D5%B4%D5%B8%D5%B6-%D5%A9%D5%A5%D5%B0%D5%AC%D5%A5%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%B6-%D5%B8%D6%82-%D5%B4%D5%AB%D5%BD%D5%A1%D6%84-%D5%A9%D5%B8%D5%BC%D5%AC%D5%A1%D6%84%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%A8/469279169850973/?locale=pt\\_BR&paipv=0&eav=AfY9jC3BPnjxYL61s3t7fj7X6\\_sZeDmKTKJqw\\_SqewawmvMUTStkNYoymlFnGqht70&\\_rdr](https://www.facebook.com/339603439485214/photos/%D5%A5%D6%80%D5%AF%D5%B8%D6%82-%D5%B0%D5%BD%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%BD%D5%B8%D5%B2%D5%B8%D5%B4%D5%B8%D5%B6-%D5%A9%D5%A5%D5%B0%D5%AC%D5%A5%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%B6-%D5%B8%D6%82-%D5%B4%D5%AB%D5%BD%D5%A1%D6%84-%D5%A9%D5%B8%D5%BC%D5%AC%D5%A1%D6%84%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%A8/469279169850973/?locale=pt_BR&paipv=0&eav=AfY9jC3BPnjxYL61s3t7fj7X6_sZeDmKTKJqw_SqewawmvMUTStkNYoymlFnGqht70&_rdr).

Federation [ARF]) etrafında birleştirmek için çeşitli organizasyonlar yapmaktadır. Nemesis Operasyonu'nun arkasında bulunan siyasi parti olan Ermeni Devrimci Federasyonu destekçileri tarafından oluşturulmuş bu grubun kendisine seçtiği ismin, Nemesis Operasyonu'nda Sait Halim Paşa'yı öldüren ve Bahaddin Şakir Bey ile Cemal Azmi Bey suikastında da yer almış teröristin adı olduğu görülmektedir.<sup>34</sup> Ayrıca bu Facebook sayfasında linki verilen "ARF – Arshavir Shiragian Gomideh" adında bir web sayfası da bulunmaktadır.<sup>35</sup>

### *Anıtlar ve Nemesis*

Dünya üzerinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı hemen her yerde Ermenilerle ilgili bir anıt, en azından bir haçkar görmek mümkündür. Özellikle sözde soykırım ile ilgili anıtların sayısı çok fazladır. Buna bağlı olarak Nemesis Operasyonu ile ilgili anıtlar da bulunmaktadır. Biz burada Ermenistan Cumhuriyeti'nde bulunan iki anıttan ve Amerika birleşik Devletleri'nde bulunan bir anıt mezardan bahsedeceğiz. Bunlardan ilki Türkiye Cumhuriyeti sınırına yaklaşık 30 km uzaklıkta bir konumda bulunan ve nüfusu yaklaşık 5000 kişiden oluşan küçük bir yerleşim yeri olan Maralik'ten olacak.

*Armenpress*'in 22 Nisan 2015 tarihli haberine göre, aynı tarihte Maralik'te Soğomon Tehliryan'ın bir heykelinin açılışı yapıldı. Açılış törenine Şirak Valisi Feliks Tsolakyan'ın yanı sıra milletvekilleri, belediye başkanları ve sivil toplum örgütü yöneticileri de katıldı. Heykelin yapılmasına maddi destek sağlayan kişinin Rusya'da yaşayan Maralikli Yura Hovhannisyan ve heykeltıraşının Samvel Petrosyan olduğunun belirtildiği haberde, Vali Feliks Tsolakyan'ın açılış konuşmasından bir kesite de yer verilmektedir. Konuşmada Tsolakyan aşağıdaki beyanda bulunmaktadır:

"Bu anıtın açılışı çok sembolik. Böylece ruhumuzu ve mücadelemizin yönünü ve gücünü gösteriyoruz. (...) Soykırımın yaşandığı acımasız tarihi dönemin üzerinden bir yüzyıl geçti. 1,5 milyona yakın Ermeni Türkler tarafından yok edildi. Ermeniler topraklarının çoğunu kaybetmişlerdi ama Türklerin suçunu karşılıksız bırakamazlardı, bu suçu organize eden kişilerden intikam almaları gerekiyordu."<sup>36</sup>

34 "ARF Arshavir Shiragian Chapter", erişim tarihi Ocak 02, 2024, <https://www.facebook.com/arfarshavirshiragianchapter/>.

35 "ARF – Arshavir Shiragian Gomideh", erişim tarihi Ocak 30, 2024, <https://www.arfarshavirshiragian.com/index.htm>.

36 "Մարալիկում բացվեց Սոդոմոնի Թեհլիրյանի հուշարձանը", erişim tarihi Ocak 04, 2024, <https://armenpress.am/arm/news/802915/>.

Bu şekilde Nemesis Operasyonu'nu haklı gösteren Vali, bu terör eylemini meşrulaştırarak, Nemesis'in başlattığı mücadelenin güçlü bir şekilde sürdüğünü de ifade etmiştir.



Resim 7. Maralík'te bulunan Tehliryan heykelinin açılıştan sonraki hali

Yukarıda görülen fotoğrafın, Maralík'i tanıtan bir internet sayfasına Armine Aghayan tarafından yüklendiği belirtilmektedir.<sup>37</sup> Fotoğrafın yüklenme tarihi olarak heykelin açılışından 12 gün sonrası, 04.05.2015 tarihi verilmektedir. Bu fotoğrafta, Soğomon Tehliryan'ın elinde silahla, kendine güvenli bir şekilde durduğu görülmektedir. Ayağının altında ise herhangi bir figür işlenmemiş bir kaya parçası bulunmaktadır. *Aravot.am* adlı haber sitesinin verdiği bilgiye göre, ilk başta Soğomon Tehliryan'ın ayaklarının altında Talat Paşa'nın yattığı bir heykel tasarlanmıştır. Heykelin açılış töreninde Talat Paşa figürünü göremeyen *aravot.am* muhabirinin sorusu üzerine, heykeltıraş Samvel Petrosyan'ın yaptığı açıklama şu şekildedir:

“Doğrusunu söylemek gerekirse Talat, Enver ve Cemal'i öldüren üç intikamcı için üç figür düşünülmüştü. (...) İntikamcı, Tanrı'nın verdiği lütuftur. (...) O yamyamı, celladı, Ermeni Soykırımının baş

37 Armine Aghayan, “Soghomon Tehleryan Monument”, erişim tarihi Ocak 04, 2024, [https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%84%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%AC%D5%AB%D5%AF#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%BF%D5%AF%D5%A5%D6%80:Soghomon\\_Tehleryan\\_Monument\\_\(1\).jpg](https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%84%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%AC%D5%AB%D5%AF#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%BF%D5%AF%D5%A5%D6%80:Soghomon_Tehleryan_Monument_(1).jpg).



örgütleyicisi Talat'ı öldüren Soğomon Tehliryan ilk Ermeni intikamcıdır. Son olarak ayaklarının altında bir kaya parçası olmasına karar verildi, buna karar verildi, bizim için asıl önemli olan Soğomon Tehliryan, ayağının altında ne olduğu değil.”<sup>38</sup>



Resim 8. Maralik'te bulunan Tehliryan heykelinin son hali.

Yukarıdaki fotoğraf ise, yine Maralik'i tanıtan bir internet sayfasına Mila Antoni tarafından yüklenmiştir.<sup>39</sup> 04.08.2019 tarihinde yüklendiği bilgisi bulunan görselde, daha önce Soğomon Tehliryan'ın ayağının altında bulunan kaya parçasının, başlangıçta tasarlandığı belirtilen şekilde Talat Paşa'nın kafası olarak işlendiği görölmektedir. Ancak haber sitelerinde bu detayın ne zaman tamamlandığına ilişkin bir veri yer almamaktadır. Mehmet Oğuzhan Tulun'un avim.org.tr'de 09.09.2019 tarihinde yayımlanan analizinde, heykeltıraş Petrosyan'ın heykeli ilk tasarladığı haliyle sergilemek istediği ve 2018 yılında da resmi makamların bu talebi kabul ettiği belirtilmektedir. Yine aynı analizde, yazının yayımlandığı döneme yakın bir tarihte, bir Ermeni haber sitesinde bu istek doğrultusunda Talat Paşa'nın kesik başı haline dönüştürüldüğünün aktarıldığı belirtilmektedir.<sup>40</sup> Ancak Tulun'un yazısında yararlandığı kaynaklara şu anda erişim sağlanamamaktadır.

38 Նունե Արեվշատյան, “Մոդուրն թեհլերյանի հուշարձան՝ առանց գետին ընկած թալեաթ փաշայի”, erişim tarihi Ocak 04, 2024, <https://www.aravot.am/2015/04/22/563809/>.

39 Mila Antoni, “Soghomon Tehleryan Statue in Maralik”, erişim tarihi Ocak 04, 2024, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Soghomon\\_Tehleryan\\_Statue\\_in\\_Maralik.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Soghomon_Tehleryan_Statue_in_Maralik.jpg).

40 Mehmet Oğuzhan Tulun, “Ermenistan'da Terörist Sempatizanlığı – II”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENISTAN-DA-TERORIST-SEMPATIZANLIGI-II>.



Resim 9. Tehliryan'ın Fresno, California'da bulunan anıt mezarı<sup>41</sup>

Tehliryan'ın anıt mezarı da bir başka dikkat çekicihafıza mekânıdır. Üzerinde kanatları açık bir şekilde duran bir kartalın bir yılanı öldürmesi şeklinde betimlenmiş bir heykel bulunmaktadır. Buradaki kartal figürü Tehliryan'ı, yılan ise Talat Paşa'yı temsil etmektedir.

Tüm bunların dışında, 2023 yılı içerisinde Erivan'da bir Nemesis Anıtı açılışı daha yapılmıştır. “Ulusal Onur Şövalyeleri” olarak adlandıran bu anıt, Erivan'ın merkezi idari bölgesinde, Oğakadzev gezi parkı içerisinde bulunmaktadır. Anıtın yapılması ile ilgili kararın 14 Eylül 2021 tarihinde Erivan Belediyesi'nce alınmış olduğu ve Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın da bunu olumlu karşıladığı konusunda aynı tarihli gazetelerde haberler de bulunmaktadır. News.am gazetesinin haberinde, “Ermeni intikamcılarının anısını yaşatacak sembolik anıtın dikilmesiyle, Ermeni halkının içindeki soykırım kompleksinden kurtulma ve onurlu bir halka dönüşme yolunda bir kez daha ciddi bir adım atılmış olacak”<sup>42</sup> ifadeleri bulunmaktadır. Nemesis Operasyonu'nun “intikamcılarını” anısına ithaf edilen anıt çeşmenin açılışı 25 Nisan 2023'te yapılmıştır.

41 “Soghomon Tehlirian Monument”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://en.wikipedia.org/wiki/Soghomon\\_Tehlirian#/media/File:Soghomon\\_Tehlirian\\_Monument\\_Fresno\\_CA\\_March\\_20\\_2022.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Soghomon_Tehlirian#/media/File:Soghomon_Tehlirian_Monument_Fresno_CA_March_20_2022.jpg).

42 “Երևանի օղակաձև զբոսայգու 4-րդ հատվածում կտեղադրվի Ազգային արժանապատվության ասպետներին նվիրված աղբյուր-հուշակոթող”, erişim tarihi Ocak 18, 2024, <https://news.am/arm/news/662642.html>.





Resim 10. Erivan’da 25 Nisan 2023 tarihinde açılan Nemesis Anıtı<sup>43</sup>

Anıtın ön yüzünde “Ulusal Onur Şövalyeleri” yazısı ve yukarıya doğru yükselen sütunlara da Nemesis Operasyonu’nu düzenleyen ve suikastları gerçekleştiren kişilerin isimleri yer alıyor. Arka kısmında ise Tehliryan’a atfedilen bir cümle kazınmış:

“Kararlarının mahkemelere bırakılmaması gereken davalar var.”



Resim 11. Tehliryan’ın Nemesis Anıtı’na kazınmış olan sözü<sup>44</sup>

43 Անյա Սարկիսովա, “ ‘Նեմեսիս’ արձանի սպասմունսածուռը կնշանակի այլ երկրի օրակարգը սպասարկել սեփական երկրում”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, Երևանի ավազանու անդամ, <https://hetq.am/hy/article/155889>.

44 “ ‘Ազգային արժանապատվության ասպետներին’ հուշադրյուր”, erişim tarihi Ocak 29, 2024 [https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%A6%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6%D5%A1%D6%80%D5%AA%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6\\_%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%BF%D5%AF%D5%A5%D6%80:%D4%B1%D5%A6%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6\\_%D5%A1%D6%80%D5%AA%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6\\_%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6\\_12.jpg](https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%A6%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6%D5%A1%D6%80%D5%AA%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6_%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%BF%D5%AF%D5%A5%D6%80:%D4%B1%D5%A6%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6_%D5%A1%D6%80%D5%AA%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6_%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6_12.jpg).

Bu anıtın açılışı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bir kınama mesajı yayımladı. Bu mesaj, anıtın ne derece rahatsız edici olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

“1920’li yılların başlarında Osmanlı siyasi ve askeri liderlerinin yanı sıra dönemin Azerbaycanlı yetkililerine ve hatta bazı Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarına karşı gerçekleştirilen suikastların faillerine ithaf edilen “Nemesis Anıtı”nın Erivan’da açılmasını şiddetle kınıyoruz.

Bu utanç verici anıtın açılması, 31 diplomatımız ve aile üyelerinin katledildiği menfur terör saldırılarına yol açan kanlı bir tedhiş hareketinin yüceltilmesidir.

Bu olayın Ermeni basınında takdim ediliş tarzı da tasvip edilmesi mümkün olmayan çarpık bir tarih yorumunun bazı zihinlerde halen devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme sürecinin ruhuyla bağdaşmayan bu tür provokatif adımlar, bölgede kalıcı ve sürdürülebilir barış ve istikrarın tesisine yönelik çabalara hiçbir suretle katkı sağlamayacak, tam tersine normalleşme sürecini olumsuz etkileyecektir.”<sup>45</sup>

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı’nın bu açıklamasından sonra Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan, “Nemesis anıtının dikilmesi kararını hükümetin vermediği, bu kararın uygulanmasının hata olduğu”<sup>46</sup> açıklamasını yapmıştır.

### *Müzik Sanatında Nemesis*

Pek çok Ermeni şarkıcı tarafından seslendirilmiş olan “Şarap Doldur” adlı şarkı, günümüzde sevilerek dinlenen bir şarkıdır. Ermenilerin neşelenerek dinledikleri çok hareketli bir melodisi vardır. Burada şarkının sözlerinin ilk üç kıtasının Türkçe çevirisinin örnek olarak burada verilmesi halk kültüründe Nemesis Operasyonu’nun ne derece sevinçle kabul edildiğini göstermek açısından yeterli olacaktır:

45 “Ermenistan’ın Başkenti Erivan’da Açılan “Nemesis Anıtı” Hk.”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://www.mfa.gov.tr/no\\_-113\\_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa](https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa).

46 Հեղինէ Բունիաթյան, “Փաշինյան. “Նեմեսիս” արձանի տեղադրման որոշումը կառավարությունը չի կայացրել, և այդ որոշման իրականացումն էլ եղել է սխալ”, <https://www.aravot.am/2023/05/06/1339609/>.

### “ŞARAP DOLDUR

Dünyayı sarstı Ermeni ahı,  
Yere düştü Türk’ün tahtı,  
Anlatayım size Talat’ın ölümünü,  
Şarap doldur, sevgili dostum, şarap doldur,  
İçene afiyet (olsun).

Taşnaksutyun toplandı,  
Köpek Talat’ın ölümüne karar verdi,  
Tehliryan’ın şansı açıldı.  
Şarap doldur, sevgili dostum, şarap doldur,  
İçene afiyet (olsun).

Köpek Talat Berlin’e kaçtı.  
Tehliryan arkasına ulaştı.  
Alnından vurdu, yere serdi.  
Şarap doldur, sevgili dostum, şarap doldur,  
İçene afiyet (olsun).”<sup>47</sup>

Bu şarkının sözlerinin tamamı çok daha ağır sözler içermektedir ve her yorumcu farklı kısımları seslendirdiği için sonradan türetilmiş olması muhtemel sözler de mevcuttur. Ancak bu sözlerin tamamı terörü olumlayan, Türklere karşı düşmanlık aşıl原因an ifadelere yer vermektedir.

Bu şarkı dışında da müzik alanında terörün olumlanmasına yönelik örnekler, kolaylıkla çoğaltılabilir.

### *Sinemada Nemesis*

Sinema sanatından vereceğimiz örnek, Ermeni asıllı Fransız yönetmen Henri Verneuil’ün *Mayrig* adlı filmi olacak. Filmdeki ilk sahne, “Berlin 15 Mart 1921 Hardenberg Stasse – Sabahın 11’i” ibaresinin okunduğu küçük bir sokağın görüntülenmesi ile başlar. Bir at arabası geçmektedir. Evinden çıkan bir adam görülür, bu adam Talat Paşa’dır. Önünden genç bir adam hızla geçer. Bu genç, Soğomon Tehliryan’dır. Talat Paşa yürümeye başlar. Önünden geçen genç adam köşeyi döner, Talat Paşa o köşeye geldiğinde bir silah sesi duyulur,

47 Bu şarkının gençler için rock müzik ezgileriyle düzenlenmiş hali de bulunmaktadır. “Adana Project Gini Lic (Գիւլիկ Լից),” erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://www.youtube.com/watch?v=I\\_bT\\_Qn7xYM](https://www.youtube.com/watch?v=I_bT_Qn7xYM).

yakın mesafeden kafasından vurulan Talat Paşa yere yığılır. Genç adam, elindeki silahı serinkanlılıkla atar ve bu sahne biter.

Sonraki sahne, duruşma salonunda geçmektedir. Tehliryan, kendisine cinayeti kabul edip etmediğini soran yargıca, “Ben bir adam öldürdüm, ama katil değilim” der. Sonra tanıklar dinlenir. Tehliryan’ın avukatı, Talat Paşa’nın ülkesinde insanlığa karşı suç işlemiş olmaktan dolayı suçlu bulunduğunu belirtir. Savcı, mahkemenin Talat Paşa’yı değil, onun katilini yargılamak için kurulduğunu söyler. Ancak avukat söz alarak Talat Paşa’yı suçlayıcı bir şekilde 1915 olaylarından bahsetmeye başlar. Bu sırada, o ana kadar serinkanlı ve kendine güvenli duran Soğomon Tehliryan’ın bunların anlatılmasından dolayı aşırı derecede gergin olduğu gösterilir.

Bir sonraki sahne Marsilya limanında geçer. Pek çok Ermeni’nin Fransa’ya geldiği görülür. Henüz küçük yaşta olan Aşot Malakian’ın (Henri Verneuil) babasının elinde Almanca bir gazete vardır. Gazetede Soğomon Tehliryan’ın ve Talat Paşa’nın resimleri görünmektedir. Aşot’un babası bunu okutacak birini bulmak ister, ancak kimse Almanca bilmemektedir. Sonunda, daha önceden Fransa’ya göç etmiş bir tanıdığını görerek Tehliryan davasında ne olduğunu sorar. Tehliryan’ın beraat ettiğini öğrenir ve yüksek sesle bunu diğer Ermenilere duyurur. Marsilya Limanı’nda herkes sevinç çığlığı atar.

Bu noktadan sonra filmde Aşot’un anlatısına başlanır. Malakian ailesinin belgelerine “vatansız” damgası vurulur. Aşot bunun hatırladığı ilk gerçek anısı olduğunu söyler.<sup>48</sup>

Bu noktada şunu belirtmekte fayda görüyoruz: Henri Verneuil’ün filmiyle aynı ismi taşıyan eserinde yukarıda bahsi geçen anlatılar yok. Annesinin ölümünün anlatısıyla başlayan roman, bir geri dönüşle Verneuil’ün ailesinin 1924 yılında, yani Talat Paşa suikastından 3 yıl sonra Marsilya’ya gelmeleri ile devam etmektedir.<sup>49</sup> Verneuil, 1985 yılında kaleme aldığı ve annesini anlatmayı hedeflediği kitabı filmleştiren, Soğomon Tehliryan davasının iyi bir propaganda unsuru olabileceğini düşünmüş olsa gerek, bu davayı küçük bir zaman oynayışıyla filmin başına eklemiştir.

48 Filmin tamamı için bkz. Mayrig/Mother (Full Movie in French), erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://www.youtube.com/watch?v=kaVc\\_XVDk18](https://www.youtube.com/watch?v=kaVc_XVDk18).

49 Henri Verneuil, *Mayrig*, (Paris: Robert Laffont, 1985).

### *Edebiyatta Nemesis*

Ermeni edebiyatında Nemesis'in olumlu yankılarını görmek için inceleyeceğimiz örnekler Amerika Birleşik Devletleri Ermenilerinden Nancy Kricorian'ın *Ekmek ve Ateş Düşleri*, Peter Balakian'ın *Kaderin Kara Köpeği* adlı eserleri olacak.

Nancy Kricorian, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Ermeni yazarlardandır. 269 sayfalık *Ekmek ve Ateş Düşleri* adlı eserin ilk 176 sayfası Amerika Birleşik Devletleri'nde doğmuş, annesi Ermeni babası Yahudi olan Ani adlı bir kızın kendini bulma çabası içerisinde sürüklendiği ergenlik aşklarının anlatısı şeklindedir. Bir yerden sonra, tam olarak da kızın âşık olduğu ancak zaten çocukluğundan beri tanıdığı, hatta uzaktan akrabası olan Van adında bir gençle ilişkisinden sonra Ani'nin ilgisi farklı bir yöne kayar. Van, ASALA'ya mensup bir teröristtir. Bir süre Beyrut'ta bulunduğu daha sonra Paris'e geçtiği romanda belirtilen ayrıntılar arasındadır. Beyrut'ta bulunmasının nedeninin bir terör faaliyeti olduğu hissettirilse de açıkça söylenmez. Bu terör faaliyeti Türk Büyükelçiliği Birinci Sekreteri Oktar Cirit'in vefat ettiği saldırıya gönderme yapmaktadır.<sup>50</sup>

Daha sonra Orly saldırısında Van'ın vicdanı sivilleri öldürmesine karşı çıktığı için ASALA ile anlaşmazlık yaşadığı söylenir. Ani, Van'ın ne iş yaptığını öğrendikten sonra Ermenilerle ilgili konulara merak duymaya başlar. Büyükannesinin yaşadıklarını merak eder. Dedesiyle Ermeni terörü hakkında konuşur. Dedesi, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen terör faaliyetleri ile ilgili olarak kesinlikle olumsuz bir tavır göstermez. Ancak Orly saldırısı sonrasında, "bu oğlanlar yanlış insanları öldürüyorlar" diyerek saldırıyı desteklemediğini söyler ve Nemesis operasyonlarının olumlayarak şöyle devam eder:

"Ben hayatımda hiç silah tutmadım. Fakat birini vuracak olsaydım, hiçbir zaman Soykırım olmadı diyen Türk hükümetindeki şu herifleri vururdum. Biliyorsun savaştan sonra, bazı Taşnaklar gidip Jöntürk liderlerini bulup tek tek vurdular. Talat'ı, Cemal'i, Enver'i ve birkaç büyük katili daha. Operasyon Nemesis'ti adı. Yanılıyor olabilirim ama bana kalırsa ninenin Tanrısı bile buna müsaade etmişti."<sup>51</sup>

Tüm bunların ardından romanın sonlarına doğru Ani'nin psikoloğuna yaptığı itiraflar ve düşüncelerinin dökülmesi çok ilginçtir. Hayatının büyük çoğunluğunda, neredeyse asimile olduğu söylenebilecek kadar Ermenilikten

50 Nancy Kricorian, *Ekmek ve Ateş Düşleri*, Çev. Yeşim Burul (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017), 200.

51 Kricorian, *Ekmek ve Ateş Düşleri*, 224.

uzak olan Ani, birdenbire Van'ı haklı çıkaran ve ileride iyi bir eş, iyi bir baba, iyi bir komşu olabileceğini belirten sözler sarf eder.

Psikolog Ani'ye şöyle bir soru yöneltir. “Terörist olması sizi rahatsız etmeyecek mi?” Cevap, Ermenilerde terörün olumlanmasına ve Nemesis Operasyonları'na vurgu yapmaktadır:

“‘Devrimci’ diye düzeltir Ani. ‘Birinin terörist dediği, öbürünün özgürlük savaşçısıdır. Bir devrimci kazanınca kahraman, ülkesinin lideri olur. Fidel Castro'ya bakın ya da George Washington'a. Her neyse, yirmilerin başlarında Taşnakların Nemesis Operasyonu için suikastçılık yapan bir adam vardı. Jöntürklerin, yani biliyorsunuz işte, Ermeni Soykırımı'nı tezgahlayan adamların en kodamanlarından birkaçının peşine düşüp onları öldürdü. Sonra sevgilisiyle evlendi, New Jersey'e taşındı ve başarılı bir işadamı oldu. Sanırım bir kuru temizlemeci ya da ona benzer bir işi vardı. Pazar günü kiliseden sonra, çimlerini biçen bir Ermeni, yani tam bir yan komşuydu.’”<sup>52</sup>

Burada Ani'nin bahsettiği teröristin net bir şekilde, Vahe İhsan, Sait Halim Paşa ve Bahattin Şakir suikastlarını gerçekleştirdikten sonra yakalanmamayı başararak Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşen ve yaşamını New Jersey'de tamamlayan Arşavir Şiragyan olduğu anlaşılmaktadır.

Edebiyat ürünlerinden bir diğer örneğimiz, Peter Balakian'ın *Kaderin Kara Köpeği* adlı eseridir. Ancak öncesinde Peter Balakian'ın aile bağları ile ilgili küçük bir bilgi vermek faydalı olacaktır. Peter Balakian, Tehliryan davasında önemli tanıklardan biri olan ve daha sonrasında Avrupa'da önemli dinî merkezlerde görev yapmış olan Krikoris Balakian'ın ikinci kuşak yeğenidir. Hatta büyük amcasının *Ermenilerin Golgothası* adlı eserinin devamını halasının evinde bulduğunu belirterek bastırıldığı söylenmektedir, ancak ilk bölümün Ermenicesine ulaşılabilse de ikinci bölümün sadece İngilizcesinin bulunması dikkat çekicidir.<sup>53</sup>

*Kaderin Kara Köpeği* adlı eser, otobiyografik verilere dayanarak hazırlanmış bir kitaptır. Bir önceki örneğimizde olduğu gibi, “Amerikalı” olarak büyütülmüş, Ermenilerin geçmiş yaşamlarından kendisine hiç bahsedilmemiş olan Peter'ın ailesiyle olan ilişkileri uzun uzadıya anlatılmaktadır. 284 sayfalık eserin 145. sayfasından itibaren Peter, tesadüfen

52 Kricorian, *Ekmek ve Ateş Düşleri*, 260.

53 Krikoris Balakian'ın *Ermenilerin Golgothası* adlı eseri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Doğanay Eryılmaz. “Krikoris Balakyan'ın Anıları: Ermenilerin Golgothası”. Düzenleyen: Mehmet Rıza Heyet. *İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinde Ermeni Mezalimi*. Ankara: Tebaren, 2018. 151-162.

Morgentau'nun kitabını okumaya başladığında 1915 olaylarından haberdar olarak ailesinin geçmişine merak salar.

“Brown'daki üniversitenin birinci yılına başlamadan birkaç gün önce eski işime dönüp biraz para kazanmaya karar vermiştim. Hafta sonu gelince ana-babamın yatak odasındaki raftan, yıllardır sırtına baktığım bir kitap aldım. *Ambassador Morgenthau's Story* (Büyükelçi Morgenthau'nun Hikayesi). Doubleday&Page yayınevinin 1919'da yayınladığı bir kitaptı bu. Bana hafta içi iş aralarında okunacakmış bir kitap gibi geldi.”<sup>54</sup>

Ermeni edebiyatında sıkça karşılaştığımız gibi, Balakian'ın eserinde de daha önceden ölmüş kişilerin anlatıları üzerinden 1915'te yaşadıkları aktarılır. Balakian, büyük amcası Grigor'un 1915 yılında tutuklananlar arasında olduğunu, bu dönemde yaşadıklarını anlattığı bir kitap yazdığını ve Tehliryan davasında tanıklık ettiğini de bu dönemde öğrenir. Tehliryan davası ile ilgili olarak Peter Balakian şunları söylemektedir:

“15 Mart 1921'de Berlin'de Tehliryan, Ermeni soykırımının beyni olan Talat Paşa'yı öldürdü. Tehliryan öfkeli Alman kamuoyu önünde yargılandı ama onun Jenosidi yaşamış bir tanık olduğu anlaşılınca beraat etti.”<sup>55</sup>

Bu ifadeler, Peter Balakian'ın da Soğomon Tehliryan'ın beraat etmesini normal karşıladığını göstermektedir. Hatta Tehliryan'ın işlediği cinayetle ilgili herhangi başka bir cümle bile yazmaz. Bu dava ile ilgili verdiği ayrıntılar, Krikor Balakian'ın verdiği ifade ile sınırlıdır.

Bu noktada, edebiyatın güdümlü eserler aracılığıyla kamuoyunu yanlış yönlendirebilmesine de güzel bir örnek görüyoruz. Tehliryan'ın Sevk ve İskân Kanunu çıktığı sırada Ermeni Gönüllü Ordusu'nda görev yaptığı bilinmektedir, yani Balakian'ın belirttiği gibi tehcir işlemi sırasında meydana gelen olaylara tanık olma olasılığı yoktur. Dava sırasında yalan beyanda bulunduğu sadece Türkler tarafından değil, Eric Bogosyan tarafından yazılan *Nemesis Operasyonu* adlı kitapta da açıkça belirtildiği üzere, Ermeniler tarafından da kabul edilmektedir.

“Tehliryan asla gerçekleşmemiş olayların bir versiyonunu ortaya koyduğu için, ayrıntıların birbiriyle uyumlu olması çok önemliydi. Bu yüzden Tehliryan

54 Peter Balakian, *Kaderin Kara Köpeği*, Çev. Argun Ateş (İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 2005), 147.

55 Balakian, *Kaderin Kara Köpeği*, 248.



sarih ifadelerden kaçındı ve kendisini dinleyenlere öyküsünde bir çelişki bulma fırsatını vermedi. (...) Berlin’de zamanını nasıl geçirdiği sorulunca (kayıtlı bir öğrenci ya da çalışan olmadığı için), tüm gün Türkleri izlediğini söylemek yerine Almanca kurslarına gittiği biçiminde müphem yanıtlar verdi.

Her gün Almanca kursuna giden bu adamın neredeyse hiç Almanca konuşmadığını hiç kimse fark etmemiş gibiydi. Diğer taraftan ifade verirken, Tehliryan’ın vasat dilbilgisi ona fazladan bir koruma sağladı. Sık sık soruyu anlamadığını belirtip tekrarlanmasını isteyerek, yanıt vermek için zaman kazanıyordu. Yalan söylerken ne zaman köşeye sıkışsa, bu hile çok işe yaradı. (...) 1921 yazının ilk günlerinde dava başladığında, Tehliryan bir taraftan hırsla hareketmiş [sic] tatlı ama biraz tutarsız bir adam rolünü oynarken, oldukça bilinçli bir durumdaydı.”<sup>56</sup>

Ancak Balakian, Tehliryan’ın yalan beyanda bulunduğu konusunu göz ardı etmeyi özellikle tercih etmekte ve Talat Paşa cinayetini Nemesis Operasyonu’nun bir parçası olarak göstermek yerine, Tehliryan’ın kişisel eylemi gibi göstermektedir. Bu şekilde, bir terör eylemi olarak değil, cinnet geçiren bir adamın işlediği bir suç olarak okurlarına lanse etmesi, Balakian’ın kitabını, mağdur Ermeni imgesi oluşturmaya odaklı bir şekilde yazdığını göstermektedir.

## **Sonuç**

Ermeni toplumunun teröre bakış açısının nasıl olduğunu göstermeyi hedefleyen çalışmamızda, Ermenilerin Türklere karşı gerçekleştirdikleri terör faaliyetlerinin temelini atan Nemesis Operasyonu hakkında bilgi verilmiş ve Ermenilerin bu operasyonları düzenleyen kişilere ve suikastçılara bakış açısını gösteren kültürel unsurlar değerlendirilmiştir. Bu bağlamda verilecek örnekler, sosyal medyadan, müzik ve sinema sanatından ve edebiyat ürünlerinden seçilmiştir. Yaptığımız inceleme sonucunda Nemesis Operasyonu’nun çeşitli vesilelerle Ermeni toplumuna sıkça hatırlatılarak algı yönetimi yapıldığı tespit edilmiştir. Bu algı yönetimine bağlı olarak, operasyonu gerçekleştiren isimlerin tamamının, Ermeniler tarafından ulusal kahraman olarak kabul edildiği görülmektedir.

Suikastları gerçekleştirenlerin büyük bir bölümü, Diasporada hayatlarını sürdürmüşlerdir. Evlenmiş, çocukları, torunları olmuş, işlerini kurmuş ve adeta hiç cinayet işlememiş gibi yaşamlarını tamamlamışlardır. Bu kişilerin

---

56 Bogosian, *Nemesis Operasyonu*, 228-229.



kahraman olarak kabul edildikleri ve yerel halk tarafından sevgiyle karşılanmaları muhtemel olan Sovyet Ermenistan'a gitmemiş olmaları da ayrıca dikkat çekicidir.

Ermenistan'la normalleşme sürecine girildiği günümüzde de konu ile ilgili yapılan algı yönetimi hâlâ devam etmektedir. Bu algı yönetiminin özellikle Diaspora Ermenileri tarafından yapıldığı görölmektedir. Ancak, 2023 yılı Nisan ayında Nemesis Operasyonu'nu anmak üzere Erivan'da açılan anıt çeşme, bu algının Ermenistan'da yaşayan halk tarafından da benimsendiğini göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı'nın konu ile ilgili açıklamaları da bu tarz algı yönetimlerinin iki ÷lke arasındaki normalleştirilmeye çalışılan ilişkilere zarar vereceğini açıkça ortaya koymaktadır.

## KAYNAKÇA

“Ազգային արժանապատվության ասպետներին” հուշաղբյուր”, erişim tarihi Ocak 29, 2024,

[https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%A6%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6\\_%D5%A1%D6%80%D5%AA%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6\\_%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%B](https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%A6%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6_%D5%A1%D6%80%D5%AA%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6_%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A5%D5%BF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%B)

“Adana Project Gini Lic (Գինի Լից)”, erişim tarihi Ocak 29, 2024,

[https://www.youtube.com/watch?v=I\\_bT\\_Qn7xYM](https://www.youtube.com/watch?v=I_bT_Qn7xYM).

Aghayan, Armine. “Soghomon Tehleryan Monument.”, erişim tarihi Ocak 01, 2024,

[https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%84%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%AC%D5%AB%D5%AF#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%BF%D5%AF%D5%A5%D6%80:Soghomon\\_Tehleryan\\_Monument\\_\(1\).jpg](https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%84%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%AC%D5%AB%D5%AF#/media/%D5%8A%D5%A1%D5%BF%D5%AF%D5%A5%D6%80:Soghomon_Tehleryan_Monument_(1).jpg).

Altstadt, Audrey L. *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*. Stanford: Hoover Institution Press, 1992.

Andrews, Ethan Allen. *Harpers' Latin Dictionary. A new Latin dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1879.

Antoni, Mila. “Soghomon Tehleryan Statue in Maralik”, erişim tarihi Ocak 04, 2024,

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Soghomon\\_Tehleryan\\_Statue\\_in\\_Maralik.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Soghomon_Tehleryan_Statue_in_Maralik.jpg).

Արևվշատյան, Նունե. “Սողոմոն Թեհլերյանի հուշարձան՝ առանց գետին ընկած Թալեաթ փաշայի”, erişim tarihi Ocak 04, 2024,

<https://www.aravot.am/2015/04/22/563809/>

“ARF Arshavir Shiragian Chapter”, erişim tarihi Ocak 30, 2024,

<https://www.arfarshavirshiragian.com/index.htm>.

“ARF Arshavir Shiragian Chapter”, erişim tarihi Ocak 02, 2024,

<https://www.facebook.com/arfarshavirshiragianchapter/>.

Avakian, Lindy V. *The Cross and The Crescent*. California: DeVorss&Co., 1965.

Doğanay ERYILMAZ

Bailly, Anatole. *Dictionnaire Grec-Français*. Paris: Librairie Hachette, 1894.

Balakian, Peter. *Kaderin Kara Köpeği*. Çev. Argun Ateş. İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 2005.

Bogosian, Eric. *Nemesis Operasyonu*. Çev. Önder Seçkin. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2016.

Բունիաթյան, Հեղինե. “Փաշինյան. “Նեմեսիսի՝ արձանի տեղադրման որոշումը կառավարությունը չի կայացրել, և այդ որոշման իրականացումն էլ եղել է սխալ””, erişim tarihi Ocak 30, 2024, <https://www.aravot.am/2023/05/06/1339609/>

“Ermenistan’ın Başkenti Erivan’da Açılan “Nemesis Anıtı” Hk.”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://www.mfa.gov.tr/no\\_-113\\_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa](https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa).

Eryılmaz, Doğanay. “Krikoris Balakyan’ın Anıları: Ermenilerin Golgothası”, Düzenleyen: Mehmet Rıza Heyet. *İran’ın Batı Azerbaycan Eyaletinde Ermeni Mezalimi*. Ankara: Tebaren, 2018. 151-162.

Garo, Armen. *Osmanlı Bankası Baskını*. Çeviren Attila Tuygan. İstanbul: Belge Yayınları, 2015.

<https://www.radioyan.com/%D5%B4%D5%AB%D5%BD%D5%A1%D6%84-%D5%A9%D5%B8%D6%80%D5%AC%D5%A1%D6%84%D5%A5%D5%A1%D5%B6-1888-1968-%D5%A1%D6%80%D5%A4%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%A5%D5%A1%D5%B6-%D5%B4%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%AB/>.

Karaca, Birsen, “Ermeni İddialarında Rızanın İnşası Sürecine Doğru”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 49-69.

Kricorian, Nancy. *Ekmek ve Ateş Düşleri*. Çev. Yeşim Burul. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017.

MacCurdy, Marian Mesrobian. *Sacred Justice: The Voices and Legacy of the Armenian Operation Nemesis*. New Jersey: Transaction Publishers, 2015.

“Մարալիկում բացվեց Սողոմոն Թեղևերյանի հուշարձանը”, erişim tarihi Ocak 01, 2024, <https://armenpress.am/arm/news/802915/>

Мирзоян, Гамлет. Джемаль-Паша. Операция “Немезис”, erişim tarihi Ocak 29, 2024 <https://noev-kovcheg.ru/mag/2011-08/2542.html>.

“Միսաք Թորլաբեան (1888-1968)-Արդարութեան Մարտիկը”, erişim tarihi Ocak 01, 2024,

Միսաքեան, Շաւարշ. *Մեծ Եղեռնի Առաջին Վաւերագրողը*. Խմբագիր՝ Փամպուրեան Երուանդ. Լիբանան: Անթիլիաս, 2017.

“Nemesis”, erişim tarihi Şubat 13, 2023, <http://stella.atilf.fr/Dendien/scripts/tlfiv5/advanced.exe?8;s=1587634845>.

Նեմեսիս (Նաթալի, Շահան). *Թուրքերը և Մենք (Վերգնահատումներ)*. Երևան: Հայրենիք, 2011.

Niftaliyev, İlgar. “Tarihin Prizmasından Ermeni Palindromları: Taşnakların Kendilerine Sahip Araması Örneği.” Çev. Birsen Karaca, erişim tarihi Ocak 28, 2024, <https://avim.org.tr/Blog/TARİHİN-PRİZMASINDAN-ERMENİ-PALİNDROMLARI-TASNAKLARIN-KENDİLERİNE-SAHİP-ARAMA-SI-ORNEGI>.

“Operation Nemesis, The Avengers”, erişim tarihi Aralık 27, 2023, <https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>

Pertué, Michel. “La Révolution française – L’Abolition de la peine de mort.” *Annales historiques de la Révolution française*, Année 55<sup>e</sup>, no. 251 (Janvier-Mars 1983): 14-37.

Սարկիսովա, Անյա. “ ‘Նեմեսիս’ արձանի սպամոնտաժուրը կնշանակի այլ երկրի օրակարգը սպասարկել սեփական երկրում.” Երևանի ավագանու անդամ.” erişim tarihi Ocak 29, 2024, <https://hetq.am/hy/article/155889>.

Schmidh, Joël. *Dictionnaire de la Mithologie grecque et romaine*. Paris: Larousse, 2000.

Shiragyan, Arshavir. *The Legacy, Memoirs of an Armenian Patriot*. Çev. Sonia Shiragyan. Massachusetts: Hayrenik Press, 1976.

“Soghomon Tehlirian Monument.”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://en.wikipedia.org/wiki/Soghomon\\_Tehlirian#/media/File:Soghomon\\_Tehlirian\\_Monument\\_Fresno\\_CA\\_March\\_20\\_2022.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Soghomon_Tehlirian#/media/File:Soghomon_Tehlirian_Monument_Fresno_CA_March_20_2022.jpg).

Doğanay ERYILMAZ

“Terreur”, erişim tarihi Şubat 11, 2023,  
<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/terreur/77456>.

*The Case of Soghomon Tehlirian*. Los Angeles: ARF-Varantian Gomideh, 2014.

“Trial of Soghomon Tehlirian”, erişim tarihi Ocak 01, 2024  
[https://www.armeniapedia.org/index.php?title=Trial\\_of\\_Soghomon\\_Tehlirian&redirect=no](https://www.armeniapedia.org/index.php?title=Trial_of_Soghomon_Tehlirian&redirect=no).

Tulun, Mehmet Oğuzhan. “Ermenistan’da Terörist Sempatizanlılığı II”, erişim tarihi Ocak 29, 2024, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENISTAN-DA-TERORIST-SEMPATIZANLIGI-II>.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. *Güncel Türkçe Sözlük*, “Terör” maddesi, erişim tarihi Şubat 11, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>.

Verneuil, Henri. *Mayrig*. Paris: Robert Laffont, 1985.

Verneuil, Henri. *Mayrig*. Yönetmen: Henri Verneuil, 1991, erişim tarihi Ocak 29, 2024, [https://www.youtube.com/watch?v=kaVc\\_XVDk18](https://www.youtube.com/watch?v=kaVc_XVDk18).

Yeghiayan, Vartkes, ve Ara Arabyan. *The Case of Misak Torlakian*. Glendale: Center for Armenian Remembrance, 2006.

“Երևանի օղակաձև զբոսայգու 4-րդ հատվածում կտեղադրվի Ազգային արժանապատվության ասպետների նվիրված աղբյուր-հուշակոթող”, erişim tarihi Ocak 18, 2024,  
<https://news.am/arm/news/662642.html>.

“Երկու հսկաներ”, erişim tarihi Ocak 29, 2024,  
<https://www.facebook.com/339603439485214/photos/%D5%A5%D6%80%D5%AF%D5%B8%D6%82-%D5%B0%D5%BD%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%BD%D5%B8%D5%B2%D5%B8%D5%B4%D5%B8%D5%B6-%D5%A9%D5%A5%D5%B0%D5%AC%D5%A5%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%B6-%D5%B8%D6%82-%D5%B4%D5%AB%D5%B>.

# ERMENİ KİMLİĞİNİ OLUŞTURMA, KORUMA VE SÜRDÜRME STRATEJİLERİ\*

**Prof. Dr. Birsen KARACA\*\***

**Özet:** “Ermeni Kimliğini Oluşturma, Koruma ve Sürdürme Stratejileri”, kuramsal bir çalışmadır ve Ermeni İddialarına farklı bir bakış açısı geliştirmeyi vadeder. Amacı, Türkiye’ye karşı üretilen Ermeni İddialarını besleyen kültürel kaynakları bağlamından koparmadan değerlendirmenin önemine dikkat çekmektir. Belirlenen hedef doğrultusunda, bir Ermeni kimliği oluşturma, bu kimliği koruma ve sonraki nesillere aktarma çabalarını tanımlayan tarihî süreçler; gündemi şekillendiren başat sorunlar göz önünde bulundurularak üç döneme ayrılmaktadır: Birinci dönem “Ermenilik Sorunu”, ikinci dönem “Ermeni Sorunu”, üçüncü dönemi ise “Ermeni İddiaları” olarak adlandırılarak irdelenmekte ve tespitler yapılmaktadır. Sonuç bölümünde ise ön plana çıkarılan bilgiler bazında yapılan değerlendirmelere yer verilmektedir.

**Anahtar Sözcükler:** Armenia, kimlik, strateji, Ermenilik Sorunu, Ermeni Sorunu, Ermeni İddiaları.

---

\* Bu çalışmada, 28 Nisan 2022 tarihinde Ord. Prof. Enver Ziya Karal Tarih Uygulamaları ve Araştırma Merkezi ve Avrasya İncelemeleri Merkezi tarafından gerçekleştirilen *Tarih ve Siyaset Arasında Ermeni Sorunu* konulu sempozyumda “Ermenilik Sorununun Ermeni Sorununa Evrilme Süreci” başlığıyla yapılan sözlü sunumun ve “Ermeni İddialarında Rızanın İnşası Sürecine Doğru” (*Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 49-69) başlıklı makalenin kaynakçasında verilen referans metinleri ve sunulan düşünceler, meslek yaşantım boyunca yaptırdığım lisansüstü tezler, yazdığım makaleler, kitaplar, sunduğum bildiriler bazında farklı bir bakış açısı geliştirmek amacıyla yeniden işlenmiştir. Not: Bu metinde **strateji**,” önceden belirlenen bir amaca ulaşmak için tutulan yol” anlamındadır ve **izlem** sözcüğü ile eş anlamlıdır (*TDK Güncel Sözlük*)

\*\* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Öğretim Üyesi

**K**onu başlığı, Ermeni Kilisesi tarafından Ermeni kimliği oluşturma hedefiyle başlatılan tarihsel süreçte gözlemlenen dönüşümleri bütüncül bir tablo içinde resmetmeyi vadediyor. Bu çalışmayla hedeflenen, Ermeni İddialarını besleyen kültürel kaynakları bağlamından koparmadan değerlendirmenin önemine dikkat çekmektir.

Yukarıda imlenen hedefe ulaşmak için öncelikle Ermeni Sorunu olarak adlandırılan sorunu dönemlere ayrılarak sınıflandırmak gerekecek. Böyle bir sınıflandırmaya ihtiyaç var, çünkü başlangıcından itibaren araştırmacıların karşısına sorunlar yumağı halinde çıkan ve hâlâ pek çok karanlık noktası olan Ermeni Sorununun birden fazla evrilme süreci var. Bu süreçlerin ilk aşamasını hazırlayan oluşumlar Türkiye'deki araştırmacıların ilgi alanına çoğunlukla girmiyor. Bu nedenle önce bu oluşumlara dikkat çekilecek ve ilk dönemden başlayarak ikinci döneme geçiş süreci mercek altına alınacak. Ardından da tabloyu tamamlamak için ikinci dönemden üçüncü döneme geçiş süreci ön plana çıkarılacak.

Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Ermeni İddiaları bağlamında gündeme taşınan tarihsel süreç üç döneme ayrılarak incelenecek. Bu dönemlerde gündemi şekillendiren başat sorunlar göz önünde bulundurularak birinci dönem "Ermenilik Sorunu", ikinci dönem "Ermeni Sorunu", üçüncü dönemi ise "Ermeni İddiaları" başlıkları altında toplanacak. "Ermenilik Sorunu", "Ermeni Sorunu" ve "Ermeni İddiaları" ardışık zamanlarda doğmuş olsa da ardıl olan öncel olanları yutup yok etmiyor, baskılamıyor, aksine öncel sorunlardan besleniyor ve yalnızca belirli bir zaman diliminde gündemi belirleyecek nitelik taşıyor, devamında da bir sonraki sorun için gerekli kültürel zemini hazırlıyor.

\*

Yukarıda anılan dönemlerin karakterini belirleyen sorunlar yan yana gelince oluşan büyük resme şekil veren başat eğilimler şunlardır: Birinci dönemde temel kaygı, Ermenilik bilincini uyandırmak, bu bilinci korumak ve sonraki nesillere aktarmaktır. İkinci dönemi ise Ermeni milliyetçiliği şekillendiriyordu. Dönemin gündem konuları, Ermenilik bilincinin radikal bir boyut kazandığı milliyetçilik ideolojisinin güdülemesiyle Ermenilerin tebaası oldukları Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında çıkardıkları isyanlar ve toprak talep etmeleri sonucunda yaşanan Ermeni sorunu olmuştur: Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ve Berlin Kongresi (13 Haziran 1878) ile de sorunun uluslararası boyutu resmîyet kazanmıştır. Üçüncü dönemde zaten çetin bir karaktere sahip olan sorunlar çok daha karmaşık bir hale bürünmüş, farklı ülkelerin kamuoyu da soruna dâhil olma eğilimi göstermeye başlamıştır. Bu dönemin gündem

konuları Ermeni terörü, farklı coğrafyalarda dikilmeye başlayan soykırım anıtları, farklı ülkelerin parlamentolarında alınan soykırım kararları, ABD Başkanlarına “Ermeni Soykırım” sözcüğünün telaffuz ettirilme çalışmaları, soykırım konulu filmlerin çekilmesi, öç ve kötücül olarak sınırlandırılabilir nitelikte bir yazılı literatürün oluşturulması vd. ürünlerle Türkiye’yi hedef alan Ermeni iddialarıdır. Gelenen noktada, Türk kimliğini ve Türkiye’yi hedef alarak nefret üretmek Ermeni kimliğine sahip olmanın ön koşulu haline gelmiştir.<sup>1</sup>

Türk-Ermeni ilişkilerinin henüz kurulmadığı tarihî döneme dönüp yukarıda çizilen tablo detaylandırılırsa, başlangıçtan itibaren Ermenilik bilincini korumak ve sonraki nesillere aktarmak için, inanç sistemine ve alfabeyle bağlılık ile değişken bir düşman imgesinin kültürel bir tabuya dönüştürülmüş olduğu fark edilir. Tarihte Armenia olarak anılan bölgeye hâkim olan (siyasi veya dinî) tüm güçler, ardışık zamanlarda ya da eş zamanlı olarak yaratılan düşman imgesinin sembolüne dönüşmüştür.<sup>2</sup> Paruyr Sevak’ın “Anadili” başlıklı şiiri bunun için verilebilecek çarpıcı örneklerdendir:

<...>

Seni, Ermenicemiz ve Aramicemiz,

Çekip alamadılar seni bizden

Ne Aramicenin sinsilikleriyle,

Ne Bizans’ın fethanca sevgisiyle,

Ne Ahriman’ın korkunç oklarıyla,

Ne İsa’nın insanoğlu olmasıyla<sup>3</sup>,

Ne Muhammed’in ezen ayaklarıyla,

Ne doğrulukla,

Ne de yalanlarla.

<...> (29.I.1962, Erivan, *Zihin Vergisi* serisinden)<sup>4</sup>

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Cihan Ulupınar, “XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” (Doktora Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Ankara, 2019.

2 Detaylı bilgilere ulaşmak için bkz. Hande Dolunay, “Ermeni Edebiyatında Milliyetçilik: Paruyr Sevak Örneği”, (Yüksek Lisans Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Ankara, 2015.

3 İsa Mesih ile ilgili tartışmaların genel karakteri hakkında genel bilgi için bkz. “İsa Mesih Kimdir?”, Got Questions, <https://www.gotquestions.org/Turkce/Isa-Mesih.html> (Erişim Tarihi: 2.04.2023).

4 Պարուր Սեվակ, Մայրենի Լեզու. <https://parze.livejournal.com/49942.html> (Erişim Tarihi: 1.04.2023)



\*

Bugün etnik bir grubun adı olarak kullanılan Ermeni sözcüğünün ilk kez ne zaman kullanıldığı konusunda yapılan atıfların yer aldığı kaynaklarda sunulan bilgiler net olmaktan çok uzak, hatta kafa karıştırıcıdır. Öncelikle milattan önce kayda geçmiş hiçbir kaynağın doğrudan doğruya Ermenileri konu almadığı yönündeki tespitimi paylaşmak isterim. Durumu resmetmeye başlamadan önce de sözcüğün kullanımıyla ilgili yaşanan karmaşayı gidermeye çalışacağım. Türkçeye Ermeni olarak yerleştirilerek aktardığımız sözcüğün Ermenice karşılığı Hay, bununla birlikte uluslararası arenada ve komşu halkların dillerindeki adlandırmalar daha farklı. Örneğin, Büyük Darius'un (MÖ 549-MÖ 485) imparatorluğu döneminde dikilen Behistun Yazıtı'nda anılan Arminiya sözcüğünü Akkadcadaki Urartu ve Elamcadaki Armigiuiara ile eş anlamlı olduğunu varsayma eğiliminde olan araştırmacılar mevcut.<sup>5</sup>

Şu an için Herodotos'un (MÖ 484-449) *Herodot Tarihi*, Ksenophon'un (MÖ 431-354) *Anabasis*'i, Strabon'un (MÖ 64-MS. 24) *Geographika/Antik Anadolu Coğrafyası*'ni Ermenilerden ve Ermenilerin yaşadığı coğrafyalardan bahseden yazılı ilk kaynaklar olarak biliyoruz.<sup>6</sup> Bunun dışında antik döneme ait bir yontuda da görsel olarak resmedilmiş figürlerden birsinin Armenia olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır: Roma İmparatoru Nero (MS 37-68) (tarihte War of the Armenian Succession olarak da anılan) Roma-Part Savaşı (58-63)<sup>7</sup> sonrasında kazandığı başarıyı bir antlaşmayla taçlandırmış, dönemin heykeltıraşları da bu zaferi yaptıkları eserlerle ölümsüzleştirmişlerdir. O kabartmalardan biri de Nero ve Armenia'yı konu alır. Kompozisyonda Nero, Armenia'yı kollarından tutmaktadır. Armenia olarak tanımlanan figürün başında ise Frigya başlığı vardır.

5 LiveJournal, “Древняя Армения. Где она находилась?”, February 15 2021 (<https://maximus101.livejournal.com/184064.html>, Erişim tarihi: 11.03.2023) .

Аугса бкз. Дьяконов И.М. Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и северные походы вавилонских царей // Вестник древней истории. — Москва: Наука, 1981. — № 2. — С. 34—63.

6 Not: 18 Kasım 2021 tarihinde Ermeni İncelemeleri Merkezi'nde düzenlenen Ömer Engin Lüttem Konferansı'nda Bölümümüz (Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü) öğrencilerinden Erdi Öztürk “Strabon’un Geographika’sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya” başlıklı bir sunum yapmış ve konuyla ilgili detaylı bilgi vermiştir. Bkz. **Öztürk, Erdi**. 2022., “Strabon’un Geographikasında Armenia Olarak Anılan Coğrafya”. *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lüttem Konferansları 2021*. Ankara: Terazi Yayıncılık. s. 125-140.

7 Detaylı bilgi için bkz. “War of the Armenian Succession”. Historymaps. Erişim tarihi: 15.11.2023. <https://history-maps.com/story/Parthian-Empire/event/War-of-the-Armenian-Succession>



Roma İmparatoru Nero, Armenia'yı kollarının üst kısmından tutmaktadır  
(Yer: Afrodizyas Antik Kenti/Türkiye)

Ermeni tarihçi V.S. Nalbandyan ise Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bölgede yaşayan yerli Urartu kabilelerinin ve Hayasa ve Arme kabilelerinin yaşadığı bölgedeki halkların kaynaşması sonucunda oluşan grubu Ermenilerin Hay, yabancıların ise Armen olarak andığını, Armeniya'da yaşayan yerlilerin etnik olarak Eti, Hurri ve Urartu olduklarını söylüyor (Налбандян, 1976, 7). Bununla birlikte 2003 yılında Ermenistan Bilimler Akademisi üyesi Nikolay Harutyunyan, “*Ermenilerin Urartululardan geldiğini söyleyenler yanılıyorlar*” şeklinde bir açıklama yaptı (Agos, 5 Aralık 2003).

Ayrıca MS IV. yüzyıla geldiğinde gelişmiş bir Ermeni kültürünün varlığından bahseden ve o kültürü Hristiyanlık inancının yok ettiği görüşünü savunan tarihçiler de mevcut. Örneğin, Prof. G. H. Sarkisyan Hristiyanlığın Ermeni kültürü üzerindeki etkisini, “...Hristiyanlığın baskıcı yapısının, diğer ideolojilere karşı radikal bir biçimde tahammülsüz olmasının Ermeni kültürünün gelişmesini son derece olumsuz yönde etkilediğinin de altını çizmek gerekir. Hristiyanlık öncesi Ermeni kültürü <...> yüksek bir düzeye ulaşmıştı, manevi ve maddi olarak önemli kültür değerleri biriktirmişti. Hristiyanlık geçmişe ait pek çok geleneği yıktı.” (Саркисян 1980, 89) şeklinde yorumluyor.

Elbette bu görüş de doğrulanmaya muhtaç. Var olduğu iddia edilen kültür ürünlerinin somut olarak belgelenmesi gerekiyor.

Diğer yandan Ermeni tarihçiler Hacıkyan ve Nersisyan da 387 yılında Pers ve Roma imparatorlukları arasında yapılan antlaşmayla, Ermenistan'ın ilk kez Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldığı bilgisini veriyorlar. (Хачикян 2009, 56; Нерсисян 1980, 96)

\*

Polemiğe açık görüşler bir yana bir etnik grup olarak Ermenilerle ilgili görece net verilere Hristiyanlığın kabulünden sonraki dönemlere ait yazılı metinler aracılığıyla ulaşabiliyoruz. Bu olguyu ve yukarıda sunulan bilgileri temel alarak Ermeni kimliğinin inşası sürecinin yeni inanç sistemiyle bağlantılı olduğu şeklinde yapılacak bir değerlendirme hiç de temelsiz olmayacaktır. Şöyle ki:

Ermenice tarih kitaplarında Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettiği tarih olarak çoğunlukla 301 yılı referans alınıyor.

Bu noktada daha önce farklı bir toplantıda kullandığım bir bilgiyi kısaca hatırlatmak istiyorum. Hristiyanlığın kabulü noktasında karşımıza çıkan ilk isim Grigor Lusavoriç. Rusça olarak kaleme alınmış azizlerin yaşamını anlatan bir kitapta [*Kutsal Kişilerin Yaşamı* (Жития святых)] anlatılanlara göre, Grigor Lusavoriç etnik olarak Ermeni değildir. Babası Part Hanedanlığı'na mensup bir aileden gelen Anak'tır ve Armenia halkının yöneticisi (kullandığım kaynakta anılan adıyla) Kursar'a suikast düzenlemek için kardeşi ve ailesiyle birlikte Pers Şahı Artasar tarafından sürgün mizansenini yaratılarak görevlendirilip, Horasan yakınlarından Armenia'ya gönderilmiştir. Anak ve kardeşi planladıkları gibi, Kursar'a karşı başarılı bir suikast gerçekleştirirler. Ancak Kursar'ın adamları suikastçıları yakalayıp aileleriyle birlikte yok ederler. Bu sırada akrabalarından biri Anak'ın iki oğlunu kıyımdan kaçıtır: Bu çocuklardan biri ileride anılacak olan adıyla Grigor Lusavoriç'tir. Bu olaydan sonra Pers Şahı Artasar Armenia'ya gelir ve Armenialıları kendi yönetimi altına alır. Artasar, yönetici Kursar'ın oğlu Tiridat'ı ve Kursar'ın suikastçısı olan Anak'ın oğullarından Grigor'u Roma İmparatorluğu'na bırakır, diğer çocuğu da İran'a götürür. Romalılara bırakılan bu iki çocuk ilerleyen yıllarda Ermenilerin inanç dünyasında yaşanacak olan çok büyük bir değişime imza atacaktır: Grigor, büyüdüğü zaman Kayseri'de Hristiyanlığı benimseyecek ve orada dinî eğitim alacaktır. Kursar'ın oğlu Tridat ise Armenialıların yöneticisi olacaktır. Bir süre sonra bu iki genç insanın yolları kesişecek ve Grigor Lusavoriç, uzun uğraşlar sonunda Tridat'ı Hz. İsa'ya inanmaya ikna edecektir. (свт. Димитрий ростовский )

Ermenice tarih kitaplarında ise, farklı bir dil ve anlatım hâkim. Örneğin, edebiyat tarihçisi V.S. Nalbandyan *Ermeni Edebiyatı* adlı kitabında Ermeni yöneticinin yeni inanç sistemini benimsemesini şöyle yorumlar:

*“Ermeni feodalleri, <...>, 301 yılında Hristiyanlığı devlet dini yaparken Hristiyanlığa büyük umut bağlamışlardı. Kral Büyük Tiridat, Hristiyanlığı kendi siyasi iktidarını güçlendirmek için kullanmaya gayret ediyordu, aynı zamanda da Roma İmparatorluğuyla aynı dini paylaşmanın Pers tiranlığına karşı savaşta güçlü bir müttefik kazandıracağını hesaba katıyordu. Fakat IV-V. yüzyıllardaki olaylar bu umudu boşa çıkardı.” (Налбандян и другие 1976, 9)*

Ermenilerin Hristiyanlığı kabulünden bir süre sonra, Hristiyanlığı kabul eden diğer halklarda olduğu gibi yazı diline geçiş süreci başlatılmıştır. Yeni inanç sisteminin toplumda özümsemesi, kültür üretme mekanizmasına dönüşmesi, üretilen kültürün korunması ve bir sonraki nesillere aktarılması için gerekli olan süreci başlatanlar ise, X. Ermeni Katolikosu Sahak Partev (389-439) ve Vardapet Mesrop Maştots olmuştur.

Ermeni tarihçilerin yaygın olarak kullandıkları verilere göre, Ermenilik bilincini oluşturma ve devletleşme çabaları Hristiyanlığın kabulünden sonra başlamıştır. Ermeni tarihçiler, bu süreçte Hristiyan Ermeni kilisesine ve Ermeni yöneticilere karşı gerçekleştirilen ayaklanmalardan bahsederler. Örneğin, V. yüzyılda Massalyan ve Borboritler, VII-IX. yüzyıllarda Pavlikyan (Conybeare), X-XI. yüzyıllarda Tondrakits (Бартикян) ayaklanmalarını anıyorlar ama detayları vermiyorlar. Yine aynı kaynaklara göre, söz konusu ayaklanmalar Hristiyanlığı benimsemiş olan Ermeniler tarafından bastırılmış ve tüm temsilcileri yok edilmiştir. Bu ayaklanmalar da henüz Türkiye’deki araştırmacıların ilgi alanına hiç girmedi.

Ermeni Kilisesi’nin ve Ermeni kimliğinin gelişmesinde çok önemli hizmetleri olan bir diğer figür Katolikos I. Hovakim’dir. I. Hovakim’in Fatih Sultan Mehmet’le olan yakın ilişkisi ve İstanbul’un fethi öncesinde verdiği destek, Ermenilerin İstanbul’da patrikhane açmalarıyla sonuçlanmıştır. I. Hovakim’in girişimiyle Ermenilerin önce dinî merkezi İstanbul’a taşınmış ve çok ciddi ekonomik imtiyazlar elde etmişlerdir. Sürecin sonunda amiralar olarak adlandırılacak bir sınıf doğmuştur.<sup>8</sup> Amiralar, ilerde Osmanlı

8 10 Aralık 2020 tarihinde Ermeni İncelemeleri Merkezi’nde düzenlenen Ömer Engin Lütem Konferansı’nda Bölümümüz (Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü) Araştırma Görevlisi Birkan Demirbilek “Osmanlı’da Ermeni Amira Sınıfı ve Ermeni Toplumuna Üzerindeki Etkileri” başlıklı bir sunum yapmış ve konuyla ilgili detaylı bilgi vermiştir. Bkz. **Demirbilek, Birkan**. 2021. “Osmanlı’da Ermeni Amira Sınıfı ve Ermeni Toplumuna Üzerindeki Etkileri”. *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2020*. Ankara: Terazi Yayıncılık. s.31-52.

İmparatorluğu'nun Ermeni halkıyla olan ilişkisini şekillendirecektir. Bu süreç Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde siyasi ve ekonomik olarak güçlendikleri bir dönemdir. Ermeni kültürü ve Ermeni kimliğinin gelişiminin önündeki tüm engellerin aşılabacağı yepyeni bir sürece girilmiştir artık. Bu noktada, bir bilgi açığına işaret etmek isterim: I. Hovakim'nin katolikosluğu döneminde ve öncesinde Ermenilerin Bizans'la ilişkisinin nasıl bir karakter taşıdığı net olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla bu konu araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Ermeni Kilisesinin karşılaştığı ilk muhalefet hareketi Sivaslı Mihitar'ın ve Mihitaristlerin faaliyetleriyle gerçekleşir. Sivaslı Mihitar'ın Katolik mezhebini benimsemesi ve Ermenileri Katolikleştirme faaliyetleri Ermeni Kilisesi'nin direnciyle karşılaşır ve iki mezhebin birbirine agresif tepkiler verdiği gözlemlenir. Örneğin, Patrik Avetik, Katoliklere gösterdiği tepki gerekçesiyle 1706 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'dan kaçırılarak Paris'e götürülür ve Bastil'de hapsedilir, Katolik mezhebinin mensubu olmayı kabul edinceye kadar (ki bu süreç on yıl gibi bir zamana tekabül eder) hapiste tutulur. Bu, Fransa'nın Ermenileri Fransız Devrimi'nden önce görmeye başladığının kanıtıdır. Mihitaristlerin faaliyetleri izlendiğinde yalnızca Gregoryen Kilisesi'ne karşı yürütülen muhalefete değil, Ermeni milliyetçiliğinin inşası sürecine de tanıklık edilebilir. İki cemaat arasındaki kavgaya ileride Osmanlı Devleti müdahale edecektir. Bu müdahalenin sonucunda Mihitaristler 1703 yılında Osmanlı topraklarını terk edecektir. Ancak bu nihai bir ayrılış değildir, çünkü 1758 yılında Osmanlı İmparatorluğu Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak yarı resmî kabul etmiştir. Lakin bu olaylar, sadece Ermeni kilisesi içinde gerçekleşen bir muhalif hareket olarak kalmayacaktır, Ermeni milliyetçiliğini de motive edecektir. Gürsoy Şahin'in Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında konuyla ilgili kanaati, "*Mihitaristlerin Ermenilerle ilgili faaliyetlerinin daha sonraki dönemlerde Ermeni olaylarının meydana gelmesinde ve Ermeniler arasında milliyetçilik akımlarının gelişmesinde birinci derecede rol oynadığı*" (Şahin 2008, 119) yönündedir. Bununla birlikte Gürsoy Şahin'e göre, Osmanlı Devleti'nin vatandaşı olan Ermenilerin günlük yaşamına ve siyasi faaliyetlerine yön veren ana akım Protestan misyonerlerin faaliyetleriyle başlayacaktır: "*Bu süreçte (...) Ermeni milliyetçiliği konusunda düşünce aşamasından uygulamaya geçilmek istenmiştir.*" (Şahin 2008, 119)

1880'den sonra Ermeni kültürünü biçimlendiren mekanizmaya Ermeni partileri de dâhil olacaktır. Bunlar arasında etki alanlarının genişliği ve faaliyetlerindeki süreklilik açısından üç parti anılmaya değerdir: Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն), yaygın olarak kullanılan adıyla Daşnaktsutyun; Sosyal Demokrat Hınçak Partisi

(Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցություն), yaygın olarak kullanılan adıyla Hınçak ve Armenekan Partisi (Արմենական Կուսակցություն). Üçüncüsünün adı 1908 yılında önce demokrat anlamına gelen Ramgavar (Ռամկավար), 1921 yılından sonra da Ermeni Demokrat Liberal Parti olarak değiştirilmiştir (Ռամկավար Ազատական Կուսակցություն), ancak Ramgavar olarak anılmaya devam etmiştir.

Bu partilerin tüzüklerinde belirlenen hedefler doğrultusunda organize ettikleri Osmanlı Bankası Baskını (1896), Yıldız Suikastı (1905), Anadolu'nun pek çok noktasında masum insanlara yönelik tedhiş hareketleri, katliamlar, yasadışı faaliyetler, nihayetinde de devletin bütünlüğünü tehdit eden isyanlar Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı güvenini zehirlemiş, devletin karar mekanizmalarını açmaza sürüklemiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu sorunu nasıl aşmaya çalıştığını detaylara girmeden kısaca hatırlayalım. Önce 24 Nisan 1915 tarihindeki ayrılıkçı Ermenilere karşı tutuklama kararları alınmıştır. Lakin bu karar Ermeni isyancıları durdurmak için yeterli olmamıştır. Nitekim, tutuklamaların üzerinden çok geçmeden, ayrılıkçı Ermeniler Van şehrinin anahtarını Ruslara takdim etmek için isyan başlattılar. Bu olayı gerçekleştiren isyancıların anıları akıl almaz öykülerle doludur. Bu olay üzerine 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde Ermeni göçleri başlatılır.

Bu noktada, Ermeniler iddialarını üretenlerin özellikle Ermeni kamuoyunu hedef alan bir manipülasyonundan kısaca bahsetmek istiyorum. Ermeni Soykırımı İddialarının referans tarihi 24 Nisan 1915 tarihi iken soykırımı belgelemek için anlatılan öyküler 24 Nisan 1915 tarihindeki tutuklamalardan daha çok 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde gerçekleştirilen göç referans alınarak üretilmektedir. Bu tercihin nedenlerinin tartışılması, Ermeni Soykırımı İddialarının Ermeni kamuoyunda da tartışılması için basamak olabilir.

Bir de şöyle bir yorum yapacağım: Dünya kamuoyuna empoze edilen yaygın görüşün aksine Ermenilerin devletleşme sürecinde yaşanan travma, 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlar sonucunda yaşananlar değil, 1918 yılında kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kendi kendini lağvetme (1920) sürecine sokan olaylar ve alınan bu kararın neden olduğu ruhsal çöküntüdür.

Bu başarısızlığın ardından da Ermeni sorunu yeni bir evrilme sürecine girmiştir. Ermeni kültürünü üreten mekanizmaya Ermeni terörü dâhil olmuştur. Başlangıçta intikam aldıklarını iddia eden teröristler, yaşamda intikam alacak

kimse kalmayınca masum insanlara yönelmişler ve onlarca Türk diplomatı ve diplomat yakınıni şehit etmişlerdir. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra gündem konularını Ermeni iddiaları belirlemeye başlamıştır. Gelineen noktada özellikle Avrupa ülkelerinin parlamentoları, ABD'nin başkanı, batılı ülkelerin kamuoyunda konuyla ilgili hiç bilgisi olmayanlar bile Ermeni iddialarının gönüllü aktarıcıları rolünü benimsemekte sakınca görmüyorlar.

Sonuç olarak, Ermenilik bilincinin oluşumu, korunması ve devamlılığını sağlamak için gerekli kültürel temeller benimsenen yeni inanç sistemi ve oluşturulan alfabe yardımıyla atılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni toplumunda kültür üreten kuruluş ve bireyler önce Ermenilerin milliyetçilik ideolojisine, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra da Ermeni iddialarına güdümlü olarak çalışmaya başlamışlardır. Bu tabloyu Ermeni kültürünü inşa eden kurumların sorun üretirken sergiledikleri mahareti Ermeni halkı için sağlıklı bir gelecek tasarlama konusunda gösteremediklerinin belgesi olarak da okumak gerektiği görüşündeyim.



## KAYNAKÇA

*Agos*, 5 Aralık 2003.

Conybeare, Fred. C. 1898. *The key of Truth, a Manual of the Paulician Church of Armenia*. Oxford: Clarendon Press. Internet Archive. 24.04.2022.  
<https://archive.org/details/keyoftruthmanual00paul/page/n5/mode/2up>.

Demirbilek, Birkan. 2021. “Osmanlı’da Ermeni Amira Sınıfı ve Ermeni Toplumuna Üzerindeki Etkileri”. *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2020*. Ankara: Terazi Yayıncılık. s.31-52.

Хачикян, Э. А. 2009. *История Армении*, Ереван: уауіnevi

Налбандян, В. и другие. 1976. *Армянская литература*. Москва: Высшая школа.

Нерсисян, М. Г. 1980. *История Армянского Народа*, Ереван: Издательство ереванского университета.

Öztürk, Erdi. 2022., “Strabon’un Geographikasında Armenia Olarak Anılan Coğrafya”. *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021*. Ankara: Terazi Yayıncılık. s. 125-140.

свт. Димитрий ростовский. 2010. “Житие и страдание святого священномученика Григория, епископа великой Армении, и с ним тридцати семи дев”. *Жития святых*. Москва: Ковчег. Азбука веры. Erişim Tarihi: 24.04.2022.  
[https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij\\_Rostovskij/zhitija-svjatykh/840](https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/840)

Sarıнай, Y. 2001. “Sunuş”, Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Саркисян, Г.Х. 1980. “Установление феодального общественного строя и падение древнеармянского государства”. в кн. *История армянского народа*, Ереван: Издательство ереванского университета.

Şahin, Gürsoy. 2008. *Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Ulupınar, Ercan Cihan. 2019. “XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.



# 1915 OLAYLARINI ERMENİ KAYNAKLARI ÜZERİNDEN TARTIŞMAYA AÇMAK

**Dr. Turgut Kerem TUNCEL\***

**1**915 olaylarının niteliği - bu olayların bir soykırım olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı - Türk ve Ermeni tezlerini savunan taraflarca on yıllardan beri tartışılan bir konudur. Belirgin olarak 1965 yılından bu yana özellikle Avrupa ülkeleri ve ABD’de bulunan Ermeni toplulukları ve bunların örgütleri ile 1991 yılından bu yana Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 olaylarının bir soykırım olduğu iddiasını gündeme taşımakta ve bu olaylardan dolayı Türkiye Cumhuriyeti’nin cezai mahiyette bedel ödemesi gerektiği yönünde ajitasyon ve propaganda faaliyetlerini aralıksız sürdürmektedir. Ermeni örgütler ve Ermenistan bu faaliyetlerini, 1970li ve 1980li yıllarda görülen Türk diplomatlarını hedef alan terör saldırılarından kendi iddialarını güçlendirmek ve Türk tarafını susturmak hedefiyle yürütülen *lawfare*’e (hukukun siyasal hedeflere ulaşmak için bir araç haline getirilmesi), siyasal lobicilikten akademik ve sınıfsal/kültürel üretimlere, farklı alanlarda yürütmektedirler. Türk tarafı ise ancak radikal Ermeni milliyetçi terörü ile karşı karşıya kaldıktan sonra, dahası ilk terör eylemlerinin başlamasından neredeyse on sene geçtikten sonra, ancak 1980li yılların ortalarından itibaren soykırım iddialarına karşı bir savunma hattı kurma ve 1915 olaylarına dair Türk tezlerini geliştirme çabasına girişmiştir. Günümüzde, Ermeni ve Türk tezlerini savunan taraflar arasındaki ‘pozisyon savaşı’ halen devam etmektedir. Devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları, aydınlar, akademisyenler bu hegemonik mücadele içerisinde her iki tarafta da yerlerini almışlardır.

1915 olayları ve etrafında şekillenen ihtilafın birden çok boyutu söz konusudur. Bunlardan biri meseleye dair tarih yazımı boyutudur. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yaşanan gelişmeler ve olaylar nedensellik ilişkileri çerçevesinde yürütülen kapsamlı araştırmalar ve tartışmalar söz konusudur. 1915 olaylarına dair tarih yazımı alandaki tartışmalar halen meselenin en çok

---

\* Kıdemli Analist – Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

dikkat çeken ve en popüler yönünü oluşturmaktadır. İkinci ve daha az dikkat atfedilen boyut, hukuki boyuttur. Oysaki soykırım, 1948 tarihinde imzalanan ve 1951 yılında yürürlüğe giren Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme tarafından hukuken tanımlanmış bir suçtur ve bu nedenle esasen hukuk alanına ait bir kavramdır. Dolayısıyla, bir eylemin soykırım suçu olup olmadığı yalnızca tanımlanmış hukuki yollarla belirlenebilir. Bunun bir anlamı, tarih alanında yürütülen 1915 olaylarının soykırım olup olmadığına dair tartışmalarının son kertede belirleyici olmadığıdır. Son olarak, 1915 olaylarına dair iddia ve tartışmaların siyasi boyutuna değinmek gerekmektedir. Soykırım her ne kadar hukuki bir kavram olsa da 1915 olaylarının on yıllardan beri gündeme getirilen bir konu olmasının altında yatan nedenin siyasi olduğunun bilincinde olmamak, konuya dair tartışmaları anlamamak anlamına gelmektedir. Meselenin siyasi boyutunun iki alt boyutu olduğu iddia edilebilir. Birincisi, soykırım iddialarının uluslararası siyasete dair anlamı ve bu alandaki yansımalarıdır. Kısaca açıklamak gerekirse, soykırım iddiaları ve bu çerçevede şekillenen “Ermeni meselesi,” Ege ve Kıbrıs sorunlarıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı’dan miras aldığı üçüncü bir sorundur ve gerek Ermeni gerekse de bir takım üçüncü aktörler tarafından Türkiye’ye karşı kullanılan bir siyasal araç durumundadır. Bu haliyle, soykırım konusunun Ermeni ve üçüncü aktörler tarafından Türkiye’ye karşı bir şantaj ve cezalandırma aracı olarak kullanıldığının açık şekilde anlaşılması ve ifade edilmesi gerekmektedir. Soykırım iddialarının uluslararası ilişkiler boyutunun yanındaki bir diğer ve belki de daha büyük öneme sahip boyutu ise Türk ulusal kimliğinin inşası ile alakalıdır. Soykırım iddialarının, Türk ulusal tarih anlatısının ve dolayısıyla kimliğinin manipülasyonunu hedefleyen bir yönü olduğu görülmektedir. Kanımızca, 1915 olaylarının soykırım olarak nitelendirilmesine dair uluslararası alanda ve yurtdışında yürütülen kampanyanın esas ve nihai hedefi budur. Bundan dolayı tarihi ve hukuki alan, özünde siyasal alandaki gelişmeler tarafından belirlenmektedir.

Her siyasi-hegemonik mücadelede olduğu gibi, Ermeni ve Türk tarafları arasında süregiden 1915 olaylarının nasıl nitelendirilmesi gerektiğine dair mücadelede de pek çok farklı strateji ve taktik taraflar tarafından uygulanmaktadır. Genel anlamıyla ifade etmek gerekirse Türk tarafı, 1915 olaylarına dair farklı görüşlerin tartışılabilmesini sağlama arayışındayken, Ermeni tarafı, bunun tam aksine, konuya ilişkin herhangi bir şeyin sorgulanmaması gayrimeşrulaştırmaya ve dolayısıyla Ermeni soykırımını tezini tabulaştırmaya yönelik bir strateji izlemektedir.

Ermeni tarafının bu stratejisi kapsamında yürüttüğü taktiklerden biri ve belki de en önemlisi 1915 olaylarına dair bir İngiliz dilinde *cancel culture* olarak geçen ve Türkçe ‘ye iptal kültürü, boykot kültürü veya linç kültürü olarak

çevrilen, Ermeni anlatısı dışındaki anlatıları kabul edilemez ve gayrimeşru olarak addeden, bu tür söylemleri ifade eden kişilerin dışlanmasına yol açan sağlayan bir ‘entelektüel’ atmosfer yaratmaktır. Yaratılmaya çalışılan iptal kültürünün ihtilafın taraflarının daha radikal biçimde konumlanmasına yol açacağı ve Türk-Ermeni ihtilafının çözümü konusunda hiçbir olumlu netice vermeyeceği aşikârdır. Bunun yanında, 1915 olaylarına dair Ermeni anlatısının muteber, Türk anlatısının ise gayrimeşru sayılması kabul edilebilir değildir.

AVİM, 1915 olaylarının rasyonel ve eşitlikçi bir zeminde tartışılabilmesi için çaba sarf etmektedir. Bu çerçevede, 1915 olaylarını bizzat Ermeni kaynakları üzerinden tartışmaya açmak şeklinde özetlenebilecek bir proje yürütmekte ve bu kapsamda bir kısmı unutulmuş bir kısmı ise Ermeni tarafınca gayet bilinçli bir şekilde saklanan Ermeni ve Ermeni yanlısı yazarların eserlerini yeniden yayımlamaktadır. Bu sayede, bizzat bazı Ermeni ve Ermeni yanlısı aktörlerin bazı eserlerinin bugün tek doğru anlatı olarak sunulan Ermeni anlatısını boşa çıkardığını gösterirken, göz ardı edilen bu kaynaklarda mevcut olan ve daha önce dikkat edilmemiş verileri ortaya çıkartmak amaçlanmaktadır.

Bu kapsamda, AVİM 2023 yılında Ermeni yazar K.S. Papazian tarafından kaleme alınan ve 1934 yılında Boston’da yayınlanan *Patriotism Perverted* (Sapkın Yurtseverlik) ile 1922 yılında Kafkasya’da Yakın Doğu Yardım Heyeti çatısı altında tarımsal yeniden yapılandırma çalışmaları yürütmüş bir Amerikalı olan Leonard Ramsden Hartill’in bu sırada tanıştığı Ohannes Apresyan adlı bir Ermeninin hatıralarını kaleme aldığı ve 1928 yılında Indianapolis’te yayımlanan *Men Are Like That* (İnsanlar Böyledir) başlıklı kitapları yayımlamıştır.

## **Patriotism Perverted**

### **Ermeni Devrimci Federasyonu- Taşnaksutyun’un İlk 40 Yılı: İçeriden Bir Değerlendirme**

K.S. Papazian’ın kaleme aldığı ve “halklarına adanmışlıkları ve anavatanlarına sadakatleri nedeniyle kardeşleri tarafından öldürülen Ermeni şehitlerine” adadığı *Patriotism Perverted* (Sapkın Yurtseverlik) başlıklı eseri 1934 yılında ABD’nin Boston şehrinde Ermeni Demokrat Liberal Partisi-Ramgavar’ın yayınevi olan Baıkar tarafından yayımlanmıştır. Yazar kitabının önsözünde, çalışmasının Taşnaksutyun faaliyetlerinin Ermeni gençleri ve toplulukları için yarattığı “ahlaki ve fiziksel tehlikeler” hakkında bir bilinç uyandırmasını umduğunu belirtmiştir. Sunum bölümünde ise, Taşnaksutyun’un ifşa edilmesinin, bu örgütün ahlaki nirengi noktaları olmamasından dolayı çok kolay bir şekilde farklı maskeler takınabilmesi nedeniyle ne kadar zor olduğunu vurgulamıştır.

Bu ifadelerin de işaret ettiği üzere, Papazian'ın 79 sayfalık eseri özünde, yüz yıldan uzun bir süredir Ermeni siyasetinin en başat aktörlerinden bir olan Taşnaksutyun'un, bir başka başat siyasal hareket olan Ramgavar Partisi'nin bir taraftarı olan bir kişi tarafından yapılan eleştirisidir. Bu açıdan bakıldığında Papazian'ın eseri, Ermeni siyasi hareketleri arasındaki tartışma ve ayrışmalara dair bir belge olması nedeniyle de önem taşımaktadır. Bunun yanında, tarihi bir belge olarak, bir yandan hâkim Ermeni anlatısının bazı önemli yapı taşlarını boşa çıkarması, diğer yandan 1915 olaylarına dair Türk tezlerinde geçen bazı iddiaları doğrulaması açısından dikkat çekmektedir.

*Patriotism Perverted*, dört ana bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ilkinde Taşnaksutyun'un kuruluş dönemi ve genel nitelikleri (örgüt yapısı, icra/hareket/işleyiş tarzı, ideolojik yönelimi, Osmanlı'daki faaliyet ve eylemleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri, kilise hakkındaki tutumu) irdelenmektedir. Bunu takip eden üç bölümde ise Taşnaksutyun'un 1. Dünya Savaşı döneminde (1914-1918), 1. Ermenistan Cumhuriyeti döneminde ve son olarak Sovyet Ermenistanı döneminde yani Taşnaksutyun'un diaspora örgütü haline geldiği yıllarda izlediği politik hat tartışmaya açılmıştır.

Papazian, Taşnaksutyun'un kuruluş dönemi ve genel niteliklerini irdelerken bu partiye çeşitli eleştirilerde bulunmaktadır. Bu eleştirilerden biri, ideolojik ve programatik karmaşa ve muğlaklıktır. Yazar, benzer şekilde, Taşnaksutyun'un amaç ve yöntemlerindeki tutarsızlık ve süreksizlikleri vurgulamaktadır. Bu çerçevede dikkat çekici eleştirilerden biri Taşnaksutyun'un gizlilik ve hiyerarşik-oligarşik düzen üzerine kurulu örgüt yapısıdır. Bu haliyle Taşnaksutyun, demokratik yollardan çok uzakta bir işleyişe sahiptir.

Papazian, amaç aracı meşrulaştırır anlayışının Taşnaksutyun'un yöntem olarak terörizmi benimsemesine neden olduğunu ve bu yöntemi meşrulaştırdığını belirtmektedir. Bu çerçevede yazar, ilk olarak “korkak Ermenileri” hedef alan Taşnak terörünün sonradan Türk, Kürt, Rus vd. düşmanlara yöneldiğini anlatmaktadır. Bir süre sonra bir “terörist sınıfı”nın ortaya çıktığını belirten Papazian, Taşnaksutyun'un terörünün ayırım gözetmeksizin hem “davaya ihanet edenlere” hem de “Taşnak liderleriyle kişisel husumetleri olanlara” yöneldiğini belirtmiştir. Yani Taşnaksutyun terörizmi her zaman yüksek ulusal gayeler uğruna uygulamamış, aksine örgütsel ve hatta kişiler sorunların çözümünde de terör bir araç olmuştur. Yazarın bu konudaki önemli tespitlerinden biri ise teröristlerin Ermeni toplumu içinde onurlu bir statü kazanmış olmasıdır. Bir başka deyişle, terörizmi meşru gören anlayış, Ermeni toplumunda kabul görmüştür. Papazian'ın Taşnaksutyun eleştirisinin belki de en önemli noktası, örgütün kendi örgütsel çıkarlarını temsil ettiğini iddia ettiği Ermeni ulusunun çıkarlarına öncelmesidir. Eserin bu bölümünde, 1915 olayları ile ilgili tartış-

malar açısından önemli tanıklıklarından biri Taşnaksutyun'un Avrupalı güçlerin Osmanlı'ya müdahalesini sağlamak için ayaklanmalar ve gerilla savaşı yürütme yöntemini izlemesidir.

Eserin 1. Dünya Savaşı dönemini (1914-1918) irdeleyen bölümünde de 1915 olaylarına ilişkin tartışılan konulardan biri olan Osmanlı Ermenilerinin 1. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devletiyle olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Masumiyet ve mağduriyet iddiaları üzerine kurulu Ermeni anlatısına göre Osmanlı kendisine sadık Ermeni tebaayı sırf Ermeni oldukları için ve Anadolu'yu Türkleştirmek maksadıyla katletmiştir. Oysa ki Papazian, bu anlatıyı boşa çıkaracak şekilde Ermeni elitin savaş sırasında Osmanlıya karşı Ruslarla iş birliği yaptığını ve Osmanlı Ermenilerinin kitleler halinde Rus ordusu saflarında Osmanlıya karşı savaştığını aktarmaktadır. Yani, Ermeni anlatısının merkezinde yer alan masumiyet ve mağduriyet iddiası tarihsel gerçeklikle uyumlanmamaktadır. Bu nokta, 1915 olaylarını Yahudi soykırımı ile benzeştiren Ermeni anlatısının gerçeklerle uyumsuz ve manipülatif niteliğini göstermesi açısından önemlidir.

Eserin 1. Ermenistan Cumhuriyeti döneminin (1918-1920) ele alındığı bölümünde, bu dönemde iktidar olan Taşnaksutyun'un iç ve dış siyaseti irdelenmektedir. Bu çerçevede, Ermenistan'da sosyalistler ve milliyetçiler arasındaki mücadele; Taşnaksutyun'un devleti bir parti devleti haline getirmesi sonucunda ortaya çıkan baskıcı rejim ve yönetimdeki yetersizlik ve beceriksizlikleri; Gürcü, Azerbaycanlı ve Türklerle yaşanan çatışmalar; 1919 Paris Barış Konferansı'nda Taşnaksutyun ve diğer Ermeni örgütler arasında yaşanan ayrışmalar tartışılmıştır.

Bu bölümde Papazian'ın ilgi çekici iddialarından biri, Ermenistan'ın bağımsızlık ilanının Osmanlı ve Almanya'nın diplomatik hamlelerinin neticesi olduğudur. Papazian'ın eleştirel bir şekilde değindiği bir başka önemli husus ise, Taşnakların 2 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşmasını öne sürerek 18 Mart 1921'de Ankara Hükümeti'nden Bolşeviklere karşı yardım talebinde bulunmalarıdır. Hukuken ve siyaseten hiçbir anlamı olmamasına rağmen Sevr Anlaşmasının zaman zaman Ermeni çevrelerce gündeme getirildiği dikkate alındığında, Taşnaksutyun'un Gümrü Anlaşmasını geçerli sağdığına işaret eden bu tarihsel verinin gerektiğinde Türk tarafınca gündeme getirilebileceği akla gelmektedir.

Aralık 1920'de Bolşeviklerin Ermenistan işgaliyle 1. Ermenistan Cumhuriyeti tarihe karışmış yerini Sovyet Ermenistan (2. Cumhuriyet) almıştır. Buna müteakip Ermenistan'dan kovulan Taşnak kadroları faaliyetlerini diasporada sürdürmeye devam etmişlerdir. Papazian eserinin son bölümünde bu dönemi

irdelemektedir. Kendisini sürgünde hükümet veya yazarın deyimiyle “ülkesiz hükümet” şeklinde tesis etmek isteyen Taşnaksutyun’un bu dönemdeki en büyük düşmanı Sovyet Ermenistan olması önemli bir tespittir. Bunun neticesinde diasporadaki Ermeni toplulukları arasında Sovyet yanlıları-Taşnaksutyun karşıtları ve Sovyet karşıtları-Taşnaksutyun yanlıları şeklinde büyük bir ayrılma ortaya çıkmıştır. Yazarın, Taşnaksutyun’un Ermeni toplulukları arasında yarılmalara yol açan tutumunu “İtalyan mafyası” ve yeraltı dünyasındaki gangsterler’in tutumlarına benzetmesi çarpıcıdır. Bunun yanında Papazian, Taşnaksutyunun Sovyet karşıtı faaliyetlerinin diasporadaki Ermenilerin Ermenistan’a geri dönmelerini (İng. *repatriation*) engelleyen en önemli faktör olduğu gerekçesiyle eleştirmektedir.

Yazar, daha öncesinde din ve kiliseye karşı tavrı almış olan örgütün, sonradan sonraya bunları yeniden keşfederek Ermeni milliyetçiliğinin kalesi olarak sahiplenmesini de ironik bulmaktadır. Yazarın bu bölümde değindiği, günümüz için de oldukça manidar olan bir başka husus ise, Taşnaksutyun’un 1928 yılına kadar yeni kurulan Türkiye’de devam eden Kürt isyanlarını desteklemesi ve bu çerçevede Kürt isyancılara, kendi ifadesiyle, “binlerce dolar” aktarmasıdır. Papazian’ın bu konuyla ilgili altını çizdiği ironi Kürtlerin ve Ermenilerin arasında aynı topraklar üzerinde hak iddia ediyor olmaları, buna rağmen Taşnaksutyun’un Kürt isyancıları desteklemesidir. ‘Düşmanımın düşmanı –yani Türk’ün düşmanı -dostumdur’ mantığı çerçevesinde gelişen bu iş birliğinin günümüzde de halen devam ettiğini pek çok olgu göstermektedir.

Sonuç olarak, döneme bizzat şahitlik etmiş bir Ermeni siyasi figür olan K.S. Papazian’ın kaleme aldığı *Patriotism Perverted* (Sapkın Yurtseverlik) başlıklı eser, kısa olmasına rağmen içinde barındırdığı bir takım önemli gözlem ve çıkarımlar nedeniyle 1915 olaylarının ve bunun ötesinde geçmişteki ve günümüzdeki Türk-Ermeni ilişkilerinin ve bunları belirleyen ancak gözden kaçmış bazı dinamiklerin anlaşılması açısından, göz önünde bulundurulması gereken bir eser olarak karşımızda durmaktadır.



# 1915 ANLATISINDA PROPAGANDA YÖNTEMİ OLARAK TANIK KİTAPLARI VE GÜN YÜZÜNE ÇIKMAYAN DİĞER TANIKLAR? - “MEN ARE LIKE THAT” KİTAP İNCELEMESİ

Tutku DİLAVER\*

Propaganda, iç ve dış kamuoylarını belirli bir konuda ve belirli bir hedef çerçevesinde etkilemek amacıyla çeşitli yöntemler kullanarak etkileme çabası olarak tanımlanmaktadır.<sup>1</sup> Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sırasında sistematik olarak uygulandığı dile getiriliyor olsa da tarihin farklı dönemlerinde propaganda amaçlı yazına rastlamak mümkündür. *Ad hominem* (karalama safsatası), *ad nauseam*, gündem oluşturma, otoriteye başvurma, korku yaratma, önyargıya dayandırma, kötü mantık, çoğunluk safsatası, güzel insanlar, büyük yalan, siyah beyaz karşıtlığı, klasik koşullama, sıradan insan, kişilik kültürü, düşmanı şeytanlaştırma, bilişsel uyumsuzluk, dezenformasyon, böl ve yönet vb. farklı propaganda teknikleri kullanılmakta ve böylece kamuoylarının destekleri kazanılmaya çalışılmaktadır<sup>2</sup>.

1915 olayları ile ilgili söylem inşasında adı geçen propaganda tekniklerinin pek çoğuna başvurulduğu göze çarpmaktadır. Tanıkların günlükleri, döneme ait gazetelerde çıkan makaleler, Mavi Kitap<sup>3</sup> gibi bilinen politika belgelerine başvurularak hazırlanan akademik makaleler daha sonra birbirlerine kaynaklık ederek literatür genişletilmekte ve söylem inşası gerçekleştirilmektedir. Örneğin, sözde tanıkların günlüklerine başvurulması *sıradan insan* adı verilen propaganda tekniğinin kullanılmasıdır<sup>4</sup>. Sokaktaki sıradan insanların hikayeleri

---

\* PA-Öğretim Görevlisi

1 Nuri Paşa Özer, “Propagandada Yöntemler, Araçlar ve Bir Propaganda Modeli Olarak; Herman ve Chomsky Propaganda Modeli,” *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi* 1, sayı 15, 2019: 16.

2 Cecilia Calub, “Propaganda in journalism, advertising, and Politics,” *Tarlac State University*, 2022: 4-6.

3 Enis Şahin, “Bir Ermeni Propaganda Klasığı: “Mavi Kitap (Blue Book)” Marmara Üniversitesi <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermeni-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/>.

4 Calub, “Propaganda in journalism, advertising, and Politics,” s. 5.

tanık gösterilerek kitleler arasında empati yaratılmaya çalışılmaktadır. Bir diğer yöntem döneme ait makaleler ve politik belgelerin, örneğin Osmanlı'da o dönemde bulunan yabancı elçilerin veya misyoner grupların raporlarının kullanılmasıdır. Literatürde *çoğunluk safsatası* olarak adlandırılan bu durum propagandaya maruz kalan kişiye kendisi hariç herkesin böyle düşündüğü izlenimini vermek amaçlanmakta ve böylece kişiyi çoğunluğun düşüncesine katılmaya ikna etmek hedeflenmektedir<sup>5</sup>. Nitekim Osmanlı'ya karşı propaganda amacıyla üretilen bu belgelerin tarafsızlığının dönemin koşullarına bakıldığında dahi sorunlu ve sorgulanması gereken bir yapıda olabileceği sorulması gereken öncelikli sorulardan biridir. Zira misyonerlerin faaliyetlerinin Osmanlı'nın parçalanmasındaki rolü yadsınamayacağı gibi, İngiltere'nin Osmanlı'nın dağılmasındaki rolünün<sup>6</sup> de göz ardı edilmesi mümkün görünmemektedir. Mavi Kitap gibi İngiltere hükümetinin bizzat hazırlattığı bir kitabın tarafsız bir anlatı içermesi beklenmeyeceği gibi, *Büyükelçi Morgenthau'nun Hikâyesi* gibi farklı çalışmaların da *şeytanlaştırma* metodunu kullandığı ve düşman devlet algısını güçlendirmek için propaganda malzemesi olarak kullanıldıklarına dikkat çekmek gerekmektedir.<sup>7</sup> Söz konusu kaynaklar zamanla birbirinin kaynakçası haline gelmekte ve kendi kendini besleyen bir anlatı halini almaktadır. Nitekim bu durum *ad nauseam* adı verilen yani bıkkınlık verinceye kadar aynı şeyleri tekrarlama şeklinde ifade edilebilecek yöntemin bir örneği haline dönüşmektedir<sup>8</sup>. Literatürde birbirini destekleyen anlatılar ortaya çıkması alanında önde gelen kişilerin de bu konularda makale ortaya koymasına yol açmakta, yani *otoriteye başvurma*<sup>9</sup> adı verilen bir diğer yöntemin kapılarını aralamaktadır. Bu kısımda bahsedilebilecek son teknik olarak cımbızlama adı verilen propaganda tekniğidir. Cımbızlama tekniği 1915 olayları özelinde iki şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan ilki tanık olarak gösterilen kişilerin günlüklerinden veya beyanlarından genel anlatıyı destekleyenleri seçerek, şüphe doğuracak ifadelere yer verilmemesi, bir diğeri de tanık gösterilecek kaynakların seçimi sırasında karşıt bir görüşe sahip olanlara yer verilmemesidir. Her ikisine dair örnekleri de bulmak mümkündür. Örneğin, 1915 olaylarının soykırım olduğuna dair iddialarda bulunan bazı gazete yazılarında kaynak olarak bir Anzak askeri olan Albay Stanley George Savige'in günlüğüne atıf verilmekte ve kendisinin

5 Calub, "Propaganda in journalism, advertising, and Politics," s. 4.

6 Bengül Bolat ve Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 61, 2017: 1-45.

7 Bu noktada Osmanlı devletinin kendi hakkında yürütülen propaganda faaliyetlerinin farkına vardığından bahsetmek gerekmektedir. Zira Valilere emir gönderilerek söz konusu propaganda faaliyetlerine karşı Fransızca metinler oluşturulması ve karşı kanıtlar bu metinlere eklenerek elçiliklere gönderilmesi emrinin verildiği arşivlerdeki belgelerden anlaşılabilir.

8 Calub, "Propaganda in journalism, advertising, and Politics," s. 4

9 Calub, "Propaganda in journalism, advertising, and Politics," s. 4.

o dönemde yaşananlara şahit olduğu anlatılmaktadır. Oysa Savage'ın günlüğünün Avusturalya arşivlerindeki ulaşılabilir kopyasında Savage'ın Ermeni ve Süryanileri kurtarmak amacıyla çıktığı görevinde tanıştığı Ermeni ve Süryani isyancıların Türk köylerini basarak katliamlar yaptıkları bilgilerine de yer verilmektedir. Cımbızlama yönteminin kullanılması ile bu bilgiler 1915 olaylarına dair hakim “soykırım” anlatısına dahil edilmemekte ve meraklı okuyucuların dikkatine bırakılmaktadır<sup>10</sup>. Bu örneğe ek olarak cımbızlama yönteminin bir diğer örneği olan eserlerin seçilerek sunulmasının da bir emsali bulunmaktadır. “Men are like that” isimli Leonard Ramsden Hartill'e ait kitap da 1915'e yönelik “soykırım” suçlamalarına kanıt teşkil etmemesi nedeniyle hâkim literatürde yerini almamıştır. Dahası kitabın orijinal baskısına - pek çok kütüphanede var görünmesine rağmen- ulaşılammaktadır. Kitabın Türkçeleştirilmiş ve editoryal olarak gözden geçirilerek basılmış “İnsanlar Böyledir” ve “Azerbaycan Olayları” isimli iki versiyonu bulunmaktadır. AVİM 2023 yılında kitabın Amerikan Kongre kütüphanesindeki nadir bulunan orijinal kopyasından orijinal dilinde, orijinal haliyle tıpkı basım yaparak, kaybolmaya yüz tutmuş bu kitabı tekrar literatüre kazandırmıştır.

### “Men Are Like That” Kitap İncelemesi

Hartill'in 1928 yılında yayınladığı kitap okuyucusuna farklı bir bakış açısı kazandırma potansiyeline sahip bir kitap. İngilizce dilince yazılan kitap 305 sayfadan oluşuyor. Amerika yazar Leonard R. Hartill, Oregon Üniversitesi Tarım bölümünden mezun olduktan sonra Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti ile Kafkasya bölgesinde tarım faaliyetlerinde bulunmak üzere bugünkü Ermenistan sınırları içinde kalan Gümrü şehrine gitmiştir.<sup>11</sup> Burada Ermeni tarım işçisi Ohannes Apresyan ile tanışmış ve ondan dinlediği olayları, yerinde tetkik ederek kitaplaştırmıştır. Hartill, kitabında Apresyan ile tanıştığı dönemde kendisinin Rusça ya da Tatarca(Türkçe) bilmediğini ancak Apresyan'ın tavrılarının ve yeteneğinin dikkatini çektiğini belirtmektedir. Rusçasının ilerlemesiyle beraber Apresyan ile sohbet etmeye başladığını ve onun anlattıklarına sadık kalarak bu kitabı yazdığını beyan etmektedir. Kitabı Kafkasya'dan Amerika'ya döner dönmez yayınlaması kitabın içerisindeki olayların yıllar sonra zihinlerde kaldığı şekliyle unutulmuş detaylarla yayınlanmasının veya yıllar içerisinde değişen etik algılarının ışığında yeniden

10 Tutku Dilaver, “Bir Anzak Askerinin Gözünden I. Dünya Savaşı ve Soykırım İddiaları,” *AVİM*, 15 Mayıs 2019, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/BIR-ANZAK-ASKERININ-GOZUNDEN-I-DUNYA-SAVASI-VE-SOYKIRIM-IDDIALARI>.

11 Near East Relief, “Arrival of New Personnel,” *Near East Relief* Vol IV, No. 8. (25 Şubat 1922) s.4.

değerlendirilerek yazılmasının önüne geçmiştir. Ancak Hartill'in olayların birinci tanığı olmadığı ve Apresyan'ın ağzından onun zihninde kalan anıları dinlediği göz önüne alındığında kitabın akademik bir kaynak olarak güvenilirliği de diğer anı kitaplarında olduğu gibi tartışmalı olacaktır.

Hartill'in ağzından oldukça akıcı şekilde aktarılan kitap Önsöz ve 24 ayrı başlıktan oluşan bölümlerden meydana gelmektedir. Doğu Anadolu'ya dair bilgilerin yanı sıra o günün Ermenistan coğrafyası, Karabağ bölgesi, Sovyet Ermenistan'ı, Ahılkelek, Kırım, Sovyet Rusya'sına dair ilginç bilgilere yer vermektedir. Karabağlı bir Ermeni olan Apresyan'ın çocukluğunun Karabağ'ına dair Hartill'e verdiği detaylar Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki günlük ilişkilerin daha sonrasında düşmanlık seviyesine nasıl evrildiğinin anlaşılması açısından ufuk açıcı detaylara sahiptir. Hankendi başlığı taşıyan bölümün altında Apresyan'ın kendisi de dahil olmak üzere Ermeni milletine mensup bireylerin Türklere karşı önyargılarla büyütüldüklerini, Azerbaycan Türklerine bakış açılarının çok eskilere dayandığını ve iki milletin bir arada yaşamasına dair önyargıları olduğunu ifade etmektedir. Kitabın Türkçe çevirisi olarak basılan *Azerbaycan Olayları* isimli kitapta da özellikle Karabağ ile ilgili verdiği bu bilgilerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Apresyan Hankendi'nde 1905'li yıllarda geçen çocukluğunu anlatırken Ermenilerin nüfus olarak Azerbaycan Türklerinden, ki kendisi Tatarlar olarak ifade etmektedir, çok daha az olduklarını ancak genellikle mülk zengini olmaları ve ciddi bir silahlı kapasiteye sahip olduklarını ifade etmesi dikkat çekmektedir. Rus yönetiminin Tatarlara güvenmedikleri ve onları değerleri görmedikleri, bu nedenle Ermenilerin askere alındıklarını ama Tatarların askere alınmadıklarını, dolayısıyla da Tatarların silah kullanmayı bilmediğini ama Ermenilerin bildiklerini ifade etmektedir. Ermenilerin, Azerbaycan Türkleriyle olan ilişkilerinin Anadolu'da Türklere birlikte yaşayan Ermeniler gibi olmadığını, oradaki Ermenilerin Türklere yüzyıllarca komşuluk ilişkisi kurduklarını ama Kafkasya'daki Ermenilerin Türklere hiç dost olmadığını, onlara kötü davrandıklarını ve bu durumun iki toplum arasındaki uçurumu büyüttükçe büyüttüğünü ifade etmektedir. Bu durumun Ermeni toplumunda çocukların canavar Türk, canavar Tatar hikayeleri ile büyütülmesinden kaynaklandığını ve iki toplumdan çıkan bireylerin bu koşullarda arkadaşlık kurabilmelerinin pek mümkün olmadığından bahsetmektedir. Apresyan kendi döneminde üniversite seviyesinde eğitim almış, karşılaştırmalı düşünceyi bilen, analiz yapabilen bir kişi olarak söz konusu değerlendirmeleri yıllar sonra geriye dönük olarak yapmaktadır. Yaptığı değerlendirmeler bir yana verdiği bilgiler soykırım tezini savunanlar ile çelişkili bir yapıya sahiptir. Keza Anadolu Ermenilerinin Türklere dostluk içinde yaşadıklarını, aralarındaki "düşmanlığın" iddia edildiği gibi geçmişten gelen bir düşmanlık olmadığını gözler önüne sermektedir. Bunun aksine

1905’li yıllarda Rus-Japon harbi esnasında Osmanlı’nın da kötü bir durumda olmasının da etkisiyle hem Anadolu’daki Ermenilerin hem de Kafkasya’daki Ermenilerin birbirilerinden farklı şekilde bağımsızlık mücadelesine girdiklerinden bahsedilmektedir. Söz konusu olay akışı Türkiye’nin öne sürdüğü karşılıklı mukatele anlatısıyla da paralellik arz etmektedir.

Kitap Apresyan’ın okumak için Rusya’ya gitmesinden ve ardından orduya katılmasından sonra Rus yetkililerin Ermenilere ve Türklere karşı takındıkları tutuma dair ipuçları vermektedir. Apresyan’ın askerliğinin ilk yıllarında Rusya’da Ekim devrimi gerçekleşmiş ve ordu içinde Bolşevikler ve Menşeviklerin mücadelesi başlamıştır. Ermenistan’ın Sovyet Ermenistan’a dönüşmesi Taşnakların Ermenistan’da yönetimi ele geçirmesi ile ilgili detaylar kitapta uzun uzun yer tutmaktadır. Apresyan Taşnakların zalim olduklarından, kendilerine maddi ya da manevi yardım etmeyen ya da muhalif olan Ermenilere zulmettiklerinden bahsetmektedir. Apresyan kendisinin bile bu olaylar karşısında ürperdiğinden bahsetmektedir. Apresyan’ın anlattıkları başka kaynaklarda da geçen Taşnakların başka Ermenilerin ölümünden sorumlu oldukları bilgisi ile çelişmemektedir.<sup>12</sup>

Apresyan’ın Taşnaklarla ilgili bir başka eleştirisi de Taşnakların zamanında silah bırakması gereken yerde silah bırakamamasıdır. Apresyan zamanında silah bırakılmış olsa, bunca insanın telef olmayacağına inandığını belirtmektedir. Taşnakların bir hınç ve büyük bir hırsla hareket ettiklerine inandığını bunun bedelini de bir toplumun ödediğini düşündüğünü belirtmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Taşnakların hırslarına yenik düşmelerinin kendi insanların hayatlarına mal olduğunu söylemektedir. Söz konusu eleştiri Türk tarihçilerin eleştirileri ile paralellik gösteren bir eleştiridir. Zira yaşanan olaylar Taşnakların gerçekleştirdikleri köy baskınlarının ardından intikam almak isteyen diğer köylüler nedeniyle büyümüştür.<sup>13</sup> Bu olayların ardında her iki tarafın da aldığı kararların etkisi bulunmaktadır. Keza Taşnakların Tiflis’te düzenlediği büyük kongrede savaşa devam etme ve bağımsızlık kazanma kararı alınması Apresyan’ın Hartill’e anlattıkları arasında yer almaktadır. Apresyan, Anadolu Taşnaklarının söz konusu kongrede baskın bir konumda olduklarından ve bu konumlarının da etkisiyle, ne pahasına olursa olsun Doğu Anadolu’nun alınması fikirlerinin de diğer Ermeni komiteler arasında yayılmasına neden olduklarından bahsetmektedir. Nitekim bu anlatım da karşılıklı mukatele tezine destek veren unsurlardan biridir.

12 K.S. Papazian, *Patriotism Perverted*, (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2023).

13 Necla Günay, “Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler Ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri,” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 163, 2012: 21-44.

Apresyan'ın anlattıkları doğrultusunda Kafkasya'daki Taşnaklar ile Anadolu Taşnakları arasında bir ayrım olduğu anlaşılmaktadır. Apresyan, Anadolu'daki Taşnakların örgütlenmelerinin Anadolu'daki misyoner okulları aracılığıyla kolaylıkla gerçekleştiğinden, kolay yayılıp, kolay militan toplayabildiklerinden, dolayısıyla gerçekleştirdikleri eylemlerin çok daha kanlı eylemler olduğundan bahsetmektedir. Kafkasya Taşnaklarının ise zamanla Anadolu Taşnaklarının etkisine girdiklerinden bahsetmektedir. Söz konusu anlatı Türk tarihçilerin Taşnaklar üzerine yayınladıkları makalelerle paralel bir anlatı içermesi nedeniyle önemli bir kapı aralamaktadır.

Apresyan'ın kendisi her ne kadar bu anlattığı olaylardan etkilense ve yaşananları doğru bulmasa da Taşnakların gerçekleştirdiği faaliyetleri anlayabildiğini belirtmektedir. Kitap içerisindeki önemli detaylardan bir tanesi de Apresyan'ın Taşnak askeri olarak görev yaptığı dönemde Ruslardan kendilerinin sorumluluğuna geçen Türk esirlere karşı olan katliamlarıdır. Apresyan yaklaşık 3000 kadar Türk'ün Rus askerlerinden devraldığı gün 1000'inin oracıkta infaz edildiğini ifade etmektedir. Bu durum kendisini aynı zamanda bir vatansever olarak tanımlayan Apresyan tarafından olağan olarak karşılanmış, öldürülmemeleri halinde ve bir gün Avrupalıların baskısıyla serbest kalma durumları ortaya çıktığında esir Türklerin silahlanarak Ermenileri öldüreceklerinden bahsetmektedir. Bu ihtimaldense Türkleri öldürmeyi yeğlediklerini anlatmaktadır. Söz konusu anlatı bugüne kadar mazlum millet olarak direniş göstermemiş barışçıl bir milletin Osmanlı tarafından nedensiz yere katledildiği anlatısına uygun düşmemektedir.

Apresyan'ın Hartill'e aktardığı bilgilerden anlaşıldığı üzere Apresyan Kafkas İslam Ordusu ile savaşmış ve esir düşmüştür. Burada aktarılan bilgiler Apresyan'ın kendi içinde çeliştiğini gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Zira Apresyan devraldıkları Türklerin öldürülmemesi durumunda silahlanıp kendilerini öldüreceğini düşündüğünü anlatmasına rağmen esir alınıp Erzurum'a getirildiği süreçte kendisine iyi davranıldığından bahsetmektedir. Kendisini esir alan Türkler kendisini sıradan bir sanmışlar ve rütbeli olduğunun farkına varmamışlardır. Apresyan bu yolculuğu esnasında ordudan rütbeli bir komutanla tanıştığından ve bu komutanın kendisine Erivan'a dönmesi hususunda çok yardımcı olduğundan, özel izin çıkarttırdığından, giysi ve ayakkabı verdiğinden hatta kendisini Tatarlardan koruduğundan bahsetmektedir. Apresyan Tatarların kendisine saldırılarından nedeni olarak onlara Türklere davrandıklarından çok daha kötü davrandıklarını, bu nedenle Tatarlarla karşılıklı olarak birbirlerine çok zarar verdiklerini aralarındaki düşmanlığın geri dönülemez boyuta geldiğini düşündüğünü ifade etmektedir. Bu açıdan Apresyan'ın anlattıkları Türk idarecilerin Ermenileri koşulsuz şartsız öldürdükleri iddialarına karşı çelişki oluşturmaktadır. Zira Apresyan'a yardım

eden komutan kendisinin Ermeni olduğunu bilmekle birlikte Apresyan'ın eşini ve birkaç Ermeni kadını daha onlarla birlikte Erivan'a göndermiştir. Hatta bu esnada İngilizlerle Ermenilerin işbirliği halinde Doğu Anadolu'yu işgal etmekte oldukları bilgisine de komutanının ağzından yer verilmektedir. Dolayısıyla savaş koşullarına rağmen esirlere insancıl muamele edildiği anlaşılmaktadır.

Kitabın son bölümlerinde Apresyan artık kendisinin bu çatışma ve çekişmelerden çok yorulduğunu ifade etmektedir. “İnsanlar böyledir” tabiri de burada kaleme alınmıştır. Apresyan bunca yaşanan şeyin bir değerlendirmesini yaparak, ne için bunları yaşadıklarını, buna değip değmediğinin muhasebesini yapmaktadır. Ve sonuçta vardığı netice insanların yapısının böyle olduğudur. Hırslarına yenik düşen her canlı gibi, kendilerinin de hırslarına yenik düştüklerini ve sonucunda bu olayların yaşandığı değerlendirmesini yapmaktadır.

Apresyan'ın hatıralarına yer veren Hartill'in kitabı dönemine dair verdiği bilgilerle Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Ermeniler ile Türklerin arasındaki ilişkilere ışık tutar niteliktedir. Kitabın bahsettiği olayların olay örgülerinin Türk kaynaklarında yer alan bilgilerle büyük çoğunlukla örtüşmekte olduğu göze çarpmaktadır. Arşivler üzerinden karşılaştırmalı bir analiz çalışması yapılırsa Hartill'in aktardığı olay örgüsünün ve belki de kişilerin doğrulanabileceği bir değerlendirme yapmak mümkün görünmektedir. Bu haliyle Hartill'in kitabının “soykırım” tezini savunanlar tarafından neden gün yüzüne çıkartılmadığı ya da itibarsızlaştırılmak istendiği anlaşılabilir görünmektedir. Bu tarz kitapların gün yüzüne çıkartılması ve olayların illa tanık beyanlarına dayanılarak anlatılması gerekiyorsa farklı beyanlara da yer vererek aktarılması daha objektif bir anlatı inşa edilmesine yardımcı olacaktır.



## KAYNAKÇA

- Bolat, Bengül ve R. Ayaz. (2017) “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 61: 1-45.
- Calub, Cecilia. (2022) “Propaganda in Journalism, Advertising, and Politics,” *Tarlac State University* s. 4-6.  
[https://www.researchgate.net/publication/361039309\\_PROPAGANDA\\_IN\\_JOURNALISM\\_ADVERTISING\\_AND\\_POLITICS](https://www.researchgate.net/publication/361039309_PROPAGANDA_IN_JOURNALISM_ADVERTISING_AND_POLITICS).
- Dilaver Tutku, “Bir Anzak Askerinin Gözünden I. Dünya Savaşı ve Soykırım İddiaları,” *AVİM*, 15 Mayıs 2019, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/BIR-ANZAK-ASKERININ-GOZUNDEN-I-DUNYA-SAVASI-VE-SOYKIRI-M-IDDIALARI>.
- Günay, Necla. (2012) “Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri,” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 163, s. 21-44.
- Hartill, Leonard Ramsden. *Men Are Like That*. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2023.
- Near East Relief, “Arrival of New Personnel,” Vol IV, No. 8. (25 Şubat 1922) s.4.
- Özer, Nuri Paşa. (2019) “Propagandada Yöntemler, Araçlar ve Bir Propaganda Modeli Olarak; Herman ve Chomsky Propaganda Modeli,” *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi 1*, sayı 15: 15-30.
- Papazian, K.S. *Patriotism Perverted*. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2023.
- Şahin, Enis. “Bir Ermeni Propaganda Klasığı: “Mavi Kitap (Blue Book)” *Marmara Üniversitesi*, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermen-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/>.



# HARİCIYENİN YILDIZI ŞEHİT BÜYÜKELÇİ GALİP BALKAR

Hazel ÇAĞAN ELBİR\*

**Yazar:** Tanju BİLGİÇ

**Yayınevi:** Türk Tarih Kurumu

**Sayfa Sayısı:** 367

**Basım:** 2023

**ISBN:** 978-975-175-384-7

**1** 1973-1984 yılları arasında Ermeni terörizmi sonucunda 34 Türk diplomatı görevleri başında şehit olmuştur. Merhum Büyükelçi Galip Balkar da Ermeni terörizmine şehit verdiğimiz 28. şehidimizdir<sup>1</sup>. Türkiye'nin Belgrad Büyükelçisi olarak görev yaptığı sırada, Ermeni Soykırımı için Adalet Komandoları (*Ing. Justice Commandos of the Armenian Genocide – JCAG*) terör örgütü tarafından düzenlenen suikast sonucunda canice öldürülmüştür. Bu saldırının ardından da Dışişleri Bakanlığı mensupları yurtdışında farklı terör örgütleri tarafından pek çok saldırıya maruz kalmışlardır.

Büyükelçi Tanju Bilgiç, “Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar” kitabı ile ilk kez bir şehit diplomatımızın hayat hikayesini okuyuculara aktarmıştır. Türkiye ve Yugoslavya devlet arşivlerindeki belgelere de yer veren ve olayın birincil tanıklarıyla yapılan mülakatlar çerçevesinde kaleme alınan kitap, Galip Balkar'ın anısını canlı tutmayı amaçlarken aynı zamanda o dönemde yanıtlanamayan bazı sorulara da ışık tutmaktadır.

Kitap sıradan bir özgeçmiş ya da bir terör eyleminin irdelenmesi olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda Türk diplomasisinin gelişimini,

---

\* Analist – Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

1 Bilal Şimşir, “Şehit Diplomatlarımız,” s.

kültürünü ve disiplinini anlatan önemli bir arşiv belgesidir. Bugün Dışişleri Bakanlığı'na başvurmayı düşünen genç arkadaşlarımızın okuması gereken başat kaynaklardan biridir.

2016 yılında Belgrad Büyükelçiliğine atandığı zaman Galip Balkar'ın Büyükelçilikteki çalışma masasını görerek Galip Balkar'ın hayat hikayesini yazmaya karar veren Büyükelçi Bilgiç, böylece yakın tarihimizin anlatılmayan ve unutulmaya yüz tutan bir hikayesine ışık tutmuştur. Büyükelçi Bilgiç, çalışmasında dönemin küresel şartları çerçevesinde, Türk Dış Politikasının ana yönelimlerini ve bu dönem sırasında Türk diplomasisinin Ermeni terörizmi nedeniyle yaşadığı saldırıları anlatmaktadır. Büyükelçi Bilgiç kitabında, kendi görev deneyimleri çerçevesinde Galip Balkar'ın hikayesini anlatırken, Türkiye'nin NATO'ya üyeliği, Kıbrıs Barış Harekâtı, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesi ve Türkiye'nin 1980'lerin başındaki Yugoslavya'yla ilişkilerini detaylı şekilde kaleme almıştır.

### **Galip Balkar'ın Ailesi**

Galip Balkar, seçkin bir aileye mensuptur. Galip Balkar'ın büyük dedesi, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde, Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, 1813 ve 1871 yılları arasında iki defa sadrazamlık, kaptan-ı deryalık, Londra'da sefirlik yapmış önemli bir devlet adamıdır. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, 1848 yılında Belgrad'da Belgrad muhafızı olarak görev yapmıştır. Sırbistan Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden resmen 1878 yılında çıkmıştır. O tarihte ise yarı otonom olduğu için Osmanlı İmparatorluğu buraya "muhafız" adı altında bir vali göndermiştir. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Belgrad'da çıkan bir kavgada, bir Türk'ü Sırlara karşı koruduğu için Belgrad'ı bir sene içinde terk etmek zorunda kalmıştır. Belgrad'ın Balkar ailesi için uğurlu gelmediği söylenebilir.

Galip Balkar'ın annesi Hatice Hanım'ın babası, Nurettin Ferruh Alkent, Osmanlı tarihindeki önemli kişiliklerden biri olarak dikkat çekmektedir. Türkiye'nin ilk siyasi partilerinden biri olan Ahrar Fırkası'nın kurucularındandır. 31 Mart vakasından sonra Ahrar Fırkası kapatılmıştır. Bu gelişme üzerine Nurettin Ferruh Alkent önce Mısır'a ardından da Paris'e kaçmıştır. Dönemin güçlü isimlerinden, Talat Paşa, Nurettin Ferruh Alkent'i ülkeye geri dönmesi konusunda ikna etmiştir. Böylece Alkent Paris'ten İstanbul'a dönmüştür. Ahrar Fırkası'nın kapatıldığına ilişkin bir bildiri yayınlamıştır. Bunun karşılığında Osmanlı Hariciyesine alınmıştır. Londra, Moskova, Budapeşte, Berlin ve Tokyo'da görev yapmıştır.

Galip Balkar'ın babası, Kemal Galip Balkar, Samsun Çarşambalıdır. Aile, aslında Kafkasya'dan Çarşamba'ya yerleşmiştir. İstanbul ve Paris Hukuk Fakültelerinden mezun olmuştur. Yıllarca hakimlik yapmıştır. Danıştay Başsavcısı olarak görev yapmıştır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Hukuku dersleri vermiştir.

### **Galip Balkar'ın Çocukluğu, Gençliği**

Ailesinin tek çocuğu olan Galip Balkar'ın özenle yetiştirilmiş bir çocuk olduğunu söylemek gerekir. Eğitim hayatına 1948'de okula, o zamanlar Yenişehir Ankara Koleji olan bugünün TED Koleji'ne başlamıştır. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini birincilikle bitirmiştir. Ailesi, genç Galip Balkar'ın sadece eğitim hayatına önem vermekle kalmamış, aynı zamanda Galip Balkar'ın müzik alanında da iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. Galip Balkar'ın annesi, genç Galip Balkar'ın iyi bir piyanist olmasını da istemiştir.

Galip Balkar'ın piyanı çalmak istememesi üzerine annesi, “18 yaşına kadar benim istediğim gibi piyano çalacaksın, 18 yaşından sonra istersen bir daha piyano çalmazsın.” demiştir. Galip Balkar piyano konusunda çok istekli olmamasına rağmen, çok güzel bir şekilde piyano çaldığı arkadaşları ve meslektaşları tarafından bilinmektedir. Büyükelçi Bilgiç, Işık Erim'den aldığı bilgiye göre, Balkar'ın iyi bir müzik eğitimi aldığını hatta müzik konusunda ısrarlı davranması halinde önemli bir müzik adamı olabileceğini aktarmaktadır..

### **Dışişleri Bakanlığındaki İlk Günleri**

Üniversiteden mezun olur olmaz Galip Balkar'ın önünde iki seçenek belirlemiştir. Bunlardan biri diploması mesleğini seçmek, diğeri de akademisyen olmaktır. Ancak Galip Balkar diploması mesleğini seçmiştir. Galip Balkar'ın akademisyen olmamasının başlıca sebeplerinden biri gözlerinin ileri seviyede bozuk olmasıdır. Hatta bu durumu daha sonra verdiği mülakatlarda da dile getirmiştir. Çok kitap okumanın akademisyenlere has bir durum olduğunu zannettiğini, ancak Dışişleri Bakanlığına girdikten sonra Bakanlıkta da benzer bir okuma temposu olduğunu fark ettiğini söylemiştir.

Galip Balkar her sınavı birincilikle kazandığı gibi, Dışişleri Bakanlığına giriş sınavında da birinci olmuştur. Sınavı birinci olarak kazandığı için doğrudan, o zamanın en prestijli dairesi olan, Siyaset Planlama dairesine atanmıştır. Tayine gitmeden önce askerliği tamamlaması gerektiği için Polatlı

Topçu Yedek Subay Okuluna gitmiştir. Burada Yedek Subay eğitimini tamamladıktan sonra, Genelkurmay'daki NATO dairesinde askerliğini yapmıştır.

Askerliğinin hemen ardından Bakanlıktaki görevine dönen Galip Balkar'ın, memuriyet asalet tasdiknamesindeki övgü dolu sözler de dikkat çekicidir. Hatta asalet tasdiki için yazılan belgede “fevkalade” ve “en mükemmel” sözcüklerinin altının çizilmiş olması da Galip Balkar'ın kişiliği ve diplomasi mesleğine yaklaşımı hakkında önemli bir fikir vermektedir.

### **Galip Balkar'ın Paris Günleri**

Galip Balkar, askerden döndükten sonra bir süre daha Siyaset Planlama Dairesi'nde çalışmış, ancak daha sonra eski amiri Namık Yolga'nın Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı olması dolayısıyla, Namık Yolga ile beraber çalışmak üzere Daire'den ayrılmış, Ankara'dan ayrılana kadar Namık Yolga'nın Özel Kalem Müdürlüğü'nü yapmıştır.

Dışişleri Bakanlığına girdiğinden beri hep özel yerlerde çalışan ve döneminin birincisi olan Galip Balkar'ın ilk tayini Paris'teki NATO Daimî Temsilciliğidir. O dönemde Fransa NATO'nun askeri kanadında varlığını sürdürmektedir. Galip Balkar burada altyapı konuları ile ilgili çalışmalar ile ilgilenmiştir.

NATO Daimî Temsilciliğindeki en yakın arkadaşlarından biri Ünal Somuncu'dur. Somuncu ile hem merkezde halef-selef ilişkileri vardır hem de Galip Balkar'dan sonra Ünal Somuncu da Paris'e görevlendirilmiştir. Büyükelçi Bilgiç kitabında, Ünal Somuncu'nun Paris'teki görevleri sırasında yaşadıkları bir anısını okuyucuyla paylaşmıştır. İki yakın arkadaş, Paris'teki görevleri sırasında bir gün izin alırlar ve Berlin'e giderler. Ancak izni aldıkları tarih Küba devriminin yaşandığı ve Macaristan'daki Sovyet ordularının Budapeşte'yi işgal ettiği, doğu ve batı arasındaki ilişkilerin gergin olduğunu bir döneme denk gelmektedir. Bilgiç, kitapta her iki genç diplomatın Berlin'e gittikleri için amirleri tarafından azarlandıklarını aktarmıştır<sup>2</sup>.

---

2 Tanju Bilgiç, *Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 2023, s. 49.

### **Beklenmedik Görev: Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürlüğü**

Galip Balkar, NATO Daimî Temsilciliğinden Türkiye'ye döndükten sonra uzun bir süre Merkez'de kalmış ve Başkâtip olmuştur. Normal koşullarda NATO Dairesinde bulunması beklenirken, 23 Şubat 1965 ve 22 Ekim 1965 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı yapmış olan ve Dışişlerinin etkili isimlerinden Hasan Esat Işık, Balkar'ın Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın Özel Kalem Müdürü olmasını önermiştir<sup>3</sup>. Galip Balkar, Özel Kalem görevinde dört yıl boyunca bulunmuştur. Balkar, uzun süre merkezde kalması nedeniyle, Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürlerine sağlanan ilave terfiyi, Bakanlığa girdiği ve kader arkadaşlığı yaptığı meslektaşlarından ayrılmak istememesi nedeniyle reddetmiştir.

### **Londra Günleri ve Savunma Koleji Günleri**

Galip Balkar'ın görevi Londra'ya çıktığında Dışişleri Bakanlığı Galip Balkar'a bir ayrıcalık tanımış ve Balkar'ı Kraliyet Savunma Akademisi'ne aday öğrenci olarak önermiştir. Ankara, ilk olarak merkezden Müsterek Güvenlik ve Anlaşmalar Dairesi Genel Müdür Yardımcısı Turgut Tülümen'in aday olarak gösterilmesine karar vermiş ancak bakan onayı alınmasına rağmen, son anda Galip Balkar'ın ismi öne çıkmıştır<sup>4</sup>. Galip Balkar bir yıllığına Kraliyet Savunma Akademisinin öğrencisi olmuştur. Galip Balkar Londra'da görevdeyken annesi vefat etmiştir.

### **Merkeze ve NATO Konularına Dönüş**

Galip Balkar, dört yıllık Londra görevinden sonra, 1 Ekim 1973 tarihinde Merkez'e dönmüş ve görev yeri tekrar NATO Dairesi olmuştur. 1973-1977 yılları arasında, yoğun bir şekilde çalıştığı NATO Dairesindeki görevi sırasında NATO Savunma Kolejinden gelenlere de pek çok seminerler vermiştir. Yurtiçi ve yurtdışındaki dersler ve seminerlerden sonra Galip Balkar için yazılmış takdir ve teşekkür mektupları da dikkat çekicidir. Takdir ve tebrik mektuplarında Galip Balkar'dan övgü ile bahsedilmektedir. Bu süreçteki başarıları üzerine kendisi takdirname ile ödüllendirilmiştir.

Galip Balkar, 1977 yılında ise babası, Kemal Galip Balkar'ı kaybetmiştir.

3 A.g.e. s. 52.

4 A.g.e. s. 56.

## Galip Balkar'ın Yugoslavya Günleri

Galip Balkar'ın Belgrad Büyükelçiliği için hiçbir zaman istekli olmadığı dikkat çekmektedir. Galip Balkar bu isteksizliğini sık sık dile yakın arkadaşlarına dile getirmiştir. Ancak, kaderin bir cilvesi olarak, çok genç bir yaşta (45 yaşındayken) Belgrad'a Büyükelçi olarak atanmıştır.

Galip Balkar'ın Büyükelçi olarak atandığı yıllarda Yugoslavya, çok ulusludur. Altı cumhuriyet ve iki özerk bölgeden oluşmaktadır<sup>5</sup>. Soğuk Savaş'ın yaşandığı bu dönemde, ciddi bir Doğu – Batı kamplaşması söz konusudur. Yugoslavya, böyle bir ortamda “Bağlantısızlar” adında bir orta yol tercih etmiştir<sup>6</sup>. Yugoslavya'daki Tito sonrası döneme denk gelen yıllar ise Türkiye'de 1980 askeri darbesinin yaşandığı yıllardır. Galip Balkar o dönemde Türkiye – Yugoslavya ilişkilerini daha da geliştirmek, Türkiye'nin Yugoslavya'ya, Balkanlara açılmasını sağlamak için görevlendirilmiştir.

Belgrad Büyükelçiliğine atandıktan sonra, Galip Balkar ilk olarak Voyvodina ve Niş'e ziyarette bulunmuştur. Daha sonra Hırvatistan ve sonrasında da Müslümanların yoğun bir şekilde yaşadığı yerleri ziyaret etmiştir.

Boston Fahri Konsolosumuz Orhan Gündüz 4 Mayıs 1982'de şehit olduktan sonra, ABD'nin Belgrad Büyükelçisi Gilmore ile Galip Balkar arasında bir yazışma dikkat çekmektedir. Balkar, ABD'li meslektaşına, “Amerikalılara, Ermeni terörüne gösterdikleri ilgi ve alaka için teşekkür ederim.” demiştir. Bu dönemde yaşanan Ermenilerle ilgili diğer bir konu ise, “Yugoslavya'da Ermenilerin film çekmek istemeleri ile ilgilidir. Galip Balkar, bunun önüne geçmek için Yugoslavya makamlarına giderek girişimlerde bulunmuştur. Yugoslav Devlet Televizyonunda ise, 6 Haziran 1982 tarihinde 1915 olaylarında Ermenilere karşı bir “pogrom” uygulandığı ve 1,5 milyon Ermeni'nin katledildiği iddialarına yer verilmiştir<sup>7</sup>. Bu konuda da merhum Büyükelçi Galip Balkar Yugoslav makamları nezdinde girişimde bulunmuştur.

## 9 Mart 1983 – Suikast Günü

Galip Balkar, 9 Mart 1983 tarihinde, şoförü Necati Kaya yönetimindeki aracıyla Türkiye'nin Belgrad Büyükelçiliği'nden ayrıldıktan kısa bir süre sonra

5 Slovenya, Hırvatistan, Bosna Hersek, Karadağ, Makedonya, Kosova. s. 82.

6 A.g.e. s. 83.

7 A.g.e. s. 110.

teröristlerin kurşunlarına hedef olmuştur. Galip Balkar'ın aracı kırmızı ışıkta durduğu sırada, önden ve arkadan teröristlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Büyükelçi Galip Balkar'ın şoförü Necati Kaya, terörist Raffi El Bekyan, Büyükelçi Balkar ise terörist Krikor Levonyan silahlarından çıkan kurşunların hedefi olmuştur. Galip Balkar'ın başına isabet eden kurşun Büyükelçimizin saldırıdan iki gün sonra şehit olmasına sebep olacaktır.

Saldırıyı düzenleyen teröristlerden biri, kendisini yakalamak isteyen Jelko Milivojeviç isimli genç bir Sırp öğrenciye ateş edip onu da olay mahallinde katletmiştir. Diğer terörist ise kaçarken kendisini yakalamaya çalışan halka ateş açmıştır. Slobodan Brayoviç isimli emekli bir albayı vurmuş, albayın kötürüm kalmasına sebep olmuştur. Bu terörist, Zoritsa Zolotiç isimli başka bir Yugoslav vatandaşı da yaralanmıştır. Bu terörist bir polis memuru tarafından, olay mahallinin yakınlarında vurularak etkisiz hale getirilmiş ve yakalanmıştır. Diğer terörist ise bir gün sonra Novi Sad'da Romanya'ya geçmek üzereyken yakalanmıştır. Saldırının detayları krokilerle kitapta en küçük ayrıntısına kadar Büyükelçi Tanju Bilgiç tarafından anlatılmıştır.

Büyükelçi Galip Balkar, 11 Mart 1983 günü hayatta kalma mücadelesini kaybederek şehit olmuştur. Bu süreçte bir bilgi karmaşası yaşanmıştır. Özellikle uluslararası haber ajansları doğrulanmamış haberler vermiştir. Yanlış haberler özellikle *Agence France-Presse (AFP)* tarafından bu şekilde servis edilmiştir. Özellikle Galip Balkar'ın saldırıdan hemen sonra öldüğü, saldırının Ermeniler değil de farklı terör grupları tarafından gerçekleştirildiğine ilişkin iddialar yine gündeme gelmiştir.

### **Yanıtlanamayan Sorular**

“Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar” kitabı yanıtlanamayan bazı sorularla sona ermektedir. Büyükelçi Tanju Bilgiç, kitapta kendisinin dahi yanıtlayamadığı sorular olduğunu ifade etmiştir. Büyükelçi Bilgiç, neden Yugoslavya'nın böyle bir terör saldırısı için seçildiğini sorgulamıştır. Şehit Büyükelçi Galip Balkar'dan önceki tüm saldırılar – Burgaz saldırısı dışında – Batı ülkelerinde meydana gelmiştir. Bu saldırıyı organize ve finanse edenler, “Doğu bloku tarafından batı ülkelerinde yapılan bir saldırı silsilesi olması anlayışının önüne geçilmesi için” Yugoslavya'nın seçildiğini düşünmüş olabilirler. Öte yandan, Yugoslavya'da böyle bir saldırı ihtimali akıllara gelmediği için Büyükelçilik civarındaki güvenlik önlemlerinin artırılması düşünülmemiştir. Yanıtlanamayan bir diğer soru ise, neden Galip Balkar'ın hedef alındığıdır. Teröristler, Galip Balkar'ın başarılı bir diplomat olduğunun farkındadır. Ancak teröristlerin de neden Galip Balkar'ı hedef aldıkları

konusunda fikir sahibi olmadıkları düşünülmektedir, çünkü teröristler Galip Balkar'ın başarılarını bilip anlayamayacak kadar gençtirler.

Diğer bir soru ise teröristlere yardım eden üçüncü kişinin kim olduğudur. Teröristlerin üçüncü bir kişiden silah aldıklarına ilişkin bir bilgi polis tutanaklarında mevcuttur. Ancak bu konu o zaman aydınlatılmamıştır.

Galip Balkar'ın daha önce Ermeniler tarafından tehdit edilip edilmediği de merak edilen bir diğer sorudur. O dönemde tüm Büyükelçilerin tehdit edildiği bilinmektedir. Ancak Galip Balkar tarafından Bakanlığa bildirilmiş bir tehdit söz konusu değildir. Büyükelçi Tanju Bilgiç'in araştırmasına göre, tek bilinen husus, Galip Balkar'ın Politika gazetesinde ve diğer bazı Yugoslav gazetelerinde çıkan bazı yazılarda tehdit edildiğine dair bilgiler bulunduğuudur.

Akıllara takılan bir başka soru, teröristlerin randevu saatini nasıl öğrendikleridir. Teröristler birini vurmak için orada konuşlanmışlardır ancak randevu saatine ilişkin bir bilgileri yoktur. Büyükelçiliğin makam aracına bayrak takıldığını gördükleri anda, aracın kavşaktaki ışıklarda duracağını bilip beklemişlerdir. Bu bilgi teröristlerin daha sonra verdikleri ifadelerinde yer almaktadır.

Büyükelçinin neden zırhlı aracı ve koruması olmadığı ise en önemli sorudur. Büyükelçi Tanju Bilgiç, bu soruya Galip Balkar'ın kendi el yazısı ile cevap vermiştir; “Büyükelçiliğimize güvenlik önlemi sebebiyle makam taşıt tahsisinden sarfınazar edilmesinin uygun olacağını düşündüğümü teyiden saygılarımla arz ederim.”

### **Teröristler Serbest Kaldı**

Yugoslavya, Ermenilerin baskısına dayanamayarak cezaevindeki Ermeni teröristleri cezalarını tamamlamadan serbest bırakmıştır. Teröristler hala hayattadır. Serbest bırakılan ilk terörist kötürüm kalan Levonyan'dır. Dört yıl hapis yattıktan sonra bakımının daha fazla yapılamayacağı ve sağlık sorunlarının çok ciddi olduğu öne sürülerek serbest bırakılmıştır. Teröristlerden diğeri, El Bekyan ise 1990 yılında, Yugoslavya'nın dağılmasına yol açan adımları atan Sırbistan Cumhurbaşkanı Slobodan Miloseviç tarafından serbest bırakılmıştır.

“Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar” kitabında ve kitabının tanıtımında, Büyükelçi Tanju Bilgiç daha önce gün yüzüne çıkmamış arşiv belgelerini okuyucusu ve dinleyicisiyle paylaşmıştır. Bilgiç, dönemin



koşullarına tanıklık etmemiş, o dönemde henüz doğmamış okuyucuların ve dinleyicilerin adeta o dönemi yaşamalarına vesile olmuştur. Büyükelçi Tanju Bilgiç, “Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar” kitabıyla şehit edilen tüm Dışişleri Bakanlığı mensuplarının ve aile fertlerinin hatırlanmasına vesile olabilecek önemli bir eseri diplomasi ve edebiyat dünyamıza kazandırmıştır.

Hazel ÇAĞAN ELBİR

### **KAYNAKÇA**

Şimşir, Bilâl N. *Şehit Diplomatlarımız, 1973-1994*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2000.

Bilgiç, Tanju. *Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023.

# ERMENİ FOLKLORUNUN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

**Öğr. Gör. Dr. Ercan Cihan ULUPINAR\***

**E**rmeni folkloru, Ermeni halkının somut ve soyut kültürel değerlerini tarihsel, toplumsal ve coğrafi açıdan inceleyen; Ermeni kültürüne ait değerlerin kaynağını, evrimini, yayılımını, değişimini ve etkileşimini kuramsal açıdan açıklamaya çalışan bir bilim dalıdır. Ermeni folkloru, dünyadaki folklor araştırmalarında olduğu gibi, tarih boyunca çeşitli ideolojik düşünceler altında gelişmiştir. Buna bağlı olarak Ermeni folkloru, farklı dönemlerde ve coğrafyalarda farklı araştırma yöntem ve tekniklerine sahip olmuştur. Bu farklılığı göz önüne alan çalışmamızın temel amacı Ermeni folklorunun ilk kaynaklarını sunmak ve 19. yüzyılda sistematik bir yönetime kavuşan Ermeni folklor araştırmaları hakkında genel bir çerçeve oluşturmaktır. Bu temel amacın yanı sıra, çalışmanın hedefleri arasında Ermeni folklor araştırmalarının tarihî ve coğrafi olarak değişimini göstermek de yer almaktadır. Bu doğrultuda çalışmamızda öncelikle folklor terimi hakkında kavramsal bir çerçeve oluşturulacak ve Ermeni folkloru hakkında Orta Çağ'dan günümüze kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

“Folklore” terimi, “folk” (halk) ve “lore” (bilgi) kelimelerinin birleşmesiyle oluşturulmuş bir terimdir ve “halk bilgisi” anlamına gelmektedir. “Folklor terimini ilk olarak kullanan İngiliz William J. Thoms'dur (1803 – 1885). Thoms 1846 yılında ‘Athenaeum’ adlı dergide yayınlanan mektubunda, dergi yöneticilerine halk edebiyatı ve halk antikiteleri konularındaki ürünleri inceleyecek bilim dalına ad olarak “Folklore” terimini kullanmayı önermiştir.”<sup>1</sup>

---

\* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

1 Richard M. Dorson, “W. J. Thoms ve ‘Folklor’ Başlıklı Yazısı,” *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Çev. Serpil Aygün Cengiz, Ed. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır (Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005), 13-15; Sedat Veyis Örneke, *Türk Halkbilimi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 15.

“Folklore” teriminin ilk kullanımı bilimsel çevrelerde 1846 yılı olarak kabul edilse de Nevzat Gözaydın’a göre Almanca “volkskunde” (halk bilgisi] teriminin kullanımı “folklore” teriminden çok daha eskiye dayanır. Gözaydın “Yine Folklor Üzerine” başlıklı makalesinde “volkskunde” teriminin ilk kullanımını 1782 yılına kadar götürür.<sup>2</sup> Folklor teriminin Türkçe karşılığı “halk bilimi” veya “halkiyat”dır. Türkçe literatürde “halkiyat” terimini ilk kez Ziya Gökalp “Halka Doğru” (1913) dergisinde kullanmış ve yeni bir bilim dalı olarak “halkiyat”ı tanıtmıştır.<sup>3</sup>

Günümüzde “*Budunbilim Terimleri Sözlüğü*”nde halkbilim, “toplumların, halk katmanlarının tinsel ve özdeksel kültürlerini; tarihsel, toplumsal ve coğrafyasal boyutlarıyla bu boyutların birbirleriyle ilişkilerini saptayarak kaynak, evrim, yayılım, değişim, etkileşim gibi daha birçok sorunlarını kendine özgü yöntemler yardımıyla çözmeye, bu arada, bu oluşumlarla ilgili sonuç, kural, kuram ve yasaları bulmaya çalışan bilim dalı; halk yaşambilimi, halk kültürbilimi”<sup>4</sup> olarak tanımlanmaktadır.

Folklor gibi karşılaştırmalı araştırmalar kültürel farklılıkların ve benzerliklerin ortaya çıkmasını ve bu farklılık ve benzerliklerin nedenini anlamamızı sağlar. Bu karşılaştırma yöntemi ile kültürler arasında bir bağ kurulabilir. Ermeni kültürü üzerine yapılan çalışmalarda folklor aracılığı ile benzerlik ve farklılıkların ortaya konması Ermeni ve Türk toplumlarının birbirini daha iyi anlaması ve tanınması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Folklor çalışmaları tarihte Ermeniler ve Türkler arasında yaşananlara “ortak”, “tarafsız” ve “adil hafıza” ile yaklaşmayı sağlayacaktır.

Ermeni folklorunun doğuşu ve gelişimini incelerken konuyu aşağıdaki gibi tarihsel ve coğrafi sınıflandırma yaparak incelemek mümkündür:

- I. Orta Çağ (5. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar olan dönem) Ermeni alfabesinin oluşturulması ile başlayan bu dönemde her alanda olduğu gibi Ermeni kültüründe din adamları etkindir.
- II. Yeni Çağ: (15. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar olan dönem) Bu dönemde basılı eserler ortaya çıkar ve Ermeni kültüründe ticari sebeplerle sekülerleşmenin başladığı görülür.

2 Detaylı bilgi için bkz: Nevzat Gözaydın, “Yine Folklor Üzerine,” *Türk Dili Dergisi*, no. 486 (1992): 1018-1021.

3 Erhan Aktaş, “Mehmet Fuat Köprülü’de Folklor İle Halk Edebiyatı Algısı ve Bunlar Üzerine Yaptığı Çalışmalar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 13, no. 1 (Yaz 2013): 154.

4 “Budunbilim Terimleri Sözlüğü”, *Türk Dil Kurumu*, erişim tarihi Şubat 7, 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

- III. Yakın Çağ: (19. yüzyılın başlarından günümüze kadar olan dönem)  
Bu dönemde milliyetçi folklor çalışmaları ve nasyonal sosyalizme evrilen bir folklor anlayışı hakimdir. Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılabilir:
- Sovyetler Birliği Dönemi (1920 – 1991): Sovyetler Birliği dönemi coğrafi olarak iki başlık altında incelenebilir: Sovyetler Birliği sınırlarında yapılan Ermeni folklor araştırmaları ve bu sınırlar dışında gerçekleştirilen milliyetçi ideolojinin hâkim olduğu Ermeni folklor araştırmaları.
  - Ermenistan Cumhuriyeti Dönemi (1991'den günümüze): Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti dönemi de coğrafi olarak iki başlık altında incelenebilir: Ermenistan Cumhuriyeti sınırlarında yapılan Ermeni folklor araştırmaları ve bu sınırlar dışında gerçekleştirilen Ermeni folklor araştırmaları.

Ermeni folklor araştırmaları hakkında çizilen tarihî ve coğrafi sınırlara uygun olarak öncelikle Ermeni folklorunun ilk kaynakları değerlendirmeye alınacaktır.

### Ermeni Folklorunun Kaynakları

Ermenilerin tarihine ve kültürüne dair ilk genel bilgileri, antik yazarlar Heredotos, Xenefon ve Takidos gibi isimler aracılığıyla edinmekteyiz. Ermeni Orta Çağ elyazmaları da, özellikle Agatangeğos, Movses Horenatsi, Kirakos Gandzagetzi, Mhitar Goş ve Vardan Aygektsi gibi önemli kişilerin eserleri Ermenilere dair bilgiler içermektedir. Orta Çağ Arap el yazmalarında ise, İdrisi ve İbn-i Batuta gibi önemli şahsiyetlerin eserleri, aynı zamanda Avrupalı seyyahlar arasında yer alan Marko Polo gibi isimlerin yazıları, Ermenilere dair genel ve coğrafi bilgiler sunmaktadır.<sup>5</sup>

Movses Horenatsi'nin (5.yy) "*Ermenilerin Tarihi*" («Հայոց պատմություն») adlı kitabı tartışmalara rağmen Ermeni folklorunun ilk kaynağı olarak değerlendirilir.<sup>6</sup> Horenatsi'nin eseri, Ermenilerin efsanevi tarihini anlatırken, Ermeni tanrıları, efsanevi kahramanlar ve mitolojik olaylar hakkında bilgi sunar. Eser, özellikle Ermeni halkının kökenini anlatan

5 Հայկական Մովսեսի Հանրագիտարան, հատոր 1 (Երևան, 1974), 104.

6 Anne M. Avakian, *Armenian Folklore Bibliography* (Berkeley: University of California Press, 1994), xvi.

bölümüyle dikkat çeker.<sup>7</sup> Bu eser Ermeni mitolojik tarihini anlatan ilk yazılı kaynaktır.

Orta Çağ'da, Ermeni yazımının gelişimine katkı sağlayan bir grup yazar binlerce elyazması üretmiştir. Bu metinlerin büyük bir kısmı dinî temalara odaklanmış olsa da içerdikleri süslemeler ve resimler Ermeni folklor araştırmalarının ilk kaynakları olarak önemlidir.



Resim 1: Nar Motifi, Ermenice İncil, 989, Syunik<sup>8</sup>



Resim 2: 13. yy. İncil, Ani<sup>9</sup>

Resim 1'de görülen minyatür, 989 yılına ait bir İncil'de bulunmaktadır. Bu minyatür, Ermeni folklor araştırmalarında önemli bir yere sahip olan nar motifini vurgular. Nar, Ermeni kültüründe olduğu gibi Anadolu'da yaşayan birçok halk için bolluk ve bereketi simgeler. Örneğin, Yunan mitolojisinde, Hades ve Persephone hikayesinde nar, önemli bir motif olarak karşımıza çıkar.<sup>10</sup> Bazı inanışlarda Havva'ya cennette yasaklanan meyve elma değil, nardır.<sup>11</sup> Resim 2'de yer alan minyatürde bir kadın saz çalmaktadır. Minyatürde halı, nar ağacı ve tavus kuşu motifleri ön plandadır. Bunun gibi birçok

7 Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն* (Երևան: «Հայաստան» հրատարակչություն, 1997), 74-76.

8 Լ. Ա. Դուրնովա, *Հայ ձեռագրային գարդանկարչություն* (Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ, ՀՄՄՀ պետական պատկերասրահ) Ա. Շ. Մնացականյան, խմբ. (Երևան: «Մովսեսական գրող» հրատարակչություն, 1978), 31.

9 Ա. Գևորգյան, *Հայկական մանրանկարչություն. կենդանագործեր* (Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ), Գ. Աբգարյան, խմբ. (Երևան: Անահիտ, 1996), s. 36.

10 E. Şenocak, “Halk Anlatı ve İnanışlarında Mitolojik Bir Meyve: Nar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, no. 8 (2016): 237.

11 Şenocak, “Halk Anlatı”, 244.

minyatürden Ermeni folklorunun inceleme konusu olan birçok nesne hakkında bilgi edinilmektedir.



Resim: 3. Levon ve eşi Keran, 1262 – Kilikya Bölgesi<sup>12</sup>



Resim: 4. Levon ve eşi Keran 1262 – Kilikya Bölgesi<sup>13</sup>

Resim 3 ve 4'te yer alan minyatürler aracılığı ile üst sınıflardaki Ermenilerin kıyafetleri ve kıyafetlerdeki motifler değerlendirilebilir. Resim 3'te III. Levon ve eşi Keran tasvir edilmiştir. Minyatürün üstünde ayrıca Hz. İsa ve iki melek resmedilmiştir. Resim 3'te, alt kısımda III. Levon, eşi Keran ve çocukları vardır. Minyatürün üst kısmında Hz. İsa, Hz. Meryem ve Hz. Yahya görülmektedir. İsa'ya yönelen nar motifi dikkat çekmektedir. Genel olarak minyatürler Ermeni folkloru çerçevesinde değerlendirildiğinde kültürel ve dinsel semboller açısından önemlidir. Günümüzde Ermeni folklorunun temel kaynakları olarak kabul edilen el yazmalarının büyük bir kısmı Ermenistan'daki El Yazmaları Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

El yazmalarının yanı sıra, Ermenilerin dinsel ve günlük yaşamıyla ilgili folklorik bilgilere taş anıtlardan da ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda, özellikle Van Ahtamar Adasında bulunan Ahtamar Kutsal Haç Kilisesi'nin kabartmaları ve rölyefleri Ermeni folkloru için önemli bilgiler sunmaktadır. Kilisenin dış kısmını kaplayan kabartmalar, günlük köy yaşamından kesitler sunar. Şerit halinde dolanan kabartmalar ağırlıklı olarak üzüm bağlarında

12 Ա. Գևորգյան, Հայկական մանրանկարչություն: Դիմանկար (ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին արընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ), Վ. Հ. Ղազարյան, խմբ. (Երևան: Սովետական գրող, 1982), 55.

13 Գևորգյան, Հայկական մանրանկարչություն, 57.



çalışan insanları ve hasat zamanını tasvir etmektedir (Bkz.: Resim 5, 6 ve 7). Bu detaylar, Ermenilerin tarım ve bağcılıkla uğraştığına dair bilgiler sunmaktadır. Kabartmalar aynı zamanda insanların bağlara zarar veren hayvanlarla olan mücadelesini göstermektedir ve bu Ermenilerin günlük yaşamına dair ilginç bir bakış açısı sunmaktadır (Bkz.: Resim 6 ve 7). Ayrıca, günlük yaşamda kullanılan aletler ve kıyafetler gibi unsurlar da rölyefler aracılığıyla tespit edilebilmektedir (Bkz. Resim 5, 6 ve 7). Bu kabartmalar arasında teolojinin de araştırma konusuna giren birçok dinî kabartma bulunmaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı Yunus Peygamber ile ilgili olan sahnedir (Bkz.: Resim 8).

### Ahtamar Kutsal Haç Kilisesi'nden Kabartma Örnekleri<sup>14</sup>



Resim 5: Bağ Sahneleri



Resim 6: Bağ Sahneleri



Resim 7: Bağ Sahneleri



Resim 8: Yunus Peygamber Sahnesi

Orta Çağ'da Ermeni halk kültürünün günümüze ulaşmasını sağlayan iki önemli din adamı yaşamıştır. Bu kişiler, Ermeni kültürünün önemli temsilcileri olarak kabul edilen Mhitar Goş (1130–1213) ve Vardan Ayegeksi (?-1250)'dir. Mhitar Goş ve Vardan Ayegeksi'nin temel amaçları dinî ve ahlaki öğüt vermek olsa da masalları derleyerek yazılı bir şekle kavuşturmuşlardır. Bu çalışmalar, dönemin kültürüne, halkın yaşam tarzına, dinî ve ahlaki tutumlarına ışık tutan

14 Takeko Harada, *The Book of Ahtamar Reliefs* (İstanbul: A Turizm Yayınlar, 2003), 37; Ara Sarafian, *Ahtamar/Aghtamar*, Ed. Osman Köker, (İstanbul: Gomidas Institut-Birzamanlar Yayıncılık, 2010), 130, 131, 135.



önemli kaynaklar olmuştur. Mhitar Goş'un çalışmaları, Orta Çağ Ermeni kültürü ve folkloru hakkında önemli bilgiler sunar. Yazdığı "*Kanunnâme*" («*Կանոնաանագիրք*») ve derlediği masallar Ermeni folkloru açısından önemlidir. Goş'un kanunnamesi, özellikle dönemin toplumsal yaşamı hakkında detaylı bilgiler vermektedir.<sup>15</sup> Ahlaki öğütler vermek için derlediği masallar ise dönemin etik değerlerini yansıtmaktadır. Goş, Ermeni folklorunda masalları derleyen ilk kişi olarak kabul edilir. Bir din adamı olan Vardan Aygektsi ise yaklaşık 30 tane fabl yazmıştır. Aygektsi'nin takipçileri onun fabllarına eklemeler yapmışlar ve yaklaşık olarak 500 fabl daha yazmışlardır. Bu fablların bir kısmı 1668 yılında Amsterdam'da "*Tilki Kitabı*" («*Աղուխագիրք*») adıyla basılmıştır.<sup>16</sup>

### Ermeni Folklorunun Doğuşu ve İlk Çalışmaları

19. yüzyıl boyunca, Ermeni kültürü üzerine yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Bu dönemde Ermeni kültürü üzerine yapılan çalışmaların merkezi İstanbul, Tiflis, Moskova, Venedik ve Viyana olmuştur. Tiflis'te "Nersesyan Okulu" (1770-1857) ve Moskova'da Lazaryan Enstitüsü (1815) tarafından önemli folklorik çalışmalar yapılmıştır. Venedik ve Viyana'da ise Mhitaristler kültürel çalışmalara önem vermişlerdir.<sup>17</sup>

Ermeni folkloru üzerine yapılan ilk araştırmalar genellikle Orta Çağ el yazmaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde çalışmalar yapan Mikırtiç Emin'in (1815-1890) 1850 yılında Moskova'da basılan "*Ermenistan'ın Eski Tarihi*"<sup>18</sup> («*Վէպք հինյն Հայաստանի*») adlı çalışması ve Hovsep Gatırçyan'ın (1820-1881) 1851 yılında Viyana'da basılan "*Ermeni El Yazmaları Tarihi*"<sup>19</sup> («*Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց*») ilk folklor çalışmaları olarak kabul edilmektedir.

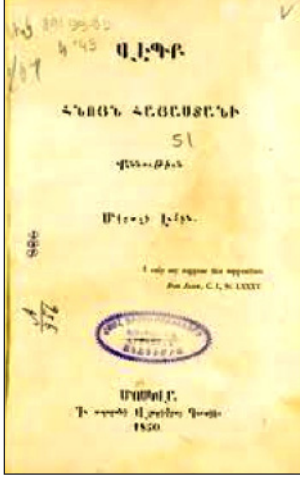
15 Detaylı bilgi için bkz.: Erdi Öztürk, "Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda 'Ötekiler' Üzerine Bir İnceleme", *Ermeni Araştırmaları*, no. 68 (2021): 107-127.

16 Վարդան Այգեկցի, *Աղվեսագիրք* (Երևան: Հայպետհրատ, 1995), iii-xv.

17 Ercan Cihan Ulupınar, "Hovhannes Tumanyan'ın Masalları/Halk Edebiyatının Çocuk Edebiyatındaki Yansımaları," (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 53.

18 Մկրտիչ Հովսեփի Էմին, *Վէպք հինյն Հայաստանի: Քննութիւն* (Մոսկվա: տպ. Վլատիմիր Գոսիե, 1850).

19 Հովսեփ Գաթրիչյան, *Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց* (Վիեննա: Պաշտպան Ս. Աստուածաճնի վանք, 1851).

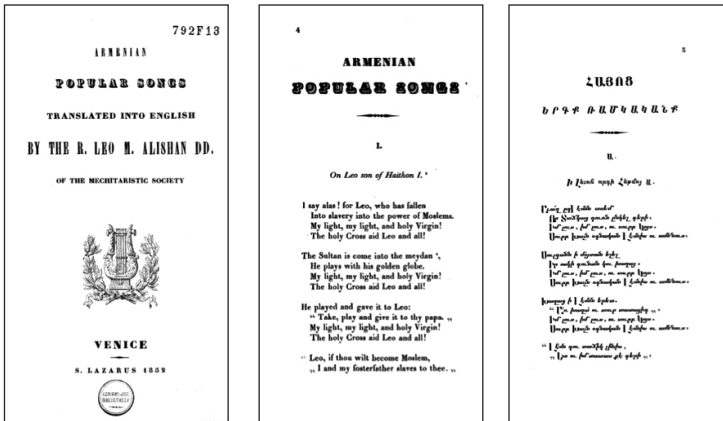


Resim 9: Ermenistan'ın Eski Tarihi



Resim 10: Ermeni El Yazmaları Tarihi

19. yüzyılın ikinci yarısında, Ermeni folklorunun önemli inceleme alanlarından birisi olan halk şarkılarına odaklanıldığı görülür. Ğevond Alişan (1820-1901) “Popüler Ermeni Şarkıları” (“*Armenian Popular Songs*”/ «Հայոց էրգը ասկականը») adlı eserini 1852 yılında Venedik’te Ermenice ve İngilizce yayınlamıştır.<sup>20</sup> Din adamı olan Alişan’ın temel amacı Ermeni şarkılarını derlemenin ötesinde Avrupa’ya Ermeni kültürünü tanıtmaktır. Alişan bu eserinde Orta Çağ’a ait dinî ve tarihî içerikli şiirler derlemiştir. Bu derleme ile Avrupa’ya Hristiyan Ermeni kültürünü tanıtmaya çalışmıştır.



Resim 11: Popüler Ermeni Şarkıları<sup>21</sup>

20 R. Leo M. Alishan, *Armenian Popular Songs/ Հայոց էրգը ասկականը* (Venice, S. Lazarus, 1852).

21 Alishan, *Armenian Popular Songs/ Հայոց էրգը ասկականը*, 4-5.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, şarkı kitaplarının («Երգարան») popülerliği artmış ve bu şarkı kitapları İstanbul ve Tiflis başta olmak üzere dünyanın farklı yerlerinde yayımlanmaya başlamıştır. Bu dönemde şarkı kitaplarının içerisinde yer alan Ermenice şiirlerde ve şarkılarda, genellikle “Ermenilerin özgürlüğü”, “bağımsızlığı” ve “millî kimliği” vurgulanmaktadır fakat Ermeni harfli Türkçe şiirlerde genellikle devlete ve sultana övgü yer almaktadır.<sup>22</sup>

19. yüzyılda Ermeni folklor çalışmalarının öncülerinden birisi olarak kabul edilen Piskopos Karekin Hovhannes Sırvandzıyan (1840-1892) Ermeni folkloru üzerine sistematik çalışmalar yapan ilk kişidir. 1874 yılında yayımlanan “*Yazılı ve Yazısız/Sasunlu Davit ya da Mher’in Kapısı*” («Գրոց ու քրոց էլ Սասունիցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ») adlı kitabında topladığı folklorik bilgileri paylaşmıştır. Ayrıca Sırvandzıyan, Ermeni sözlü kültürünün önemli bir parçası olan “*Sasunlu Davit*” («*Սասունիցի Դավիթ*») destanını derleyen ilk kişi olarak bilinir.<sup>23</sup>

Bu dönemde Ermeni folklor araştırmalarının önemli simalarından birisi de Grigor Halatyan’dır (1858-1912). Halatyan, folklor çalışmaları için rehber oluşturma çabasına öncülük etmiş ve “Ermeni Etnografyası ve Halk Hukuku Gelenekleri İçin Bir Plan” adında bir rehber hazırlamıştır.<sup>24</sup> Halatyan’ın ardından folklor çalışmalarında öne çıkan bir diğer kişi de Yervand Lalayan’dır (1864-1931). Lalayan, Ermeni etnolojisi ve folklorunun ilk dergisi olan “*Etnografik Dergi*” («*Ազգագրական հանդես*») adlı yayını Şuşi’de 1897 yılında yayınlamıştır.

19. yüzyılda Avrupalı araştırmacılar da Ermeni kültürü üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır. Özellikle, Ermenicenin kökeni Avrupalı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu konuda araştırmalar yapan ilk kişi Paul de Lagarde (1827-1891) olmuştur. De Lagard, 1850’li yılların başında Ermenicenin İranî bir dil olduğunu iddia etmiştir ve bu iddia uzun yıllar kabul görmüştür. Bu görüşü günümüzde hala kabul eden araştırmacılar mevcuttur. Lagarde, Ermenicenin kökeni ve Farsça ile olan ilişkisini “*Ermenilerin Tarih Öncesi Üzerine*” (“*Zur Urgeschichte der Armenier*”, 1854) ve *Ermeni Araştırmaları (Armenische Studien, 1877)* adlı kitaplarında açıklamaktadır.

22 Detaylı bilgi için bkz.: Ercan Cihan Ulupınar, “XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi,” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019), 136.

23 Գարեգին Սրվանձյանց, *Գրոց ու քրոց էլ Սասունիցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ* (Կ. Պոլիս: տպ. Ե.Մ. Տստեսեան, 1874).

24 Գրիգոր Խալատեանց, *Ծրագիր հայ ազգագրութեան եւ ազգային իրաւարանական սովորութիւնների* (Մոսկուա: Տպ. և ձուլարան Օ.Օ. Հերբէլի, 1887).

19. yüzyılın son çeyreğinde Ermenicenin kökeni üzerine araştırmaları ile ön plana çıkan araştırmacı ise Heinrich Hübschmann (1848 - 1908) olmuştur. Hübschmann, 1875 yılında “*Hint-Avrupa Dilleri Arasında Ermenicenin Yeri Üzerine*” (“*Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*”, 1875) adlı eserinde Ermenicenin Farsî bir dil olmadığını, Hint-Avrupa dilleri arasında bağımsız bir kol olduğunu iddia etmiştir. Bu çalışma 19 ve 20. yüzyılda yapılan Ermeni folklor, etnoloji ve antropoloji araştırmalarına yön vermiştir.

August von Haxthausen (1792-1866), 19. yüzyılın önemli Alman seyyah ve araştırmacılarından birisidir. Haxthausen, Rus İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerine yaptığı seyahatler ve bu bölgeler hakkında detaylı çalışmalarıyla tanınır. Haxthausen’in “*Transkafkasya*” adlı eseri 1831 ve 1832 yıllarında Rus İmparatorluğu ve Transkafkasya’daki incelemelere dayanan önemli bir çalışmadır. Çalışma, Kafkasya’nın coğrafi ve toplumsal yapısını ayrıntılı bir şekilde incelerken, bölgedeki Ermenilerin ve diğer etnik grupların yaşam tarzları, kültürel özellikleri ve ekonomik faaliyetleri hakkında geniş bilgi sunar.

19. yüzyılda ve 20. yüzyılda yükselen milliyetçi ideoloji çerçevesinde şekillenen folklor çalışmalarının ardından Sovyet Ermeni folkloruna geçiş 1920’li yıllarda gerçekleşmiştir. Özellikle Manuk Abeğyan (1865-1944), Sovyet ideolojisi çerçevesinde yapılan Ermeni folklor çalışmalarının bilimsel alana yerleşmesinde etkili olmuş ve çeşitli eserler yayımlamıştır.<sup>25</sup> Sovyet döneminde folklor, dinî ve milliyetçi duyguların yanı sıra sosyalist ideolojinin yayılması için kullanılmıştır. 1990’lardan sonra Ermenistan’da sosyal bilimler, aşırı milliyetçi politika nedeniyle dar bir çerçeve içinde kalmıştır. Milliyetçilik, özellikle folklor çalışmalarında merkeze alınan bir ideoloji olmuştur.

## Sonuç/Değerlendirme

Genel olarak değerlendirdiğimizde Ermeni folklorunun inceleme alanına giren ilk kaynakların Orta Çağ’a ait olduğu görülmektedir. Bu dönemde, din adamlarının etkisiyle yazılan el yazmaları, Ermeni folklorunun temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Tartışmalı olmasına rağmen Movses Horenatsi’nin “*Ermenilerin Tarihi*” adlı eseri folklorik açıdan bu dönemin en önemli eseridir.

25 Sovyet döneminde gerçekleştirilen folklor çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ulupınar, “Hovhannes Tumanyan’ın Masalları,” 62-70.

Ermeni kültüründe geç Orta Çağ'a kadar din adamlarının etkisi devam etmiştir. Bu dönemde Mhitar Goş ve Vardan Aygektsi gibi isimlerin çalışmaları Ermeni sözlü geleneğinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Özellikle Mhitar Goş'un "*Kanunname*" adlı eseri ve derlediği masallar Ermeni folklorunun yazılı kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir.

Yeni Çağ'da matbaanın gelişmesiyle birlikte, Ermeni kültürüne dair önemli el yazmaları basılmaya başlanmıştır. Bu dönemde basılan en önemli eser Movses Horenatsi'nin "*Ermenilerin Tarihi*" adlı eseridir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Ermeni kültürü üzerine yapılan çalışmalar ivme kazanmıştır. Piskopos Karekin Hovhannes Sırvandzityan'ın sistematik çalışmaları ve Grigor Halatyan'ın rehber oluşturma çabaları bu dönemde öne çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde Rusya sınırlarında kurulan Ermeni okulları, Osmanlı Devleti'ne karşı milliyetçi söylemler üreten folklor araştırmalarının merkezi olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni halkı arasında milliyetçi ideolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte, Ermeni sözlü ve yazılı kültüründe "özgürlük", "bağımsızlık" ve "millî kimlik" temaları öne çıkmıştır. Dolayısıyla bu ideolojik değişim Ermeni folklor araştırmalarını da şekillendirmiştir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Ermeni folklor araştırmalarında Sovyet ideolojisinin izleri görülmeye başlanır. Bu dönemde, Ermeni kültür araştırmalarında bir bilim dalı olarak "folklor" -dinî ve milliyetçi ideolojilere ek olarak- sosyalist ideolojiyi de yaymak için bir araç olarak kullanılmıştır. 1990'lardan sonra yeni medyanın da gelişmesiyle birlikte Ermeni kültüründe büyük gelişmeler yaşanmış fakat Ermenistan'da yaşanan milliyetçi politik değişimler folklor çalışmalarının dar bir çerçeve içinde kalmasına neden olmuştur.

## KAYNAKÇA

- “Budunbilim Terimleri Sözlüğü.” *Türk Dil Kurumu*. <https://sozluk.gov.tr/> , erişim tarihi Şubat 7, 2024.
- Aktaş, Erhan. “Mehmet Fuat Köprülü’de Folklor ile Halk Edebiyatı Algısı ve Bunlar Üzerine Yaptığı Çalışmalar.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 13, no. 1 (Yaz 2013): 151-172.
- Alishan, R. Leo M. *Armenian Popular Songs/ Հայոց երգը ասլիական*. Venice: S. Lazarus, 1852.
- Avakian, Anne M. *Armenian Folklore Bibliography*. Berkeley: University of California Press, 1994.
- Dorson, Richard M. “W.J. Thoms ve “Folklor” Başlıklı Yazısı.” *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Çev. Serpil Aygün Cengiz. Düzenleyen: M. Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005.
- Gözyayın, Nevzat. “Yine Folklor Üzerine.” *Türk Dili Dergisi*, no. 486 (1992): 1018-1021.
- Harada, Takeko. *The Book of Ahtamar Reliefs*. İstanbul: A Turizm Yayınları, 2003.
- Örnek, Sedat Veyis. *Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Öztürk, Erdi. “Mihitar Goş’un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda ‘Ötekiler’ Üzerine Bir İnceleme.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 68 (2021): 107-127.
- Sarafian, Ara. *Ahtamar/Aghtamar*. Ed. Osman Köker. İstanbul: Gomidas Institut-Birzamanlar Yayıncılık, 2010.
- Şenocak, Ebru. “Halk Anlatı ve İnanışlarında Mitolojik Bir Meyve: Nar.” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, no. 8 (2016): 228-251.
- Ulupınar, Ercan Cihan. “Hovhannes Tumanyan’ın Masalları/Halk Edebiyatının Çocuk Edebiyatındaki Yansımaları.” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Ulupınar, Ercan Cihan. “XIX ve XX. Yüzyıllara Ait Ermenice Derleme Şiir Kitaplarında Türk İmgesi.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.

- Այգեկցի, Վարդան. *Աղվեսագիրք*. Երևան: Հայպետհրատ, 1995.
- Գաթրըճյան, Հովսեփ. *Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց*. Վիէննա: Պաշտպան Ս. Աստուածաձնի վանքը, 1851.
- Գևորգյան, Ա. *Հայկական մանրանկարչություն. կենդանագարդեր* (Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ), Գ. Աբգարյան, իմր. Երևան: Անահիտ, 1996.
- Գևորգյան, Ա. *Հայկական մանրանկարչություն: Դիմանկար* (ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ), Վ. Հ. Ղազարյան, իմր. Երևան: Սովետական գրող, 1982.
- Դուրնովա, Լ. Ա.; Մնացականյան, Ա. Շ.. *Հայ ձեռագրային գարդանկարչություն*. Երևան: Սովետական գրող, 1978.
- Խալաթեանց, Գրիգոր. *Ծրագիր հայ ազգագրութեան եւ ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների*. Մոսկուա: Տպ. և ձուլարան Օ.Օ. Հերբէկի, 1887.
- Խորենացի, Մովսէս. *Հայոց պատմություն*. Երևան: «Հայաստան» հրատարակչություն, 1997.
- Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*. հատոր 1. Երևան, 1974.
- Մկրտիչ Հովսեփի Էմին. *Վէպք հնոյն Հայաստանի: Քննութիւն*. Մոսկվա: Տպ. Վլատիմիր Գոտիէ, 1850.
- Սրվանձտյանց, Գարեգին. *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*. Կ. Պօլիս: տպ. Ե.Մ. Տնտեսեան, 1874.





# İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDAN GÜNÜMÜZE ERMENİLERİN ERMENİSTAN'A GERÇEKLEŞTİRDİKLERİ GÖÇLER

Hülya ERASLAN\*

**Özet:** *Bu çalışmanın konusu İkinci Dünya Savaşı sonrasında günümüze Ermeni toplumunun Sovyet Ermenistanı'na sonrasında 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Ermenistan Cumhuriyeti'ne gerçekleştirdiği göç hareketlerinin genel bir değerlendirmesini yapmaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde Sovyetler Birliği'nin çağrısıyla başlayan "anavatana göç hareketi", 1946 yılından günümüze kadar nedenleri, nitelikleri ve sayıları farklı olmakla birlikte dalgalar halinde devam etmektedir. Tarihsel süreç içinde sırasıyla Çarlık Rusyası, sonrasında Sovyetler Birliği ve günümüzde Rusya Federasyonu başta olmak üzere Batı dünyası Kafkasya coğrafyasındaki göç hareketlerini geçmişte olduğu gibi bugün de yakından takip etmekte ve uluslararası politikalarının aracı olarak kullanmaktadırlar. Bu çalışmada Ermeni toplumunun yakın dönemine ilişkin göç hareketlerinin nedenleri, nitelikleri ve sonuçları üzerine tartışma yürütülecektir. Çalışmada yöntem olarak tarihsel ve betimleyici analizden yararlanılacaktır.*

**Anahtar Kelimeler:** *Ermenistan'a göç, Ermeni Diasporası, Dağlık Karabağ, Anavatana göç,*

---

\* ORCID: 0000-0002-9938-968X

Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

## Giriş

Göç tarihi insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Türk Dil Kurumu'na göre göç; ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işidir.<sup>1</sup> Uluslararası göç örgütüne göre ise “uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmek olarak tanımlanır. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketlerinin hepsini kapsar. Mülteciler, yerinden edilmiş kişiler, yerinden çıkarılmış ve ekonomik göçmenler bu grubun içinde yer alır.<sup>2</sup> Vatandaş olmayan kişilerin yerleşim amacıyla başka bir ülkeye gitmeleri “ülkeye göç” (immigration) olarak adlandırılırken başka bir devlete yerleşmek amacıyla bir devletten ayrılmak ya da çıkmak “ülkeden göç” (emmigration) olarak kavramsallaştırılmıştır.<sup>3</sup> Çağlar boyunca insanlar kimi zaman savaş, salgın, yangın, kuraklık gibi zorunlu nedenlerle kimi zaman da yaşam koşullarını daha iyi hale getirmek, yeni iş imkanları bulmak, eğitim almak gibi gönüllü nedenlerle ülke içinde, ülkeler ya da kıtalar arasında yer değiştirmişlerdir.

Göç olgusu tarih boyunca Ermeni milletinin yaşamında etkili bir unsur olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası koşullarında yaşanan ilk göç dalgası Sovyetler Birliği'nin diasporada yaşayan Ermenilere “anavatana dönüş” çağrısıyla başlamış ve Batı dünyasının da desteğini almıştı. Bu göç hareketi, savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak isteklerinin bir aracı olarak ortaya çıkmış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1953 yılında Stalin'in ölümüyle birlikte Sovyet Birliği'nin iç ve dış politikaları çok farklı bir dönüşüme uğrasa da 1961 yılında SSCB hükümetinin yurt dışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göçünü kabul eden yasa tasarısını onaylaması dikkat çekici bir hamledir.<sup>4</sup> 1960 ve 70'li yıllar boyunca diasporada yaşayan Ermenilerin anavatanlarına göçü sınırlı da olsa devam etmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından kurulan Ermenistan Cumhuriyeti, günümüze kadar otuz yılı aşkın süre boyunca ekonomik zorluklar nedeniyle dışarıya göç verse de kimi önemli kırılma olaylarının ardından -Suriye İç Savaşı, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı, vb.- ülkeye “anavatana” geri dönüşlere maruz kalmıştır. İkinci Karabağ Savaşında Ermenistan'ın yenilen taraf olmasıyla Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göçü söz konusudur. Ermeniler bu göç hareketlerini geçmişte olduğu gibi günümüzde

1 Türk Dil Kurumu Sözlükleri, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Göç” kavramı, Erişim Tarihi: 15 Ekim, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>.

2 *Göç Terimleri Sözlüğü* (Cenevre, IOM Uluslararası Göç Örgütü, 2009), 22.

3 *Göç Terimleri Sözlüğü*, 61.

4 Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005), 113.

de uluslararası kamuoyunu etkilemenin bir aracı olarak kullanma çabası içindedirler. Rusya ve Batı dünyasının bölge politikaları üzerindeki yoğun manipülasyonu da gözden kaçırılmaması gereken bir diğer noktadır. Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı sonrası göç hareketleri üzerine tartışma yürütülmeden önce Kafkasya coğrafyasında Rus Çarlığı'nın ve Sovyetler Birliği'nin Ermeni toplumu ile olan ilişkisi göç olgusu üzerinden incelenecek sonrasında son 75 yıllık süreç içerisindeki Ermenilerin “anavatan” olarak adlandırdıkları coğrafyaya dönük göç dalgaları ele alınacaktır. Bu çalışma sırasında tarihsel ve betimleyici analizden kullanılmıştır.

### 18. ve 19. Yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nın Ermeni İskân Politikası

Karadeniz, Hazar Denizi ve Akdeniz üçgeninde Kafkasya coğrafyasının kara geçişi olma özelliğinden dolayı tarih boyunca pek çok devletin hâkimiyet kurmak istediği yerlerin başında gelir. Rusya'nın 18. yüzyıldan itibaren Kafkasya'daki varlığını sürekli hale getirebilmek için İran ve Osmanlı Devleti ile giriştiği mücadele bu bağlamda dikkat çekicidir. 1801 yılında Gürcistan'ın ülke sınırlarına katılmasıyla birlikte Rusya, bölgedeki egemenliğini güçlendirmek ve kalıcı hale getirmek için askeri ve siyasi yeni politikalar benimsemiştir. İran, Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında dağınık halde küçük cemaatler halinde yaşayan Ermeni toplumunu Kafkasya topraklarına yerleştirip onların sayısal gücünden yararlanma politikası Rusya'nın stratejilerinden biri olmuştur.<sup>5</sup>

Ermeni cemaatinin ve Rusya'nın “gelecek politikaları” adına birbirlerine karşı duydukları zorunlu ilgi I. Petro (1682-1725) dönemine kadar uzanır. Rusya'nın “İran Yürüyüşü (1715-1718)” olarak adlandırdığı Hazar kıyısı ülkelerinin işgal planından önce Petro, elçiler aracılığıyla bölge halkının – Derbent, Bakü, Kubay- nabzını tutmuş ve Ermeni cemaatinin Rusya'ya karşı beslemiş olduğu olumlu bakış açısından etkilenmiştir. Ermeni toplumunun yöneticileri de 18. yüzyılın başında Kafkasya'da Ermeni devletinin kurulabilmesinin yolunun Rusya aracılığıyla gerçekleşebileceği fikrine kapılmışlardır. 1722 yılında Derbent'in 1723 yılında Bakü'nün işgali sonrasında, 1724 yılında Petro bir fermanla Ermenilerin Gilan'a Mazandaran'a, Bakü'ye, Derbent'e ve diğer bölgelere yerleştirilmesi için onlara her türlü desteğin sağlanmasını ve gerekirse bölgede oturan Farsların diğer bölgelere sürülmesini emreder. 1726 yılında I. Yekaterina'nın onayladığı ikinci fermanın

5 Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkas Siyaseti General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), IX-XI.

ardından Türkiye ve İran'a dağılmış Ermenilerin küçük bir kısmı Bakü, Derbent ve diğer bölgelere yerleştirilir. Böylece Rusya bu coğrafyada aradığı desteği bulmuş ve Ermeni nüfusunu göç ettirme ve yerleştirme politikasının temellerini atmıştır. *1730'lu yıllarda Kafkasya genelinde oturan Ermeni nüfusunun sayısı en fazla 200 bindir ve bunun 50 ile 60 bini Petro'nun emriyle bölgeye sonradan göç ettirilen Ermenilerdir.* Kapalı bir toplum olan Ermeni cemaatinin Petro aracılığıyla Rusya'nın politik araçlarından biri olması Ermeni tüccarlarının Rusya içinde serbest dolaşım ve ticaret hakkı elde etmesine yol açmıştır. Ermeni kilise okullarında eğitim alan çocuklar Rus okullarında ve Avrupa'nın pek çok önemli kentinde Batılı, laik eğitimle tanışmışlardır. 1789 Fransız İhtilali'nin milliyetçilik ideolojisi aracılığıyla Ermeni dili, kültürü, tarihi, edebiyatı, folkloru olmak üzere çok çeşitli alanlarda çalışmalara başlanmıştır.<sup>6</sup>

19. yüzyılın başından itibaren Rusya, Kafkas topraklarındaki demografik yapıyı değiştirmeye yönelik İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlar sonucunda sırasıyla Gülistan Antlaşması (1813), Türkmençay Antlaşması (1828) ve Edirne Antlaşmalarını imzalamıştır. Bu antlaşmalar Ermeni toplumunun Kafkasya coğrafyasındaki nüfuslarını arttırmasına olanak tanıyan, bölgenin demografik yapısını Ermeniler lehine alt üst ederek Rusya'nın Osmanlı Devleti ile arasına bir tampon bölge ve ulus oluşturma politikalarının temellerini atan metinlerdir.

1804 yılında başlayan Rus-İran Savaşı Rusya'nın çıkarlarına uygun olarak, Gülistan Antlaşması'nın (1813 yılı) imzalanmasıyla son bulmuştur.<sup>7</sup> Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney olarak ikiye bölünmüş Rusya kalıcı olarak Kafkaslara inmiş, Azerbaycan ve İran'da Türk siyasi gücü azalmaya başlamıştır.<sup>8</sup>

1826-1828 yılları arasında tekrar başlayan Rus-İran Savaşı sonucunda imzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla Rusya bölgede istediklerini yapma gücünü elde etmiştir. Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bırakılmış; Kafkas sıra dağları ve Hazar denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların ve buralarda yaşayan halkların Rusya'ya ait olduğu kabul edilmiştir. Revan Hanlığını ele geçirdikten bir süre sonra lağveden Rusya 1850 yılında burayı Erivan Guberniyası<sup>9</sup>olarak adlandırmış ve gelecekte Ermenistan'ı kurmanın

6 Attar, *Karabağ Sorunu*, 18-27.

7 Cavid Abdullahzade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2014), 28.

8 Attar, *Karabağ Sorunu*, 31.

9 Merkezi Erivan olan Erivan Gubernatörlüğü Kafkasya'daki dört gubernatörlükten -Bakü Gubernatörlüğü, Gence Gubernatörlüğü, Tiflis Gubernatörlüğü- biridir. Erivan Gubernatörlüğü, Erivan Eçmiadzin, Yeni Bayazıt, Aleksandrapol, Zengezur, Kazak-Dilican ve Lori-Lember bölgelerinden oluşmaktaydı. Attar, *Karabağ Sorunu*, 45-46.

temelini atmıştır. Türkmençay Antlaşması ile Güney Azerbaycan'daki Ermeni ailelerin istedikleri takdirde Kuzeye, Rusya'ya göç edebilecekleri kararı alınmıştır. 1826-1828 İran-Rus savaşı sırasında İran'dan Azerbaycan'a 18 bin Ermeni ailesi gelmiş, savaş sonrası İran'dan 40 binden fazla Ermeni Gence ve Revan bölgesine yerleştirilmiştir.<sup>10</sup> 1828-1929 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu imzalanan Edirne Antlaşması'nın da 13. maddesi gereğince savaş sırasında Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilen bölgelerinde yaşayan Ermenilere taşınabilecek mallarıyla birlikte 18 ay içinde Rus topraklarına göçme hakkı tanınmıştır.<sup>11</sup> Osmanlı Devleti'nden ise bir sene içerisinde Erivan vilayetine 21 bin 666 Ermeni, 324 Yezidi Kürt göç ettirilmiştir. Aygün Attar, Kafkas Ötesi İstatistik Komitesi'nde yer alan kayıtlara göre, 1893 yılında Erivan Vilayetinde toplam nüfusun yüzde 0.6'sının Rus, yüzde 56'sının Ermeni ve yüzde 41.1'inin Azeri olduğunu belirtir.

Rusya, 1900'lerin başına kadar 1 milyon 300 bin Ermeni'yi Kafkasya'ya yerleştirmeyi başarmıştır. Bu nüfusun 300 bini yerlidir, 1 milyon Ermeni Rusya tarafından göç ettirilmiştir.<sup>12</sup> 19. yüzyılda bu coğrafyada yaşanan olaylardan doğrudan olumsuz etkilenen grup Azerbaycan Türkleri olmuştur. Ermeniler politik bilinçlerini kazanıp Rusya'nın gözünde yükselen değer olurken Azerbaycan Türkleri ve İranlılarla mücadele halindedirler.

Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin dağılmasından sonra 1918-1920 yılları arasında Taşnaksutyun tarafından «Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti» kurulmuştur. Kurulduğu dönemde cumhuriyetin nüfusu 1 milyon 510 binler civarındaydı. Bu nüfusun 795 binini Ermeniler, 575 binini Azerbaycan Türkü, 140 binini ise diğer etnik gruplar oluşturmaktaydı.<sup>13</sup> İki yıllık kısa ömründe Cumhuriyetin, Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaşlar kendisi için yıpratıcı olmuş, 29 Kasım 1920'de Kızıl Ordu'nun Erivan'a girmiş ve 1922 yılında Kafkasya Federasyonu'na, 1936'da ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılmıştır.<sup>14</sup>

Sovyet Ermenistanı'nın nüfus hareketliliğine bakacak olursak, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ve 1989 yıllarında yapılan toplam altı nüfus sayımında Ermenistan'daki toplam nüfus ile Ermeni nüfusu sürekli artış göstermiştir. Diasporadaki Ermeni toplumu için “anavatana” geri dönüş hareketi 1920'lerde

10 Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları,” *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36 (2008): 188-193.

11 Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle*, 31.

12 Attar, *Karabağ Sorunu*, 41.

13 *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nden aktaran Attar, *Karabağ Sorunu*, 63.

14 Sinan Koçak, “Rusya'daki Ermeni Nüfusunun Tarihsel Geçmişi ve Ermenilerin Demografik Yapısı (1926-2010),” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 72 (2022), 78.

başlamıştır. 1921-1936 yılları arasında Balkanlardan, çok az Fransa'dan ve Orta Doğu'dan toplamda 42 bin Ermeni anavatana göç etmiştir.<sup>15</sup> 1926 nüfus sayımına göre; Ermenistan genelinde 880 bin 464 kişi yaşamaktaydı ve bunun 743 bin 571'ini Ermeni, 76 bin 870'ini de Türkler oluşturmaktaydı. 1939 nüfus sayımına göre ise bu sayı şöyle değişiklik göstermiştir: Toplam nüfus bir milyon 282 bin 338'dir. Bunun bir milyon 61 bin 997'si Ermeni ve 130 bin 896'sı Türk'tür.<sup>16</sup>

### **İkinci Dünya Savaşı Sonrası «Anavatana Geri Dönüş» Göçü (1946-1949)**

İkinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan Sovyetler Birliği yeni dünya düzeninin kurucu aktörlerinden biri olarak uluslararası konferanslar aracılığıyla Boğazlarda üs ve Doğu Anadolu'dan toprak talebiyle Türkiye'den savaş boyunca tarafsız kalma politikasının öcünü almak istedi. Bu sürece diasporada yaşayan Ermeni toplumu da dahil ederek Türkiye'nin ve dünyanın gündemine Ermeni Sorununu yeniden soktu. Sovyetler Birliği, Kars ve Ardahan bölgesinin Ermeni toplumunun “anayurdu” olduğunu iddia ederek 1945 yılının Kasım ayının sonuna doğru diasporada yaşayan Ermenileri, Kafkasya coğrafyasına davet etti. Ermenice literatüre “büyük geri dönüş”, (Մեծ հայրենասիրական շարժում [Metz hayrenadardzutyun]) ya da “anavatana geri dönüş” (Ներգաղթ [Nergağt]) olarak geçen bu göç hareketinin bu isimle anılmasının nedeni 1915 Ermeni tehciri ile Osmanlı topraklarından farklı ülkelere giden Ermenilere o güne kadar ki en büyük ve en önemli göç hareketi olduğu propagandasını yapmak içindi. Türkiye'den talep ettiği topraklara meşruiyet sağlamak adına Sovyetler Birliği tıpkı 18. ve 19. yüzyıldaki gibi Ermeni toplumu siyasi bir araç olarak kullanmayı tercih etti.

1946-49 yılları arasında başta Ortadoğu, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 90 bin Ermeni Sovyetler Birliği'nin göç çağrısına olumlu yanıt verip “Büyük Ermenistan'ı kurmak” için yola çıktı. Sovyetler Birliği bu çağrının işe yaraması için Ermeni komitelerini, din adamlarını, kiliselerini, Ermeni siyasi partilerini, Ermeni basınını devreye soktu. Stalin ve ekibi diasporada yaşayan Ermenilere cennet vaat etmişlerdi; ama 1950'li yıllara gelindiğinde verilen sözlerin hiç birisi yerine getirilmediği gibi gelenler, çok

15 Razmik Pannosian, *The Armenians: From kings and priests to merchants and commissars* (London: Hurst & Company, 2006), 360.

16 Sinan Koçak, “Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020),” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022), 136.

daha zor yaşam koşullarıyla karşı karşıya kaldılar. Göç eden Ermeniler geldikleri ülkelerde zorlu ekonomik koşullarla mücadele eden eğitim seviyesi olarak da durumları çok parlak olmayan kişilerdi.<sup>17</sup>

1946 yılında Suriye, Lübnan, Bulgaristan, İran, Romanya ve Yunanistan'dan 50 bin 198 kişi; 1947'de Suriye, Lübnan, Irak, Yunanistan, Fransa, Mısır, Filistin ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 35 bin 422 kişi; 1948 yılında Romanya ve Mısır'dan 3 bin 92 kişi; 1949 yılında ise Amerika Birleşik Devletleri'nden 162 kişi "anavatan" söylemi aracılığıyla Sovyet Ermenistanı'na göç ettirilmiştir.<sup>18</sup> Resmi raporlara göre, Türkiye Cumhuriyeti'nden Sovyet Ermenistanı'na giden herhangi bir kişi olmamıştır.<sup>19</sup>

Geldikleri yerden daha iyi ekonomik koşullara kavuşacaklarına inanan ve "anavatanlarına" geri dönen Ermeniler yeni topraklarında çok büyük sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Bu sorunların biri de yerli halkın kendilerini istememesiydi. Bunun başlıca nedeni yetersiz olan ekmeklerini paylaşma korkusu zorunluluğuydu. Korkunç şartlar altında siyasi rejimin baskıyla karşılaşılan diaspora Ermenileri duruma itiraz edince Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürgüne gönderildiler.<sup>20</sup> Stalin'in propagandasını yaptığı hiçbir şeyin gerçek olmaması, yetkililerin görevlerini kötüye kullanması, yerli ve göçer gerilimi Fransa'dan gelen Ermenilerin hepsinin 1950'nin başında Sovyet Ermenistan'ını terk etmesine yol açtı.<sup>21</sup>

Stalin'in ölümünden sonra yerine gelen Kruşçev ile Sovyetlerin Türkiye'ye karşı bakış açısı değişmeye başladı. 30 Mayıs 1953 tarihinde Sovyet yönetimi Türkiye'den toprak talebinden vazgeçti. Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bu talep onu savaş sonrası oluşan iki kutuplu dünyada Batı'ya eklememişti. Taşnaktsutyun Partisi ise başından beri Sovyetler Birliği merkezli bir Ermenistan hayaline karşı olduğunu dile getirmişti.<sup>22</sup>

17 Hülya Eraslan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Diaspora Ermenilerinin Anavatanına Geri Dönüş Çağrısını Yeniden Okumak," *Etkileşim*, Sayı 12 (Ekim 2023): 310-338.

18 "Museum of Repatriation," Erişim Tarihi: 25 Temmuz, 2023, <https://hayrenadardz.org/hy/>.

19 Rıfat Bali, "Ermenistan'ın "anavatanına geri dönün" çağrısının diaspora Ermenilerine ve Türkiye'ye Etkisi," *Tarih ve Toplum*, Sayı 210 (Haziran 2001): 362.

20 Pannosian, *The Armenians*, 361.

21 Jo Laycock, "Survivor or Soviet Stories? Repatriate Narratives in Armenian Histories, Memories and Identities," *History and Memory*, 28 (2) (Fall/Winter 2016):123-151.

22 İlgar Niftaliyev, *Tarihin Prizmasından Ermeni Palindromları: Taşnakların Kendilerine Sahip Araması Örneği*, çeviren Birsen Karaca, Erişim Tarihi: Şubat 15, 2024. <https://avim.org.tr/Blog/TARIHIN-PRIZMASINDAN-ERMENI-PALINDROMLARI-TASNAKLARIN-KENDILERINE-SAHIP-ARAM-ASI-ORNEGI>



Razmik Panossian, Sovyetler Birliği'nin bilinçli bir politika olarak Sovyet Ermenistanı'na göç çağrısını, diaspora karşısına Ermeni kimliğinin asli merkezi olarak "anayurt" kavramını koyma projesi olarak açıklar. Panossian'a göre Ermeni ulus-inşası 1920'lerden sonra birbirine paralel iki boyutta ilerlemiştir: Sovyet tarzı ve diaspora tarzı. Ermeni Devrimci Federasyonun yani Taşnaksutyun kontrolü altındaki diaspora için anayurt Sovyetler tarafından işgal edilmiş, bağımlı bir vilayetti ve Sovyet Ermenistanı kesinlikle anayurt değildi. 1960'larda Sovyet Ermenistanı'nda milliyetçiliğin hissedilir bir ideoloji haline gelmesiyle Ermeni Devrimci Federasyonunun anayurt olarak Sovyet Ermenistanı'na bakış açısı değişmeye başladı. Panossian, diaspora Ermenilerinin anayurda ilişkin hayallerinin 1960'larla birlikte Türkiye'nin doğusundaki "kayıp topraklardan"<sup>23</sup> Sovyet Ermenistanı'na doğru kaydığını öne sürer. 1991 yılında Sovyet etkisinden kurtulup yeni devletin kurulmasıyla birlikte anayurt imgesine ilişkin dönüşüm Panossian'a göre daha da derinleşmiştir. Panossian "anayurda doğru" çağrısının "cumhuriyete doğru" çağrısına evirildiğini belirtir. Bu sürecin işlerlik kazanmasında Sovyetler Birliği belirleyici olmuştur; ama Sovyet Ermenistanı'nın anayurt olduğunu, komünist sistemle Ermeni ulusal kimliğinin bağdaştığını ve Ermenistan'ın varlığının Rusya'nın kanatları altında güvencede olduğu fikrinin diasporada yaşayan Ermeni entelektüelleri aracılığıyla etkili hale geldiğine dikkat çeker.<sup>24</sup>

### **Sovyet Ermenistanı'nın 1960-1989 Yılları Arasındaki Göç Hareketleri**

1959 yılında yapılan nüfus sayımıyla Sovyet Ermenistanı'nda bir milyon 763 bin 48 kişinin varlığı saptanmıştır. Bunların 1 milyon 551 bin 610'unun Ermenilerden, 107 bin 748'inin Türklerden oluştuğu tespit edilmiştir.<sup>25</sup>

1960'ların başından itibaren Ermeni Sorunu hem Taşnaksutyun etkisindeki diasporada hem de Sovyetler Birliği etkisindeki Sovyet Ermenistanı'nda yeniden gündeme alınır. 1915 Ermeni Olaylarının 50. yılı üzerinden anma etkinlikleri düzenlenmeye ve Ermeni Sorunu ile ilgili araştırma merkezleri kurulmaya başlanır. "Soğuk Savaş" döneminin başında ABD yanlısı olan Taşnaksutyun Partisi 1950'li yılların sonuna doğru bu tutumundan vazgeçmeye karar vermiştir. Sovyet yanlısı örgütlerin bu kararın alınmasında

23 Kayıp topraklar kavramı ile anlatılmak istenen Türkiye'nin Doğu coğrafyasının bir kısmıdır.

24 Razmik Panossian, "Anayurtlar ve Diasporalar: Çok-Yerelli Bir Ulusal Kimlik İnşa Etmek" *21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar: Kırılğanlık, Direnç ve Dönüşüm* (İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2020), 41-49.

25 Koçak, Ermenistan Cumhuriyeti'nin, 136.



etkili olduğu iddia edilse de asıl nedenin ABD ve Avrupa'nın Türkiye üzerinde yeterince etkili bir baskı unsuru oluşturamaması olduğu ifade edilir.<sup>26</sup>

1950'li yıllar Sovyet Ermenistanı'nda aradığını bulamayan hayal kırıklığına uğrayan diaspora Ermenilerinin geldikleri ülkeye geri dönme uğraşı ile geçse de 1961 yılında SSCB hükümeti yurt dışında yaşayan Ermenilerin, Ermenistan'a göçünü kabul eden yasa tasarısını yeniden onaylanmıştır. Sovyet Ermenistanı Komünist Parti Merkez Komitesi 1961 yılının Ekim ayında düzenlediği olağan toplantısında yurt dışından yeni gelecek olan Ermenileri karşılamak için 1948-1953 yılları arasındaki deneyimlerden yararlanma kararı almıştır. Göç edecek Ermeniler için bütçe de ayrılmıştır. Bu süreçte 1962-65 yılları arasında ABD, Mısır, İran, Kıbrıs, Türkiye, Uruguay ve Arjantin'den 7 bin Ermeni Sovyet Ermenistanı'na göç etmiştir. Gelenler sanayi şehirlerine (Hoktemberyan, Eçmiadzin, Artaşat ve Vedi bölgelerine) yerleştirilmiştir. 1962-73 yılları arasında 26 bin Ermeni, 1965-73 yılları arasında 19 bin Ermeni göç etmiştir. 1965 yılının, 1915 Olaylarının 50. yıl dönümü olması nedeniyle Erivan sokaklarında ve Ermeni medyasında Türk karşıtı propagandalar başlamıştır. “Batı Ermenistan (Anadolu) bizim olacaktır”, “Dağlık Karabağ bizimdir”, “Nahçıvan Ermenistan toprağıdır” gibi sloganlar atmışlar, “Türksüz Ermenistan”, “Büyük Ermenistan için Türklere Karşı Savaş” çağrılılarıyla Erivan sokaklarında eylem yapmışlardır. 1960'lı yıllardan itibaren Ermeniler yoğun bir biçimde Karabağ ve Nahçıvan üzerinde toprak talebinde bulunmuşlardır.<sup>27</sup>

1970 yılında Sovyet Ermenistanı'nın toplam nüfusu 2 milyon 491 bin 873 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. 2 milyon 208 bin 327'si Ermeni, 148 bin 189'u Türk'tür. 1979 nüfus sayımına göre ise, Ermenistan'ın toplam nüfusu 3 milyon 37 bin 259 kişiye ulaşmıştır. Bu sayının 2 milyon 725 binini Ermeniler oluşturmaktadır. Bir önceki sayıma göre Ermeni nüfusu 743,6 bin artmış, net bir ifadeyle Ermeni nüfusu yüzde 280'lik bir artış göstermiştir. Bu sayı 3,7 oranında bir artış hızına karşılık gelmektedir.<sup>28</sup> 1988 yılının Aralık ayında meydana gelen Spitak Depremi de Ermenistan'da can kaybına yol açmıştır. Resmi kayıtlara göre, 25 bin kişinin öldüğü iddia edilirken gerçek sayının 160 binler civarında olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.<sup>29</sup> Sovyetler Birliği dağılmadan önce yapılan 1989 yılına ait son nüfus sayımına göre ise toplam nüfus 3 milyon 304 bin 776'ya ulaşır. Ermeni nüfusu son on yılda 358

26 İlgar Niftaliyev, Tarihın Prizmasından.

27 Attar, *Karabağ Sorunu*, 113-114.

28 Attar, *Karabağ Sorunu*, 115.

29 Serge Afanasyan, “Demographic Evolution in Transcaucasia 1959-1989,” *Armenian Review* sayı. 1/173 (Spring 1991): 135.

bin 641 kişilik artışla 3 milyon 83 bin 616'ya erişmiştir. Bu sayımda dikkati çeken unsur Azerbaycan Türklerinin sayısının son on yıla oranla yarı yarıya azalmasıdır. 1979 yılında 160 bin 841 olan Türk sayısı I. Karabağ Savaşı yüzünden 84 bin 860 kişiye düşmüştür. Aygün Attar 1988 yılı sonunda 230 bin Türk'ün Ermenistan'dan göç ettirildiğini tespit etmiştir.<sup>30</sup> Thomas De Wall da yıl sonunda 200 binin üzerinde Azeri, Müslüman ve Kürt nüfusunu barındıran onlarca köyün terk edilmiş olduğunu yazar.<sup>31</sup>

ETNİK GRUPLAR	1926	1939	1959	1970	1979	1989
<b>Ermeniler</b>	743.571	1.061.997	1.551.610	2.208.327	2.724.975	3.083.616
<b>Türkler</b>	76.870	130.896	107.748	148.189	160.841	84.860
<b>Ruslar</b>	19.548	51.464	56.477	66.108	70.336	51.555
<b>Kürtler</b>	3.025	20.481	25.627	37.486	50.822	56.127
<b>Ukraynalılar</b>	2.826	5.496	5.593	8.390	8.900	8.341
<b>Yunanlılar</b>	2.980	4.181	4.976	5.690	5.653	4.650
<b>Asurlular</b>	2.215	3.280	4.326	5.544	6.183	5.963
<b>Gürcüler</b>	274	652	816	1.439	1.314	1.364
<b>Yahudiler</b>	335	512	1.024	1.003	953	676
<b>Belaruslular</b>	360	458	805	1.179	1.183	1.061
<b>Diğer</b>	28.460	2.921	4.046	8.518	6.099	6.563
<b>Toplam</b>	880.464	1.282.338	1.763.048	2.491.873	3.037.259	3.304.776

*Tablo 1. Sovyet Ermenistanı Dönemi'nde Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Sovyet Ermenistanı'nın Etnik Yapısı.<sup>32</sup>*

30 Attar, *Karabağ Sorunu*, 122.

31 Thomas De Wall, *Karabağ Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan* (İstanbul: Hrnt Dink Vakfı Yayınları, 2014), 86-87.

32 Sinan Koçak, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020) Ermeni Araştırmaları, Sayı 71 (2022): 115-150. Koçak, *Ermenistan Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı (1991-2020)* başlıklı makalesinde Ermenistan İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan demografik el kitapları ve nüfus sayım sonuçlarından yola çıkarak Ermenistan'ın demografik yapısını ve bu yapıdaki değişimleri tablolar halinde incelemiştir.

## **1991'den Günümüze Ermenistan Cumhuriyeti'ne Yapılan Ermeni Göçleri**

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Kafkasya coğrafyası yeni siyasi, askeri, toplumsal, ekonomik, kültürel değişimlerle karşı karşıya kalır. Bu gelişmeler kısa sürede bölge halklarını derinden etkileyecek olaylara dönüşür. 1988'den 1994'e kadar 6 yıl devam eden I. Karabağ Savaşı'yla Azerbaycan topraklarının yaklaşık yüzde 20'ye yakın kısmı Ermeniler tarafından işgal edilir: Dağlık Karabağ bölgesi ve Kelbecer, Laçın, Kubadlı, Cebrayıl, Zengelan, Ağdam, Füzuli rayonları. I. Karabağ Savaşı 13 Şubat 1988 tarihinde başlar. Stepanakert'de (Hankenti) düzenlenen gösteride Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan'a dahil edilmesi talebi dillendirilir. 20 Şubat 1988 tarihinde de Azerbaycan milletvekillerinin katılımı olmadan yapılan toplantıda Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyet Yüksek Sovyet, buranın Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan'a verildiğini kabul eder. Azerbaycan Türklerine karşı yapılan baskı ve zorlamalarla Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki ve Dağlık Karabağ bölgesindeki Azeri Türkleri buraları terk etmek zorunda kalırlar. Buna karşılık 1994'e kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan 230 bin Ermeni Ermenistan'a ve Dağlık Karabağ'a göç eder.

Azerbaycan Cumhuriyeti ile savaş halinde olan Sovyet Ermenistanı'nı 23 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder. Savaş, Spitak Depremi ve yeni cumhuriyet olmanın getirdiği gelişmeler, Ermenistan Cumhuriyeti'nin demografik özelliklerinin Sovyet Ermenistanı'na göre farklılık göstermesine neden olur. Ekonomik yetersizliklerden dolayı ülke dışına yapılan göçler ve doğum oranındaki azalışlar, ölüm oranındaki artışlar Ermenistan nüfusunun yıldan yıla azalmasına neden olmuştur. 1991-2020 yılları arasında dönem dönem meydana gelen küçük dalgalanmalarla birlikte genel eğilim nüfusun azalış göstermesidir. 2001 nüfus sayımında 3 milyon 145 bin 354 olan Ermeni nüfusu 2011'de azalarak 2 milyon 961 bin 801'e düşmüş, on yıl sonra yapılan nüfus sayımında ise nüfus azalarak 2 milyon 875 bin 697'ye inmiştir. Erkek nüfusun çalışmak için yurt dışına çıkması ülkede kadın nüfusunun artmasına yol açmıştır. Nüfusun ağırlıklı etnik yapısı Ermenilerden oluşmaktadır. Yezidiler, Ruslar ve Asuriler sırasıyla sayısal çoğunluğa sahip gruplar olarak nüfus kayıtlarına geçmiştir.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin 2001, 2011 ve 2022 nüfus sayımlarına göre etnik dağılımı şöyledir:

ETNİK GRUPLAR	2001 <sup>33</sup>	2011 <sup>34</sup>	2022 <sup>35</sup>
Ermeniler	3.145.354	2.961.801	2.875.697
Yezidiler	40.620	35.308	31.079
Ruslar	14.660	11.911	14.076
Ukraynalılar	1.633	-	1.005
Asuriler	-	2.769	2.755
Diğer Gruplar	10.744	6.965	7.074
Belirtilmeyenler	-	100	545
<b>Toplam</b>	<b>3.213.011</b>	<b>3.018.854</b>	<b>2.932.731</b>

*Tablo 2. Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Ermenistan Cumhuriyeti'nin Etnik Yapısı*

## 2012 Yılında Suriyeli Ermenilerin Ermenistan'a Göçü

Suriye 20. yüzyılın başından itibaren Ermeni nüfusunun yoğun göç ettiği ülkelerin başında gelmektedir. 2010 yılında Arap hükümetlerine karşı protesto, ayaklanma ve isyan olarak başlayan Arap Baharı'nı yaşayan ülkelere biri de Suriye olmuştur. Suriye'de 2011'den bu yana devam eden çatışmalar sonucunda pek çok insan yaşamını yitirmiş, milyonlarca insan da ülkelerini terk etmek zorunda kalmıştır.<sup>36</sup> İç savaş öncesi Suriye'de 80 bin ile 100 bin arasında Ermeni yaşamaktaydı.<sup>37</sup> 2012 yılında Halep ve Beyrut'tan Ermenistan'a zorunlu göç hareketi başlamıştır. Verilere göre Ermenistan'dan sığınma hakkı talep eden Suriyelilerin sayısı, 2012 yılı içinde 2 bin 600 civarındadır. Bundan iki yıl önce, 2010'da Ermenistan'a yerleşmek için başvuran Suriyeli Ermenilerin sayısıysa 400 dolayındadır. Ermenistan Diaspora Bakanlığı verilerine göre, 2015 yılının ilk yarısı itibarıyla Ermenistan'da 12 bin Suriyeli Ermeni bulunmaktadır ve bunlardan 9 bini Ermeni vatandaşlığına geçmiştir. 2015 yılı sonu itibarıyla Suriyeli Ermenilerin sayısının 13 bine ulaşacağı ifade edilmiştir. Söz konusu süreçte Ermenistan'a daha çok orta sınıf göç ederken zengin sınıfın ise Batı ülkelerine göç ettiği belirtilmiştir. Yetkililer gençlerin Ermenistan'ı transit ülke olarak kullandıklarını belirtmektedirler.

33 Sinan Koçak, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin..." 137.

34 Sinan Koçak, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin..." 137.

35 2022 yılına ait Ermenistan Cumhuriyeti'nin Nüfus Sayım Sonuçları. Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023. <https://www.armstat.am/en/?nid=82&id=2623>

36 Veysel Karkın, Önder Yazıcı "Arap Baharı'nın Suriye'ye Yansıması ve Türkiye'ye Sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği)," *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Sayı 12 (Kış 2015) 201*.

37 G. E. "Syrian Armenians in Armenia: Home away from home," *The Economist*, Aralık 12, 2013. Erişim Tarihi: 18 Ekim 2023. <https://www.economist.com/eastern-approaches/2013/12/12/home-away-from-home>.

Suriyeli Ermenilerin göçü beraberinde tıpkı 1946-49 yılları arasında olduğu gibi yerli ve göçmen çatışmasını ortaya çıkarmıştır.<sup>38</sup> Ekonomik sorunların yaşandığı Ermenistan'da Suriyeli Ermeniler yerli halk için bir tehdit unsuru oluşturmuşlardır.

## II. Karabağ Savaşı (44 Gün Savaşı) ve 2023 Anti Terör Operasyonu

Savaşın 44 gün sürmesi nedeniyle adına 44 Gün Savaşı da denilen II. Karabağ Savaşı 27 Eylül 2020 tarihinde başlamış ve 10 Kasım 2020 tarihinde sona ermiştir. Bu savaş, Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ bölgesi ve yedi rayonun Ermenistan'ın işgalinden kurtarma operasyonu olarak ifade edilebilir. Ateşkes antlaşmasının imzalanmasıyla Ermenistan hükümeti yenilgiyi resmi bir biçimde kabul etmiştir.<sup>39</sup> Savaş sırasında bu coğrafyada yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a dönüşü söz konusudur. 24 Ekim 2020 tarihli Ria Novosti Haber Ajansı 90 bin Ermeni'nin Dağlık Karabağ bölgesinden ayrıldığı haberini yapar.<sup>40</sup>

19 Eylül 2023 tarihinde Dağlık Karabağ'daki mayınlı arazide Azerbaycanlı polis ve sivillerin hayatlarını kaybetmeleri üzerine Azerbaycan ordusu tarafından Anti-terör operasyonu başlatıldı. 24 saate yakın süren operasyon sonucu Ermeni silahlı güçleri lağvedildi ve 4 Ekim 2023 tarihinden itibaren de bölge Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kontrolüne geçti. 30 yılın ardından Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın hakimiyetine yeniden girmiş oldu. Bu süreçte uluslararası gündemde Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a göç eden Ermenilerle ilgili çok sayıda haber yer almaya başladı. Azerbaycan hükümetinin bu bölgede yaşayan Ermenilere gitmeyin, bu topraklarda kalın çağrısına rağmen 55 bin ile 100-120 bin arasında olduğu iddia edilen Ermeni'nin, Karabağ'dan Ermenistan'a doğru yola çıktığı haberleri yapıldı. Ermeni ve Azerbaycan medyasında sayılar konusunda birbirleriyle uyuşmayan açıklamalar yer aldı. Ermeni ve Batı medyası Anti-Terör Operasyonu ile bölgeden 100 binden fazla kişinin ayrıldığını söyledi. BBC'nin haberine göre bölgede kalan Ermenilerin yalnızca yetkililer, ilk yardım görevlileri, gönüllüler ve özel gereksinimi olan kişiler olduğu belirtildi.<sup>41</sup>

38 "Suriyeli Ermeniler Yerevan'a göç ediyor," *Agos*, 13 Temmuz, 2012. Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/1939/suriyeli-ermeniler-yerevana-goc-ediyor>

"Ermenistan'daki Suriye," *Agos*, 06 Ağustos, 2015, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/12399/ermenistan-daki-suriye>

39 Esmâ Özdaşlı, "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi," *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, sayı 1 (Karabağ Armağan Sayısı, 2021), 51-83.

40 "Глава МИД Армении назвал число беженцев из-за ситуации в Карабахе" РИА Новости, окт 24, 2020, <https://ria.ru/20201024/karabakh-1581290908.html>.

41 "Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a Göçenlerin Sayısı 100 Bini Aştı," *BBC News Türkçe*, Güncelleme: 30 Eylül, 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1drxl4ze8o>

	1926	%	1939	%	1959	%	1970	%	1979	%	1989	%
<b>Ermeniler</b>	111.7	89,1	132.8	88,1	110.1	84,4	121.1	80,6	123.1	75,9	145.5	76,9
<b>Azerbaycan Türkleri</b>	12.6	10,1	14.1	9,3	18.0	13,8	27.2	18,1	37.3	22,9	40.7	21,5
<b>Ruslar</b>	0.6	0,5	3.2	2,1	1.8	1,4	1.3	0,9	1.2	0,8	1.9	1
<b>Diğer</b>	0.4		0.7		0.5		0.7		0.6		1.0	
<b>Toplam Nüfus</b>	125.3		150.8		130.4		150.3		162.2		189.1	

**Tablo 3.** 1926-1989 Yılları Arasında Dağlık Karabağ Bölgesinin Etnik Yapısı<sup>42</sup>

	2005	%	2015	%
<b>Ermeniler</b>	137.380	99.7	144.683	99.7
<b>Azerbaycan Türkleri</b>	6	0.0	-	-
<b>Ruslar</b>	171	0.1	238	0.1
<b>Ukraynalılar</b>	21	0.0	26	0.0
<b>Yezidiler</b>	-	-	16	0.0
<b>Süryaniler</b>	-	-	16	0.0
<b>Gürcüler</b>	-	-	15	0.0
<b>Yunanlılar</b>	-	0.1	9	0.0
<b>Diğerleri</b>	165	0.0	50	0.0
<b>Toplam</b>	137.737		145.053	

**Tablo 4.** 2005-2015 Yılları Arasında Dağlık Karabağ Bölgesinin Etnik Yapısı<sup>43</sup>

Thomas de Wall, Dağlık Karabağ'ın nüfusunun politize edilmiş bir konu olduğuna dikkat çeker. Ermenilerin sayıyı yüksek tutmaya çalışırken Azerbaycanlılar ise düşük tutma çabası içinde olduklarını öne sürmüştür. O yüzden her iki tarafın da sunduğu nüfus bilgisine eleştirel bakılması gerekir. Tüm bunlarla birlikte şu gerçek göz ardı edilemez: I. Karabağ Savaşı sonucu bölge nüfusu Ermenilerin lehine değişmiştir. 2005 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre 137 bin kişilik nüfusun yüzde 99,7'sinin etnik kökenlerinin Ermeni olduğu ve bölgede 6 Azerbaycan Türkü'nün yaşadığı

42 Vicken Cheterian, *Kafkasya'da Savaş ve Barış Rusya'nın Sorunlu Hududu* (İstanbul: Belge Yayınları, 2017), 110.

43 Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Erişim Tarihi: 15.10.2023 <https://www.armstat.am/en/?nid=82&id=2623>

tespiti kayıtlara geçmiştir.<sup>44</sup> 2015 yılında bölgede Ermeni nüfusu 2005'e göre 7 binin üzerinde artış göstermiştir. Azerbaycan Türkleri hariç bölgedeki diğer etnik gruplara ait insan sayısında yükselme gözlemlenmiştir. 2020 yılındaki II. Karabağ savaşıyla 90 bin ile 100 bine yakın Ermeni'nin yer değiştirdiği haberleri uluslararası kamunun gündemine düşmüştü. Bu bilgiye ve 2015 nüfus sayımı sonuçlarına bakıldığında bu coğrafyada 45 bin civarında Ermeni'nin bölgede kalmış olması gerekmektedir. Oysa 2023 Eylül ayında gerçekleşen anti-terör operasyonu sırasında Ermeni yetkiler bölgeden önce 120 bin daha sonra bu sayıyı değiştirerek toplamda 100 bin Ermeni'nin Ermenistan'a göç ettiğini iddia ettiler. Bu durumda II. Karabağ Savaşı sırasında Ermeni yetkililerinin yapmış olduğu açıklama daha sonra yapılan açıklamalarla uyuşmamakta ve kamuoyunu manipüle etme amacı taşımaktadır. Batı kaynaklı Euronews çevrimiçi haber sitesinde yer alan "Dağlık Karabağ'da ayrılıkçı liderler: 120 bin Ermeni bölgeden Ermenistan'a göçecek" başlıklı haber, Azerbaycan'ın bölgedeki Ermeni halkının haklarını garanti altına aldığını ve bölgeyi bütünleştireceğini söylemesine rağmen Dağlık Karabağ'da yaşayan 120 bin Ermeni'nin "etnik baskı ve temizlikten" korktukları gerekçesiyle Ermenistan'a göç edecekleri bilgisini içermektedir.<sup>45</sup>

## Sonuç Yerine

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Rusya, stratejik öneme sahip Kafkasya coğrafyasında etkili bir figür olmaya devam etmektedir. 18. yüzyıldan itibaren bölgede kalıcı olmanın yollarını arayan Rusya, kendi çıkarları uğruna Kafkasya'da Ermeni cemaatinin üzerinden onlar için bir "anayurt" hayali yaratarak Ermeni toplumunun göç politikalarına yön vermeye çalışmıştır. I. Petro'dan itibaren Ermeni toplumuna kendini özel hissettiren Rusya İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya siyasetindeki yerini sağlamlaştırabilmek, komünizmi yayabilmek, sıcak denizlere ulaşabilmek, Türkiye'ye savaş sırasındaki tarafsızlığından ötürü bedel ödeyebilmek için kadim dostu Ermeni milletini manipüle ederek yeniden oyuna sokmakta ve tüm dikkatleri Kafkasya coğrafyası üzerine çekmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde anayurda geri dönüş hayaliyle yola çıkan diaspora Ermenileri göç ettikleri coğrafyada istediklerini elde edemeyip hayal kırıklığına uğramışlardır. 1946-49 göç dalgası aracılığıyla kendi milletiyle tanışma fırsatı bulan diaspora Ermenilerinin karşılaştığı sorunlar, 2012 yılında Suriye'den göç eden diaspora Ermenilerinin

44 Thomas De Wall, *Karabağ Barış ve Savaş*, 399.

45 "Dağlık Karabağ'da Ayrılıkçı Liderler: 120bin Ermeni Bölgeden Ermenistan'a Göçecek," *Euronews*, 24 Eylül, 2023. Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023. <https://tr.euronews.com/2023/09/24/daglik-karabagda-ayrilikli-liderler-120-bin-ermeni-bolgeden-ermenistana-gocecek>

Hülya ERASLAN

ve hatta II. Karabağ Savaşı sonrası Ermenistan'a göç eden Dağlık Karabağ Ermenilerinin sorunlarından çok da farklı değildir. Ekonomik sorunların başı çektiği Ermenistan Cumhuriyeti'nde tarihsel süreç içerisinde değişen bir şey yoktur. Yaşamlarını zor koşullar altında sürdürmek zorunda olan yerli halkla göçmen halkın mücadelesi geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir.



## KAYNAKÇA

- Abdullahzade, Cavid. *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2014.
- Afanasyan, Serge. “Demographic Evolution in Transcaucasia 1959-1989,” *Armenian Review*, Sayı 1/173 (Spring 1991): 135-141.
- Attar, Aygün. *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.
- Bali, Rıfat. “Ermenistan’ın “Anavatana Geri Dönün” Çağrısının Diaspora Ermenilerine ve Türkiye’ye Etkisi,” *Tarih ve Toplum*, Sayı 210 (Haziran 2001): 362.
- Cheterian, Vicken. *Kafkasya’da Savaş ve Barış Rusya’nın Sorunlu Hududu*. İstanbul: Belge Yayınları, 2017.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. *Rusya’nın Kafkas Siyaseti General Paskeviç’in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.
- De Wall, Thomas. *Karabağ Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2014.
- “Dağlık Karabağ’da Ayrılıkçı Liderler: 120 Bin Ermeni Bölgeden Ermenistan’a Göçecek.” *Euronews*, 24 Eylül, 2023. Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023.  
<https://tr.euronews.com/2023/09/24/daglik-karabagda-ayrilikci-liderler-120-bin-ermeni-bolgeden-ermenistana-gocecek>
- “Dağlık Karabağ’dan Ermenistan’a Göçenlerin Sayısı 100 Bini Aştı.” *BBC News Türkçe*, Güncelleme 30 Eylül, 2023.  
<https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1drxl4ze8o>
- Eraslan, Hülya. “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Diaspora Ermenilerinin Anavatana Geri Dönüş Çağrısını Yeniden Okumak.” *Etkileşim*, Sayı 12 (Ekim 2023): 310-338.
- “Ermenistan’daki Suriye,” *Agos*, 06 Ağustos, 2015. Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023.  
<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/12399/ermenistan-daki-suriye>
- G. E. “Syrian Armenians in Armenia: Home away from home.” *The Economist*, Aralık 12, 2013. Erişim Tarihi: 18 Ekim 2023.

<https://www.economist.com/eastern-approaches/2013/12/12/home-away-from-home>.

*Göç Terimleri Sözlüğü* (Cenevre, IOM Uluslararası Göç Örgütü, 2009), 22.  
Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023.  
<https://ria.ru/20201024/karabakh-1581290908.html>.

Karkın, Veysel ve Önder Yazıcı. “Arap Baharı’nın Suriye’ye Yansıması ve Türkiye’ye Sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği).” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Sayı 12 (Kış 2015): 201-213.

Koçak, Sinan. “Ermenistan Cumhuriyeti’nin Demografik Yapısı (1991-2020).” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022), 115-150.

Koçak, Sinan. “Rusya’daki Ermeni Nüfusunun Tarihsel Geçmişi ve Ermenilerin Demografik Yapısı (1926-2010).” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 72 (2022) 69-105.

Laycock, Jo. “Survivor or Soviet Stories? Repatriate Narratives in Armenian Histories, Memories and Identities.” *History and Memory*, 28 (2) (Fall/Winter 2016):123-151.

“Museum of Repatriation,” Erişim Tarihi: Temmuz 25, 2023.  
<https://hayrenadardz.org/hy/>

Niftaliyev, İlgar. *Tarihin Prizmasından Ermeni Palindromları: Taşnakların Kendilerine Sahip Araması Örneği*, çeviren Birsen Karaca, Erişim Tarihi: Şubat 15, 2024. <https://avim.org.tr/Blog/TARİHİN-PRİZMASINDAN-ERMENİ-PALİNDROMLARI-TASNAKLARIN-KENDİLERİNE-SAHİP-ARAMASI-ORNEGI>

Özdaşlı, Esmâ. “İkinci Karabağ Savaşı’nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi,” *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı 1 (Karabağ Armağan Sayısı, 2021): 51-83.

Pannosian, Razmik. *The Armenians: From Kings And Priests To Merchants And Commissar*. London: Hurst & Company, 2006.

Panossian, Razmik. “Anayurtlar ve Diasporalar: Çok-Yerelli Bir Ulusal Kimlik İnşa Etmek.” *21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar: Kırılğanlık, Direnç ve Dönüşüm*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2020, 41-49.

“Suriyeli Ermeniler Yerevan’a göç ediyor,” *Agos*, 13 Temmuz, 2012. Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023.

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/1939/suriyeli-ermeniler-yerevana-goc-ediyor>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Göç” kavramı, Erişim Tarihi: 15 Ekim, 2023.

<https://sozluk.gov.tr/>.

Yeşilot, Okan. “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları.” *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36 (2008): 188-193.

“Глава МИД Армении Назвал Число Беженцев Из-За Ситуации В Карабахе” РИА Новости, Окт 24, 2020.

2022 Yılına Ait Ermenistan Cumhuriyeti’nin Nüfus Sayım Sonuçları. Erişim Tarihi: 15 Ekim 2023.

<https://www.armstat.am/en/?nid=82&id=2623>

Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, Erişim Tarihi: 15.10.2023.

<https://www.armstat.am/en/?nid=82&id=2623>



## II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ'NDEN MİLLİ MÜCADELE'YE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ

Güzin ÇAYKIRAN\*

Genel olarak baktığımızda Ermeni ve Kürtler arasındaki ilişkiler, çoğunlukla çatışmadan ibarettir. Bu çalışmanın amacı da Türk ve Ermeni kaynaklarından yararlanarak bu iddiayı ispat etmeye çalışmaktır.

Çalışma, 4 başlık altında toplanmıştır:

1. II. Abdülhamid Dönemi
2. II. Meşrutiyet Dönemi (İttihat ve Terakki)
3. Birinci Dünya Savaşı Dönemi
4. Milli Mücadele Dönemi

### 1. II. Abdülhamit Dönemi

Ermeni yazar Hagopyan'a göre Ermeni-Kürt çatışması; 1876'da Kanuni Esasi ilan edildiği zaman "11.000 Ermeni'yi öldüren Kürtlerle Ermeniler arasında yakınlaşma" sağlamıştı. I. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle çatışmalar durulmuş ve II. Abdülhamit sayesinde kısa bir dönem de olsa Kürt-Ermeni dostluğu sağlanmıştı".<sup>1</sup> Lakin bu dostluk 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar devam edecekti. Savaş sonunda imzalanan önce Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi, sonra Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde alınan kararla Ermenilerin yaşadığı doğu vilayetlerinde ıslahat yapılması taahhüt altına alınmıştı.<sup>2</sup>

\* Doç. Dr., MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; Askerî Tarih Uzmanı, guzincaykiran@gmail.com, ORCID ID: 0000 0002 8524 8405.

1 U.S. Յակոբեան, *Թրքահայաստանի Կորուստը*[Türk Ermenistanı'nın Kaybı], (Պէրոյութ: Տպարան Սեփան, 1967), էջ102.

2 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005), s. 55-56.

- Ermeni yazar Şahbazyan'a göre; "Bu karar görünüşte Ermenilere taraftı, fakat bu Avrupa'nın diplomatik bir oyunuydu, [Büyük Devletler] Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin kaderini ellerinde tutmak için bir milleti, diğer bir milletle karşı karşıya getirmişlerdi".<sup>3</sup>
- Kürt yazar Kemal Burkay'a göre; "61. maddede yer alan Kürt ve Çerkez isimlerinin anılmasını Osmanlı delegelerinin özellikle istemişlerdi, zira Ermenilerin Osmanlılar karşısında herhangi bir tehlikede olmadığını ancak Kürtler ve Çerkezler karşısında tehlikede olduklarını göstermeye çalışmışlardı."<sup>4</sup>
- Bir Osmanlı arşiv belgesinde ise; "Antlaşma maddesinde talep edilen *ıslahat*, Kürtleri perişan etmek gayesi taşımakta ve Avrupa'nın *doğu siyaseti* kapsamında Ermeniler kullanılmaktaydı".<sup>5</sup>

Islahat talep edilen bölge altı vilayet, yani Vilayat-ı Sitte'dir. *Altı Vilayet* kavramı, 11 Mayıs 1895'te İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Babıali'ye verdikleri notada belirlenmişti. Buna göre ıslahat yapılacak vilayetler; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetleriydi.<sup>6</sup> II. Abdülhamit, Batılı devletlere taahhüt ettiği gibi Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahatlar yapmaya başlamıştır. Bu ıslahat çalışmaları devam ederken Ermeniler de tedhiş hareketlerine başlamışlardı. Buradaki amaç, ıslahat kavramının öncelikle *özerklik* olarak okunması idi. Bu durum Kürt aşiretleri ile aralarında bölgesel çatışmalara neden olmuştu. Bunların organizasyonunu ise çeşitli Ermeni örgütlenmeleri üstlenmişti. Bu örgütlenmeler içerisinde en etkili Ermeni komiteleri, Armenakan, Hınçak ve Taşnaksutyun idi.<sup>7</sup> II. Abdülhamid, Ermeni komitelerinin kurulmasından sonra doğuda güç dengesini sağlamak maksadıyla 1890'da Kürt, Arap ve Karapapak aşiretlerinden Hamidiye Alaylarını kurmuştur.<sup>8</sup> Dolayısıyla bu tarihten sonra Kürt-Ermeni çatışmasının tırmanmasında bu iki yapının büyük etkileri olmuştur. Bir tarafta Hamidiye Alayları diğer tarafta Ermeni komiteleri.

3 Hagop Şahbazyan, *Ermeni-Kürt Tarihi*, (Çev. F. M. Yüksel), (Ankara: Kalan Yayınları, 2005), s. 114.

4 Kemal Burkay, *Kürtler ve Kürdistan*, (İstanbul, Phoenix Yayınları, 2015), s. 354-355.

5 BOA, Y-PRK-AZN-1-50-1-3.

6 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986), s.116.

7 Nejat Göyünç, "Türkler ve Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.I, S. 60, (2014), s.54-58.

8 Güzin Çaykiran, *Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinde Ermeni Kürt İlişkileri (1908-1920)*, (Ankara: Hece Yayınları, 2021), s. 8.

Söz konusu aşiret birliklerinin kuruluş yıllarından sonra Osmanlı Arşivi kataloğu tarandığı zaman Ermenilerin en çok Hamidiye Alaylarına bağlı Kürt aşiretlerinden şikâyet ettikleri görülecektir. Zira Kürt aşiretleri, Hamidiye Alaylarına dâhil olduktan sonra devletin verdiği yetki üzerinden bölge unsurlarına karşı otoritelerini artırma fırsatı bulmuşlardı. Kimi zaman da bu otoritelerini gasp, yağma, cinayet, kız kaçırma vb. olaylarda kullanmışlardı.

Sonuç olarak II. Abdülhamit, ıslahat çalışmalarını herhangi bir etnik unsur üzerinden değil bölgede yaşayan bütün unsurlar üzerinden yürütmeye çalışmış ve Doğu'da bir denge siyaseti yürütmüştü. Bu kapsamda Abdülhamid, Büyük Devletlerin baskılarına karşı devletin toprak bütünlüğünü korumak üzere adımlar atmıştı. Dolayısıyla onun döneminde bir Ermeni özerkliği söz konusu değildir. Hatta bundan dolayı kendisi Yıldız Suikastı (21 Temmuz 1905) olarak tarihe geçen olayda suikast uğrayacaktır.<sup>9</sup>

## 2. II. Meşrutiyet Dönemi (İttihat ve Terakki Dönemi)

Bu dönemde ilişkilere geçmeden önce Ermeni-Kürt yaşam biçimine göz atalım: Zira bu yaşam tarzının farklılığından dolayı çatışmaların olduğu görülmektedir.

### Ermenilerin Yaşam Tarzı

Ermeniler, Hıristiyan bir millet olup 19. yüzyıla kadar Ermeni Apostolik Kilisesi'ne [Gregoryen] bağlıydı. Misyonerlerin etkisiyle Katolik ve Protestan olarak ayrılmışlardı. Kırsalda yaşayan Ermeniler, geçimini çiftçilikle sağlamaktaydı. Şehirde yaşayanlar çeşitli zanaatlar ve ticaretle uğraşırды. 19 yüzyılın sonuna doğru Ermeniler; vali vekili, vali yardımcısı ve vali yardımcısının yardımcısı olmaya başlamışlardı.<sup>10</sup>

### Kürtlerin Yaşam Tarzı

Çoğunluğu Müslüman olan Kürtler, Sünni, Şafi ve Şii mezheplerine ayrılmış olarak Zaza ve Kırmanç olarak ikiye bölünmüş haldeydi. Bunlar, kırsalda yerleşik, dağlık alanlarda ise göçebe şekilde çoğunlukla aşiret

9 Bakınız: Birecikli, İhsan Burak ve Fahri Maden, "Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamid'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23, S. 67-68-69 (Kasım 2007): 399-424; Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Belleten*, S. 59 (1995): 413-428.

10 Çaykırın, *age*, s. 31-32.

şeklinde yaşamaktaydı. Bunların reislerine *ağa* denirdi. Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Kürtler yaşayış şekilleri olarak aşiret Kürtleri ve reaya (yerli/aşiretsiz) Kürtler olmak üzere iki guruba ayrılmaktaydı. Aşiret Kürtleri daha çok doğunun kuzey kesimleri ile İran hududunda, reaya Kürtleri ise Van Gölü'nün güney kısımlarında yer almaktaydı. Aşiret Kürtleri daha çok göçebe ve yarı göçebe halde iken reaya Kürtleri daha yerleşikti.<sup>11</sup>

Sonuç olarak çoğunluğu göçebe olan Kürtler karşısında Ermeniler, daha zengindi. Ermeniler, Kürtlerden daha rahat geçiniyorlardı. Ermenilerin bu zenginliği Kürtlerin dikkatini çekiyor ve bilhassa Ermeni köylerini yağmaladıkları oluyordu.<sup>12</sup>

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda başlattığı yenileşme hareketinin son merhalesi, 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'tir. Ermeni örgütlenmeleri meşruti idarenin getirilmesine destek vermişlerdi. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ramgavar Partisi, partinin yeni bir döneme girdiğini ilan etmiş, Taşnak ve Hınçak partileri de programlarında değişiklik yaparak Meşrutiyet'in koruyuculuğunu üstlenmişlerdi. Fakat adem-i merkezîyet fikrinden vazgeçmemişlerdi.<sup>13</sup> Bu dönemde Ermenilerin yasal temsilcisi sıfatını üstlenen Taşnaksutyun Komitesi, özerklik taleplerini kabul ettirmek üzere İttihat ve Terakki Cemiyetine destek vermişti. Bu minvalde silahlı eylemlere son vermişlerdi.<sup>14</sup> Kürtler ise genel olarak meşrutiyet idaresini hoş karşılamamışlardı. Çünkü Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte II. Abdülhamid dönemi sahip oldukları ayrıcalıkları yitirmişlerdi. Ayrıca 1895-1896 yıllarında gasp ettikleri Ermeni arazilerinin iadesi talebi ve bu kapsamda kurulan komisyonlar da Kürtlerin tepkisine bir nedendi. Dolayısıyla bu durum Kürt aşiret reislerinin isyan etmesine ve bir kısmının da Rusya'ya sempati duymasına neden olmuştu. Bunlar arasında Bedirhan ailesi de vardı.<sup>15</sup>

## Kürt Örgütlenmeleri

II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman ilk defa Kürt adını taşıyan irili ufaklı dernek ve cemiyetler kurulmuştu. Söz konusu cemiyet ve derneklerin

11 Çaykiran, *age*, s. 28-29.

12 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), s. 54-55.

13 Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008), s.49.

14 Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, (Ankara: ATAM Yayınları, 2015), s. 65.

15 Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 20-21, (2006), s. 92-93.



kurucuları arasında aşiret mektepleriyle İstanbul'da eğitim görmüş Kürtler de vardı. Söz konusu Kürtler, Ermeni milliyetçilik hareketlerinden esinlenerek Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti ve Kürt Hevi Talebe Cemiyetlerini kurmuşlardı.<sup>16</sup> Bu cemiyetler içerisinde Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürtler ve Ermeniler arasındaki çatışmalara son vermek için büyük çaba sarf etmişti. Bu kapsamda cemiyet, Kürtlerin yaşadığı bölgelere ehil kişiler göndermeyi planlamıştı. Cemiyet, Ermeni komitelerinden de yararlanmak üzere İstanbul'da Kürtler ile Ermenilerden oluşan bir karma kurul kurmayı kararlaştırmıştı. Cemiyetin en önemli faaliyeti, 1909 yılında *Anadolu ahvalinin tahkik ve ıslahı* için bir heyetin bölgeye gönderilmesini öneren bir muhtırayı Kamil Paşa hükümetine vermesiydi. Muhtırada Kürt ve Ermeniler arasında meydana gelen anlaşmazlıkların giderilmesi istenmişti. Ayrıca cemiyet, doğu vilayetlerinde genel bir ıslahatla birlikte muktedir valilerin tayini, ana yol inşası, mahkemelerin gözden geçirilerek adaletin sağlanması ve bölgede okullar açılmasını talep etmişti.<sup>17</sup>

Bunların yanı sıra bu dönemde bazı Kürt ileri gelenleri özellikle Şeyh Seyyid Abdülkadir'in başını çektiği grup, Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir Kürt devleti talep etmeye başlamıştı. Bedirhan aşireti ileri gelenlerinden Abdürrezzak da Rusya desteğinde bir bağımsız Kürt devleti kurmak üzere Rusya ile iş birliğine girişmişti.<sup>18</sup>

## Ermeni Örgütlenmeleri

1908'den sonra Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren dört Ermeni siyasi teşekkülü vardı. Bunlar Taşnaksutyun, Sosyal Demokrat Hınçak Komitesi, Ramgavar Partisi ve Veragazmyal Hınçak idi. Bunlar içerisinde gücü elinde tutan siyasi teşekkül, Taşnaksutyun ve Hınçak Komitesiydi.<sup>19</sup>

Ermeniler, örgütlenmeye başladıkları dönemlerde Kürt aşiretleriyle siyasi olarak irtibata geçmeye başlamışlardı. Bu minvalde Ermeni-Kürt ilişkileri geliştirilmeye çalışılmıştı. Bu kapsamda Kürdistan gazetesinde Kürtçülük

16 Bilal Altan, Mehmet Akbaş, M. ve Ercan Çağlayan, "Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 6/1, (2019), s. 327-335.

17 Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, (İstanbul: Avesta, 2010), s. 106.

18 Zeynep Karadiş, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s.61-62.

19 Çaykırın, *age*, s. 57.

fikirlerini işleyen Bedirhan Abdurrahman Droşak'ın 4'üncü ve 5'inci sayısında Ermeni-Kürt İlişkileri başlığı altında bir makale yazmıştı. Abdurrahman Bey makalesinde Ermeni ulusuna 19. yüzyıldan itibaren en çok kim zarar vermiştir? sorusuna Kürtlerdir cevabını vermektedir. Bu zararların azaltılması için neler yapılması gerektiği üzerine çözümler getiren Abdurrahman Bey, ilişkilerin geliştirilmesi için Kürt aşiretlerinin ikna edilmesi gerektiğini tavsiye etmekteydi.<sup>20</sup> Nitekim Droşak gazetesinde Kürt aydınları bu şekilde kaleme aldıkları makalelerle Ermeni kamuoyunda Kürt ve Ermenileri yakınlaştırmaya çalışırken Kürdistan gazetesinde de Kürt aydınları, Kürt kamuoyunda bunun için Kürtlerin cehaletten kurtulması, Hamidiye Alaylarının kaldırılması ve Ermeni-Kürt kardeşliğinin kurulması üzerine makaleler kaleme almaktaydı.<sup>21</sup>

Bu çabaların bir sonucu olarak Meşrutiyet'in ilanından Trablusgarp Savaşı'na kadar doğu vilayetlerinde, Kürtler ve Ermeniler arasında bir sükûnet sağlanabilmişti. Fakat Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve 1912'de İttihat ve Terakki'nin muhalefet karşısında zayıflamasıyla doğuda şiddet olayları da artmıştı. 1913'te Balkan Savaşları'ndan sonra Kürtler ve Ermeniler arasındaki sorunlar daha fazla gündeme gelmeye başladı. Çünkü bu dönemde Ermeni ıslahat talepleri Büyük Devletler tarafından görüşülmeye başlanmıştı. Bundan dolayı Kürtler için *şeriatı ayaklar altına alan ve Müslümanlarla aynı haklara sahip olmak isteyen, onlara şanssızlık getiren anayasanın [Kanun-i Esasi] mimarı gâvur Ermenilere karşı düşmanca tavır almaya başlamışlardı.*<sup>22</sup>

Ermeni ıslahat taleplerinin gündeme geldiği sıralarda Taşnaklar, ıslahat taleplerinin Kürtler tarafından kabul edilmesi için bazı Kürt aşiretleriyle temasa geçmiş, Kürtler ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin kendilerine ait olduğu propagandası yapmaya başlamışlardı. 1913'te yapılan toplantıda Molla Selim, Rupen, Vardan Vardapetyan ve Koryun hazır bulunmuşlardı. Yapılan görüşmelerde *bu ülke Kürtlere ve Ermenilere aittir, ülkenin özerkliği sağlanmalıdır ve ülkeyi, Kürtler ile Ermeniler idare etmelidir* şeklinde mutabakata varmışlardı.<sup>23</sup>

20 "Ermeni-Kürt İlişkileri I", (Haziran 1901), *Droşak*, s.65-67; "Ermeni-Kürt İlişkileri II", (Haziran 1901), *Droşak*, s.81-82. <https://www.arfd.am/droshak/page/3/#263>, Erişim Tarihi: 02.01.2023.

21 Murat İssı, "Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)", *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 9, (2013), s.139, [www.e-sarkiyat.com](http://www.e-sarkiyat.com), Erişim Tarihi: 14.11.2019.

22 U.Կ. Պոռնոյան, *Քրդերը և Հայկալահն Հարցը [Kürt ve Ermeni Sorunu]*, (Երևան: Հայաստան, 1991), էջ182.

23 Պոռնոյան[Poğosyan], *Նոյնի տեղ*, էջ213; Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin), (İstanbul: Med Yayınevi, 1992), s. 457.

II. Meşrutiyet dönemi Doğu'da asayişsizliği provoke eden olaylara genel olarak baktığımızda;

- 1- Kürtler tarafından işlenen adi suçlar; hırsızlık, yol kesme, adam öldürme,
- 2- Aşiretli Kürtler ve komitacı Ermeniler tarafından tertip edilen ayaklanmalar, Ermenilerin propagandaları,
- 3- İngiliz ve Rus ajanları ile konsolosların kışkırtmaları,
- 4- Aşiret kavgaları,
- 5- Merkezi ve yerel yönetimin idari yetersizliği başta gelmekteydi.<sup>24</sup> Doğuda temelde Ermeni-Kürt çatışmasına neden olan olaylar şunlardı:

### **i. Göçebe Kürt aşiretlerinin yaylak-kışlak hareketleri**

Göçebe Kürtler; çoğu zaman devletin gösterdiği yollardan değil, Ermenilerin bağ ve bahçelerinden geçerek yaylalara çıkarlardı. İki unsurun yaşam tarzlarının farklılığından meydana gelen olaylar, Ermeni köylüleri tarafından çoğu zaman Ermeni Patrikhanesine şikâyet olarak bildirilmekteydi.

### **ii. Arazi Kavgaları**

Çeşitli sebeplere bağlı olarak 1908 öncesi Anadolu'dan göç etmiş olan bir kısım Ermeni, Meşrutiyet ilan edilince memleketlerine dönüş yapmışlardı. Haliyle bunların terk ettiği topraklara ya muhacir yerleştirilmiş ya da Kürt aşiretleri tarafından gasp edilmişti. Osmanlı Devleti'nin Doğu'da çözümleyemediği tek sorundu. Mahkemeler, Ermenilere topraklarını iade etse de Kürt aşiretleri sürekli sorun çıkararak topraklardan çıkmamışlardı.

### **iii. Bölgede Gasp, Yağma ve Cinayet Olayları**

İttihat ve Terakki yönetiminin Ermenilere karşı ılımlı yaklaşımından dolayı bazı Kürt aşiretleri, ellerindeki malların ve itibarların kaybindan dolayı harekete geçerek hükümet ve Ermeniler aleyhinde faaliyetlere başlamışlardı. Bu faaliyetler, daha çok eşkıyalık şeklindeydi. Örneğin Mahmi Kabas

<sup>24</sup> Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*, (İstanbul: Ötüken, 2005), s. 151.

öldürdüğü bir Ermeni'nin üzerine bıraktığı 10 Nisan 1912 tarihli mektubunda Van'da Serkis isimli bir Ermeni tarafından şehit edilen jandarma askerinin intikamını aldığını, Ermenilerin uhuvvet ve müsavata aykırı davrandıklarını, hükümetin Ermenilere karşı pozitif ayrımcılık yaptığını, Kürtlerin ileri gelenlerinin tutuklanıp Ermenilere dokunulmadığını, Ermenilerin 28 Müslümanı öldürdüğünü bundan sonra kendisinin de öldürülen her Müslüman'a bedel, 10 Ermeni'yi öldüreceğini bildirmekteydi. Başka bir örnekte ise Manzume-i Efkâr'da Kör Hüseyin Paşa'nın Özim köyündeki Kürt ve Ermeniler arasında bir müsademe sırasında 40 Ermeni ile 30 Kürt'ü katlettiğini ve üç Ermeni köyünü yaktığı haberi yer almıştı. Ancak Ermeniler tarafından yapılan şikâyetlerin çoğunun asılsız olduğu anlaşılıyordu.<sup>25</sup>

Osmanlı Hükümeti, bölgedeki asayişsizliği gidermek için Bakanlar Kurulunda ıslahat kararları almış, bölgeye Teftiş Heyetleri göndermişti. Ancak Hükümetin sürekli olarak değişmesi, bölgeye de bir çözüm getirememişti. Ancak Batı ülkelerinin baskısıyla Osmanlı Devleti, 8 Şubat 1914'te Rusya ile Yeniköy Anlaşması'nı imzalamış ve Doğu'ya iki batılı müfettişin atanmasını kabul etmişti.<sup>26</sup> Bu anlaşma Kürtlerin Molla Selim önderliğinde Bitlis'te isyanına sebebiyet vermiştir. İsyanda Ermeni kaynaklarına göre “gavur reformlarını istemiyoruz” gibi söylemler yer almıştır. Ermeni Mşak gazetesinin 25 Mart 1914 tarihli haberi, *hareket Ermenilere karşı yapılmıştır. Bitlis'teki Ermeni nüfusunun gözü korkutuluyor. Ermenilerin ve diğer unsurların silahu yoktur. Türk jandarması isyancılarla birleşti* şeklindeydi. İsyancılar, Rus konsolosluğuna sığınmış ve sonrasında Osmanlı Hükümeti tarafından affedilmişti.<sup>27</sup>

Sonuç olarak II. Meşrutiyet dönemi İttihat ve Terakki; Meşrutiyetin savunucusu olan Ermenilerle, Kürtlere nazaran iyi geçinmeye çalışmıştır. Buna rağmen Ermenilerin Hamidiye Alaylarının kaldırılması taleplerine karşı Doğu'da bir güç unsuru olarak kalmasından vazgeçmemiştir. İttihat ve Terakki, 1913 yılından sonra Kürtlere karşı sert tutumundan vazgeçerek tutukladığı aşiret reislerini serbest bırakmıştır. Ermeniler de özerklik taleplerinin karşılanmadığı için Batılı devletlerden destek almışlardır. Destek sonucunda 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanan Yeniköy Anlaşması ile Doğu'da yeni bir *statüko* ortaya çıkmıştır. Ermenileri memnun eden bu durum, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla son bulmuştur. Savaş, Doğu'da bir Ermeni devletinin kurulmasını engellemiştir.

25 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Çaykiran, *age*, s. 66-100.

26 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. II, Ks. III, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951), s.169- 172.

27 Çaykiran, *age*, s. 105-111.

### 3. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni-Kürt İlişkileri

Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı unsurlarının hepsi bu savaştan menfi olarak etkilenmişlerdir. Doğuda özellikle Ermeniler ve Kürtler arasındaki ilişkiler, *mukateleye* dönüşecek ve bu intikam duygusuyla binlerce insan hayatını kaybedecektir. Savaş başladığı zaman Doğu'da Ermenilerin çoğunluğu Rusya'ya destek verirken Kürtlerin bir kısmı İranlı Kürtlerle birleşerek Rusya'ya destek vermiştir. Özellikle Ermeniler, silahlarıyla birlikte Rus Kafkas Ordusunda teşkil edilen Ermeni Gönüllü Birliklerine katılmışlardı. Ayrıca çeteler kurarak İslam köylerini basmaya başlamışlardı. 1914 Kasım'ında Rus Kafkas ordusu, Erzurum vilayeti sınırlarından Osmanlı topraklarına saldırmıştır. Saldırıyla Doğu Anadolu'nun kapıları Ruslara açılmış ve Ruslar, 1915 ilkbaharında taarruz harekâtına başlayarak Oltu-Horasan-Tahirgediği hattına kadar ilerlemişlerdi. Rusların harekâtını fırsat bilen Ermeniler Anadolu'nun birçok yerinde ayaklanmışlardır.<sup>28</sup>

Ermeni isyanları içerisinde 20 Nisan 1915'te başlayan Van isyanı, ayrı bir yere sahiptir. Zira isyan sonunda Van şehri, Ruslar tarafından işgal edilmiş ve binlerce Türk, Kürt, Çerkez vs. unsurlar mülteci konumuna düşerek göçe başlamışlardır. Ermeni isyanı, 17 Mayıs'a kadar devam etmiş ve Osmanlı birlikleri, 26 gün boyunca Ermeni çeteleri ile müsademe etmiştir. Bu tarihten sonra şehirde bulunan Osmanlı birlikleri, ahaliyle birlikte şehri boşaltmışlardır. Müslümanların bir kısmı karadan bir kısmı da Van Gölü'nden 40 gemi ile Tatvan'a geçmiştir. Bu göç sırasında Van ve çevresinden yaklaşık 100.000 e yakın Türk, Kürt, Çerkez vs. unsurlar göç etmiştir. Adilcevaz sahiline yanaşanlar ise Ermeni eşkıyası tarafından acımasızca katledilmiştir. İşgal bölgelerinden göç edemeyenlerin durumu ise daha vahimdir. Arşiv belgeleri onlar için şunu yazmaktadır; Ermenilerin Van merkezde tatbik ettikleri bu katliamı tarih iştitemiştir. Ve 18 Mayıs akşamına kadar da bu sahne-i kıtal devam etmiştir.<sup>29</sup> Rus belgelerine göre *Böylece Ermeniler, vakti zamanında Ermeni köylerine saldıran Kürtlerden intikam almışlardır.*<sup>30</sup>

Osmanlı ordusunda kayıtlı olan Kürt neferlerin bir kısmı, göç eden ailelerinin perişan ve sefil durumları karşısında firar etmişlerdi. Bu durum,

28 Askerî Tarih Arşivi, Birinci Dünya Harbi Kataloğu-4-470-19-26 (4 Aralık 1914).

29 Güzin Çaykırın, Askerî Tarih Belgelerine Göre Van'da Ermeni İsyanı Günlüğü, *Tarih Tetkikleri Dergisi*, 1/1, (2023), 31-53. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8048500> Erişim Tarihi: 01.01.2024, s. 37-38; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 32/83, (Mart 1983), s.207; BOA, DH-ŞFR-471-62 (17 Mayıs 1915).

30 Mehmet B. Perinçek, *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri 1915-1923*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007), s. 55.

aşiretlerin de *intikam* duygularını tahrik etmişti. Nitekim Kürt aşiretleri tarafından Hınıs ve çevresinde 38 köyde Ermenilere yönelik yağma ve katliam yapıldığı haberleri gelmeye başlayacaktır.<sup>31</sup>

İşte bu intikam duygusuyla; 1915 yılında Sevk ve İskân Kanunu olarak adlandırılan kanunla Ermenilerin Osmanlı'nın güney vilayetlerine sevkinde Kürt aşiretlerinin kabilelere saldırdıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Tarihçi Guenter Lewy'e göre "Ermeni kayıplarının yaşandığı coğrafya, Kürtlerin Doğu ve Orta Anadolu'da yaşadıkları bölgeler, Resulayn ve Deyr-i Zor'da meydana gelmişti. Olaylara tanıklık edenlerin çoğu katillerin Kürtler, Çerkezler, eşkiyalar, başıbozuklar ve kabilelere eşlik eden jandarmalar olduğunu anlatıyordu".<sup>32</sup>

Ermeni kaynaklarına göre, Kürtlerin kabilelere saldırmasının çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan biri çapulculuktandı.<sup>33</sup> Diğer bir sebebi ise, Kürtlerin Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde bağımsız bir Kürt devleti kurmak içindi. Bunun için Kürt milliyetçileri, Büyük Devletlerle iş birliği yapmış ve Ermeni devleti kurulması fikrine karşı çıkmıştı. Bundan dolayı Ermeni katliamlarına büyük bir Kürt kitlesi katılmıştı ve Kürtlerin bu sorumluluğu inkâr edilemez bir gerçektir.<sup>34</sup>

Hovhannisyan'a göre ise Ermeni-Kürt çatışmasıyla Kürtlerin Ermenilere saldırmasının dört nedeni vardı: Birincisi, Kürtlerin aşiret şeklinde ayrılmış olması ve bu aşiretlerin reisleri, ağaları ve şeyhlerinin; II. Abdülhamid başta olmak üzere Osmanlı idarecileri ve ordu mensuplarının göçebe Kürtleri de teşvik ederek Ermenilere karşı hareket etmesiydi. İkincisi; iki unsurun yaşam tarzının farklılığından kaynaklıydı. Ermenilerin gelişim düzeyi kapitalist bir gelişim göstermişken Kürtler ise, feodal bir yapı da hareket etmişlerdi. Üçüncüsü; din farklılığıydı. Dördüncü ise; Osmanlı Hükümeti ve aydınlarının Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bir Ermeni devleti kurulması tehlikesine karşı Kürtlere korkutma politikası uygulamalarıydı.<sup>35</sup>

31 Orhan Sakin, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), s. 144.

32 Gunter Lewy, *1915 Ermenilerine Ne Oldu?*, (Çev. C. Elitez), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), s. 346-350.

33 Պողոսյան[Poğosyan], *խոյն տեղ*, էջ215.

34 Vahan Baibourtian, *The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations*, (Ottawa: Dolores Zohrab Liebmann Fund, , 2013), p.352, 231.

35 Նիկոլայ Հովհաննիսյան, "Քրդերի Մասնակցությունը Հայերի Ցեղասպանությանը: Քրդական Գործոնը Արևմտյան Հայաստանի Հարցի Լուծման Հայկական Հայեցակարգում [Kürtlerin Ermeni Soykırımı'na Katılımı: Batı Ermenistan Sorununun Çözümünde Ermeni Kavramı İçinde Kürt Faktörü]", (Երևան: Ռամկավար Ազատական Կուսակցության Հրատարակություն, 2016), էջ21-22.

1915 Temmuz ayında ise Ruslar, işgal ettiği bölgelerden Ermenileri Kafkasya'ya sürgün kararı almıştır. Bu kararla Ermeni kaynaklarına göre 150.000-200.000 Ermeni göçe başlamış<sup>36</sup> ve göç sırasında Bargiri olarak ifade ettikleri Muradiye'den Kafkasya geçişte yaklaşık 40.000 Ermeni, Kürt aşiretleri tarafından katledilmiştir.<sup>37</sup> Garo Sasuni'ye göre buna karşılık Eylül 1915'te Kazak Alayları ve Ermeni Gönüllü Birlikleri, Kürtleri cezalandırmak üzere geçtikleri bölgelerde 40 köy yakmışlar ve halkı katletmişlerdi. Hayatta kalan Van, Bitlis, Muş ve Hınıs Kürtleri ise, Bargiri geçidi ile dağlara sığınmış ve buralarda açlıktan ölmüşlerdi.<sup>38</sup>

1917 yılına gelindiğinde ise Rus Kafkas ordusu, Doğu'da işgal ettiği yerlerden çekilmeye başlamıştı. Bu çekilmeye birlikte Ermeniler, Erzurum'da bağımsızlık ilan edecekler<sup>39</sup> ve Kürtlerin desteğini arayacaklardı. Ocak 1918'de Kürt ve Ermeni ileri gelenleri, Hınıs'ta bir konferans gerçekleştirmişti.<sup>40</sup> Buna göre Ermeniler, Kürtleri Sivas'a kadar olan bölgenin Ruslar tarafından kendilerine verildiğini iddia ederek Osmanlı'ya karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmişlerdi. Lakin Kürtler bu birliktelik çağrısına yanaşmamışlardı.<sup>41</sup>

Nitekim Kürtlerden bekledikleri desteği göremeyen Ermeni Gönüllü Birlikleri ve çeteleri, Erzincan'dan başlamak üzere Kafkasya'ya kadar geçtikleri bölgelerde bulunan Türk, Kürt, Çerkez vs. halkı katledecektir. Bu katliamlara ilave olarak canlı canlı yakma, kafalarına çivi çakma, derisini yüzme vb. eylemlerle halka zulmetmişlerdi.<sup>42</sup> Bu katliamlarda 363.141 Türk, Kürt vs. unsurlar, Ermeni Gönüllü birlikleri/çeteleri tarafından katledilmişti.<sup>43</sup>

Ermeni Gönüllü birliklerinin bu hıncının sebebi nedir? Anadolu'ya ebediyen veda ettiklerini anlamaları olsa gerektir. Justin McCarthy'e göre; Ermeni [gönüllülerin] Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu'daki Müslümanlara uyguladığı vahşetin amacı, insanları yerinden kaçırmaktan ziyade öldürmeye

36 Çaykırın, *age*, s. 153.

37 Stanford J. Shaw ve Ezel Kuran Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. M. Harmancı), (İstanbul: E Yayınları, 2000), s. 380.

38 Sasuni, *age*, s.167.

39 İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2001), s. 9.

40 Sasuni, *age*, s.168.

41 Çaykırın, *age*, s. 164.

42 Hulusi Akar, *Harbord Askerî Heyeti Raporu*, (Ankara: ATASE Yayınları, 2019), s. 73.

43 Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, (Ankara: Babil Yayıncılık, 2004), s. 20.



odaklıdır.<sup>44</sup> Ermeni kaynaklarında Türk, Kürt, Çerkez vs. unsurların Ermeniler tarafından katledildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Sadece Vahan Bayburtyan şöyle bir ifade kullanmaktadır: “*Türk siyasi çevreleri, Ermeni propagandasına heyecan katmak ve Ermenileri sahte suçlarla suçlamak amacıyla özellikle Kürtlere yönelik Ermeni vahşetine izin vermişlerdi. Ona göre, Türklerin amaçları, Kürt ve Ermeniler arasındaki olası siyasi iş birliğini engellemektir. Vehip Paşa’nın Kafkasya’ya doğru ilerleyişi sırasında Erzincan, Bayburt, Dersim, Kars ve Ardahan gibi yerlerde Kürt müfrezeleri, böylece Ermenilerden kanlı intikamlarını almıştı.*”<sup>45</sup>

Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürt-Ermeni ilişkileri karşılıklı intikamla mukateleye dönüşmüştür. Bu mukatele, ilk olarak Ermeni isyanları ile başlamış, Van’ın işgaliyle ve 1915’te Ermenilerin sevkiyle devam etmiş ve 1917’de Rusların Kafkas cephesinden çekilmesiyle zirveye çıkmıştır. 1915 Olayları’nın özü de budur.

#### 4. Milli Mücadele Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı bitmeden Kürt Şerif Paşa, Haziran 1918’de İngiliz sömürge yöneticisi General Sir Cox ile Cenevre’de bir araya gelmiş ve Musul merkez olmak üzere İngilizlerin himayesinde Kürtler için özerk bir devlet kurulmasını talep etmişti. Ayrıca görüşmede kendisi, Kürt ve Ermeniler arasında mevcut ve gelecekte oluşabilecek ihtilafların çözümlenmesi için Londra’da daimi bir parti kurulmasını önermişti. Ancak Cox, buna yanaşmamıştı.<sup>46</sup>

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalanmış ve mütarekenin 24. maddesi doğuda bir Ermeni devletini öngörmüştü. Mütareke bölgede yaşayan Kürtler tarafından hoş karşılanmamıştı. Zira Kürtlerin günlük bir mesele olarak gördüğü Ermeni sorunu karşısında Kürtler, hiçe sayılmış ve hor görülmüşlerdi. Ayrıca 24. maddede yer alan ifadeler, bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının yolunu açarken özerk ya da bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını imkânsız kılmıştı. Ermeniler ise, mütareke maddesiyle Ermeni taleplerinin uluslararası bir diplomasi hâline getirilmiş olmasından memnundu.<sup>47</sup> Dolayısıyla her iki unsurun toprak talebinde bulunduğu doğu bölgesi, Sevr Antlaşması imzalanıncaya kadar geçen süreçte Ermeni-Kürt

44 Justin, McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Ankara: TTK Yayınları, Ankara, 2017), s. 203.

45 Baibourtian, *ibid*, pp. 234.

46 Baibourtian, *ibid*, p.237.

47 Bilal N. Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), s. 302.



çatışmasının *temel* kaynağı olacaktır. Bu süreçte İngiltere, doğu vilayetlerini içine alan Ermeni ve Kürtlerin toprak taleplerine karşılık iki unsur arasındaki ihtilafları çözmek maksadıyla harekete geçmiş ve bu maksatla Halep İngiliz İşgal Bölgesi Kumandanı General Gregory, bir *bildiri* yayınlamıştı. Zira Birinci Dünya Savaşı'nda karşılıklı katliamlar, iki unsuru karşı karşıya getirmişti.<sup>48</sup>

Kürtlere hitaben yazılmış sekiz maddelik bildiriye göre; Kürtlerin ve Ermenilerin birbirlerine yaptıkları katliamlar kabul edilmiş ve kurulması planlanan Kürt ve Ermeni devleti için iki unsur barıştırılmaya çalışılmıştı. Ayrıca kurulacak devletlerin hamiliğini de üstlenmiş ve bu süreçte Kürtler ve Ermenilerin alacakları tavır hakkında tavsiyelerde bulunulmuştu.<sup>49</sup> Bu dönemde Ermeniler ve Kürtler ise, Mondros Mütarekesi'ne bağlı olarak barış görüşmeleri başlamadan örgütlenmeye başlamışlardı.

### Ermeni Örgütleri

Taşnaklar, Tepebaşı'nda Hınçaklar, Beyoğlu'nda bir kulüp kurmuşlardı. Ayrıca Azadamard (Özgürlük Savaşçısı) ve Yerkir (Ülke) gazeteleri ile Ermeni milliyetçiliği ve bağımsız bir Ermeni devleti kurulması hakkında yayınlar yapmaya başlamışlardı. Bogos Nubar Paşa da Ermeni Birliği Teşkilatı kurarak yapılacak barış konferansına hazırlanmaktaydı.<sup>50</sup> Ayrıca bu dönemde Rumlarla birlikte hareket eden Ermeniler, Rum-Ermeni Birliği Cemiyeti'ni kurmuşlardı.<sup>51</sup> Amaçları; Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmaktır.

### Kürt Örgütleri

Mondros Mütarekesi'nden sonra barış görüşmelerinde Kürtler, toprak taleplerini iletmek üzere teşkilatlanmaya başlamışlardı. Bu dönemde ilk olarak Şeyh Seyyid Abdülkadir başkanlığında İstanbul'da Kürdistan Teali Cemiyeti kuruldu.<sup>52</sup> Sorasında cemiyette bulunan Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler ayrılarak Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Zira Şeyh Seyyid Abdülkadir, Ermeni-Kürt birlikteliği karşısında Türklerden yana bir tutum

48 Paul Du Veou, *Kilikya Faicası (1919-1922) Siyasi ve Askerî Olaylar*, (Çev. R. Gögen), Kilikya Faciaları Adıyla Basılmamış Daktilo Metni (ATASE Kütüphanesi), 1938, s. 71-72.

49 Çaykırın, *age*, s. 183.

50 Tefik Ercan, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C.II, Ks. II, (Ankara: ATASE Yayınları, 1999), s. 80-81.

51 Çaykırın, *age*, s. 185.

52 Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 91.

takınmış olması, daha radikal Kürtleri rahatsız etmişti.<sup>53</sup> Cemiyetin 1919 yılı başlarında İstanbul’da yapılan toplantısında bağımsız bir Kürt devletinin ilan edilmesi ve Osmanlı askerlerinin de dahil bütün yabancı askerlerin bölgeden sürülmesi kararı alınmış fakat Şeyh Abdülkadir, Türklerin zorda olduğu bir dönemde, onlara karşı çıkmamanın Kürt hareketinin yararına olmayacağı fikrini savunmuş ve genç üyelerine Ermeni devletinin kurulmasına karşı mücadele vermek üzere Kürtlerin yaşadığı bölgelere gitmeleri tavsiyesinde bulunmuştu.<sup>54</sup>

Kürdistan Teali Cemiyeti’ne bağlı kuruluşlar; Kürt Millet Fırkası, Kürt Talebe Hevi Cemiyeti, Kürt Kadınları Teâlî Cemiyeti ve Kürt Tamîm-i Maârif ve Neşriyyât Cemiyeti idi. Diyarbakır’da da Kürt Teali Cemiyeti kurulmuştu (Diyarbakır Kürt Kulübü). Cemiyet, İngiliz himayesinde bir Kürt devleti talep etmekteydi. Toplantılarında Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Ermeni devletinin kurulması ihtimaline karşı Kürtleri birliğe davet etmekteydi.<sup>55</sup>

### Paris Barış Konferansı

18 Ocak 1919’da Paris Barış Konferansı başladığı zaman Kürtler ve Ermeniler konferansa delegeler göndermişti. Kürtler, Kürdistan Teali Cemiyeti’nin atadığı Şerif Paşa tarafından temsil edilmiş, Ermeniler de Bogos Nubar Paşa ve Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Avetis Ahoranyan tarafından temsil edilmişti. Birbirlerinden bağımsız olarak İtilaflardan buldukları tekliflerde uzlaşa sağlanamamıştı. Ancak 20 Kasım 1919’da İtilafların araya girmesiyle aynı arı ırka sahip olduklarını iddia eden<sup>56</sup> Bogos Nubar Paşa ve Şerif Paşa arasında Kürt-Ermeni Mutabakatı imzalanmıştı.<sup>57</sup> Buna göre;

1. Kürtler ve Ermeniler ortak istek ve çıkarlara sahiptir,
2. İki kesim de Osmanlı Devleti’nden bağımsızlık talep etmektedir,

53 Emin Bozaslan, “Tehcirden Lozan’a Türkler, Kürtler ve Ermeniler”, *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, H. Adanır ve O. Özel (Editörler), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 484.

54 *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, (Çev. M. Aras), A. Önal (Ed.), (İstanbul: Peri Yayınları, 1998), s.108.

55 Oktay Bozan, “Diyarbakır Kürt Teali Cemiyeti’nin Faaliyetleri”, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*, C.II, O. Bozan, H. Asan, H. Yıldız ve M. S. Erpolat (Editörler), (Ankara: Manas Yayıncılık, 2019), s. 412.

56 Maxime Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 To, 1923*, PhD thesis, (Ankara: Middle East Technical University, February 2020), pp. 192.

57 Orhan Koloğlu, *Üç İttihatçı: Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, (İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 2011), s.137-139.

3. Mandater bir devletin yönetimi altında birleşik bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan meydana getirilecektir,
4. İki devletin sınırlarının Paris Barış Konferansı tarafından belirlenmesi ilke olarak benimsenmiştir,
5. Taraflar her iki devletin sınırları içerisinde kalan azınlıkların haklarını teminat altına almayı kabul etmektedir.<sup>58</sup>

Görüldüğü üzere mutabakatta, Kürtler ve Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olan toprakların paylaşılması işi, konferans sonunda alınacak karara bırakılmıştı. Fakat doğu vilayetlerinde yaşayan Kürt aşiretleri, antlaşmaya karşı çıkarak kararı protesto edeceklerdi.

### **San-Remo Konferansı ve Sevr Antlaşması**

Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermeni temsilcilerin birleşik Kürt ve Ermeni teklifi kabul edilmemişti. San Remo Konferansı'nda 12 Bölüm ve 433 maddeden oluşan bir barış antlaşması hazırlanmıştı. Antlaşma, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Hükümeti tarafından imzalanmıştı. Sevr Antlaşması gereğince Osmanlı topraklarında masa başında 88.-93. arası maddelerde bir Ermeni devleti, 62.-64. arası maddeler de bir Kürt devleti kurulmuştu.<sup>59</sup> Osmanlı Devleti, antlaşmayı imzalamış ancak Meclis dağıtıldığı için Meclis'in onayı alınamamıştı. Ayrıca Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlayan Milli Mücadele başarılı muharebeler gerçekleştiriyordu. Dolayısıyla 19 Ağustos'ta Sevr'in kabul edilmeyeceğini ve muharebelere devam edileceği İtilaflara bildirilmişti.

### **Doğu Harekâtı**

1918'de Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuş ve kurulduktan sonra Ermenistan, sürekli olarak Doğu Anadolu'nun işgal edileceği yönünde tahriklerde bulunmaya başlanmıştı. Ayrıca Kars'a Ermeni bir vali atanmıştı.<sup>60</sup> Bu süreçte Ermeniler, birlikte hareket etmek için Kürtlere çağrılar yapmaktaydı. Örneğin 15 Mart 1920'de Iğdır'da bulunan Ermeni Kumandan, Bayezid sancağında Muson köyü Kürt ağasına mektup yazarak yapacakları

58 Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 39, 2007, s. 438.

59 Şimşir, *age*, s. 429.

60 Çaykiran, *age*, s. 199.

muharebede Kürt kanının dökülmemesi için işbirliği teklif etmişti. Ancak teklif kabul görmemişti.<sup>61</sup>

Ermeniler Kars bölgesini işgalle birlikte katliamlar da yapmışlardı. Bu dönemde resmi kayıtlara göre 154.964 Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmişti.<sup>62</sup> Müslüman unsurlar 15.Kolordu'ya sürekli imdat çağrılarını yapmaktaydı. Bunun üzerine Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, 7 Haziran 1920'de Erzurum, Erzincan ve Van'da seferberlik ilan etmişti. Seferberlik kapsamında kolordu birlikleri içerisinde Kürt Aşiret Tugayları da teşkil edilmişti. Bunlar arasında Oltu ve Kop bölgesinde bulunan Kürt aşiretleri ile Malazgirt ve Erciş bölgesinde meskûn Haydaran aşireti reisi Kör Hüseyin Paşa da vardı.<sup>63</sup> 20 Eylül 1920'de Doğu Harekâtı başlamış ve Türk ordusu Gümrü'ye kadar ilerlemişti. 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ile Ermenistan ile savaş son bulmuştu. 16 Mart 1921 Moskova, 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla da sınır antlaşması son şeklini almıştı. Nitekim Doğu Harekâtının askerî başarısı, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasını engellemiştir.

## Sonuç

1. Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başarıya ulaşan Türk İstiklal Harbi sayesinde, Anadolu'da ne Ermeni devleti ne de Kürt devleti kurulma projesi hayata geçirilebilmiştir.
2. Ermeni-Kürt ilişkileri için 1878, 1908 ve 1918 yılları bir dönüm noktasıdır.
3. Kürt ve Ermeni aydınları iki unsur arasındaki çatışmaya son verecek hamleler yapsa da Kürt aşiretleri karşısında bir başarı elde edilememiştir.
4. Anadolu'da 1915 yılında Ermeni ölümlerinde Kürt eşkıyaların büyük etkisi varken 1915'te Rus işgali ve 1917'de çekilmeleriyle katledilenlerin büyük çoğunluğunu Kürtler oluşturmaktadır.

Tarih ilminin geçmişi unutturmamak gibi bir gayesi vardır. Bir Osmanlı arşiv belgesinde “*Ermeniler, kazanmak emelinde oldukları istiklallerine arka*

61 Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, (İstanbul: Emre Yayınları, 2004), s. 128.

62 *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, 2001), s.1054.

63 Çaykiran, *age*, s. 201.

*çıkmaq maksadıyla Dersim Kürtleriyle her hususta hoş geçinip Kürtler tarafından gördükleri tecavüzleri de sual etmeyerek Türklere isnat etmişlerdi*” demektedir. Bu belge, 22 Ocak 1918 tarihinde kaleme alınan bir harp raporudur.

Bugün ise hem Kürt hem de Ermeni ayrılıkçı gruplar, geçmişte aralarındaki maceraları sorgulamayarak Türk Hükümetini veya Türkiye Cumhuriyeti’ni suçlamaktadır. 1928 yılında Taşnak ve Hoybun adındaki iki ayrılıkçı grup arasında yapılan ittifaka göre *aralarında geçmiş olan maceraları unutmama kararı* almışlardır. Suçlamanın temeli bu ittifaka dayanmaktadır. Hala da bu ittifak ayrılıkçı gruplar tarafından devam ettirilmektedir.

## KAYNAKÇA

### 1. Arşiv Kaynakları

Askerî Tarih Arşivi, Birinci Dünya Harbi Kataloğu-4-470-19-26 (4 Aralık 1914).

BOA, Y-PRK-AZN-1-50-1-3.

BOA, DH-ŞFR-471-62 (17 Mayıs 1915).

### 2. Telif ve Tetkik Eserler

Akar, Hulusi, *Harbord Askerî Heyeti Raporu*, (Ankara: ATASE Yayınları, 2019).

Altan, Bilal, Akbaş, Mehmet, M. ve Çağlayan, Ercan, “Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 6/1, (2019).

*Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 32/83, (Mart 1983).

Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2001).

Aydoğan, Erdal, *İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası*, (İstanbul: Ötüken, 2005).

Baibourtian, Vahan, *The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations*, (Ottawa: Dolores Zohrab Liebmann Fund, , 2013).

Bajalan, Djene Rhys, *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, (İstanbul: Avesta, 2010).

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, C. II, Ks. III, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951).

Birecikli, İhsan Burak ve Maden, Fahri, “Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamid’e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23, S. 67-68-69 (Kasım 2007).

- Bozan, Oktay, “Diyarbakır Kürt Teali Cemiyeti’nin Faaliyetleri”, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*, C.II, O. Bozan, H. Asan, H. Yıldız ve M. S. Erpolat (Editörler), (Ankara: Manas Yayıncılık, 2019).
- Bozaslan, Emin, “Tehcirden Lozan’a Türkler, Kürtler ve Ermeniler”, *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, H. Adanır ve O. Özel (Editörler), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015).
- Burkay, Kemal, *Kürtler ve Kürdistan*, (İstanbul, Phoenix Yayınları, 2015).
- Çaykırın, Güzin, *Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinde Ermeni Kürt İlişkileri (1908-1920)*, (Ankara: Hece Yayınları, 2021).
- Çaykırın, Güzin, Askerî Tarih Belgelerine Göre Van’da Ermeni İsyanı Günlüğü, *Tarih Tetkikleri Dergisi*, 1/1, (2023), 31-53.  
<https://doi.org/10.5281/zenodo.8048500> Erişim Tarihi: 01.01.2024.
- Ercan, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C.II, Ks. II, (Ankara: ATASE Yayınları, 1999).
- Engin, Vahdettin, “Sultan II. Abdülhamid’e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz”, *Bellekten*, S. 59 (1995).
- “Ermeni-Kürt İlişkileri I”, *Droşak*, (Haziran 1901), “Ermeni-Kürt İlişkileri II”, *Droşak*, (Haziran 1901),
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, 2001).
- Gauin, Maxime, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 To, 1923*, PhD thesis, (Ankara: Middle East Technical University, February 2020).
- Göyünç, Nejat, “Türkler ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.I, S. 60, (2014).
- Günay, Nejla, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, (Ankara: ATAM Yayınları, 2015).
- Hakan, Sinan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

Յակոբեան, Մ.Տ., *Թրքահայաստանի Կորուսըր* [Türk Ermenistanı'nın Kaybı], (ՊԷԼԴՐՈՒԹ: Տպարան Սեվան, 1967).

Հովհաննիսյան, Նիկոլայ, “Քրդերի Մասնակցությունը Հայերի Ցեղասպանությանը: Քրդական Գործոնը Արևմտյան Հայաստանի Հարցի Լուծման Հայկական Հայեցակարգում [Kürtlerin Ermeni Soykırımı'na Katılımı: Batı Ermenistan Sorununun Çözümünde Ermeni Kavramı İçinde Kürt Faktörü]”, (Երևան: Ռամկավար Ազատական Կուսակցության Հրատարակություն, 2016).

Issi, Murat, “Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)”, *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 9, (2013), s.139, www.e-sarkiyat.com, Erişim Tarihi: 14.11.2019.

Karabekir, Kazım, *Kürt Meselesi*, (İstanbul: Emre Yayınları, 2004).

Karadiş, Zeynep, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

Koloğlu, Orhan, *Üç İttihatçı: Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, (İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 2011).

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986).

Lewy, Gunter, *1915 Ermenilerine Ne Oldu?*, (Çev. C. Elitez), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012).

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2017).

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Ankara: TTK Yayınları, Ankara, 2017).

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008).

Öğün, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkkiye Mültecileri (1915-1923)*, (Ankara: Babil Yayıncılık, 2004).



- Պողոսյան, Ս.Կ., *Քրդերը և Հայկական Հարցը [Kürt ve Ermeni Sorunu]*, (Երևան: Հայաստան, 1991).
- Perinçek, Mehmet B., *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri 1915-1923*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007).
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. M. Harmancı), (İstanbul: E Yayınları, 2000).
- Sakin, Orhan, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014).
- Sasuni, Garoi *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin), (İstanbul: Med Yayınevi, 1992).
- Şahbazyan, Hagop, *Ermeni-Kürt Tarihi*, (Çev. F. M. Yüksel), (Ankara: Kalan Yayınları, 2005).
- Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005).
- Şimşir, Bilal N., *Kürtçülük 1787-1923*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007).
- Ural, Selçuk, “Mütareke Döneminde İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Politikası”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 39, (2007).
- Ünal, Fatih, “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 20-21, (2006).
- Veou, Paul Du, *Kilikya Faicası (1919-1922) Siyasi ve Askerî Olaylar*, (Çev. R. Gögen), *Kilikya Faciaları Adıyla Basılmamış Daktilo Metni (ATASE Kütüphanesi)*, 1938.
- Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, (Çev. M. Aras), A. Önal (Ed.), (İstanbul: Peri Yayınları, 1998).

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından bu yana “Ermeni Konferansları” başlığı ile düzenlediği konferanslar dizisinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyuşmazlığı ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını çok boyutlu yönleriyle ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem'in 6 Ocak 2018'de vefat etmesinin ardından, onun anısına “Ömer Engin Lütem Konferansları” ismiyle devam eden bu konferans serisi, 2023 yılında 8 konferansla sürdürülmüştür. “Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023” başlıklı bu kitapta, 2023 yılında düzenlenen konferanslarda sunulan bildiriler yer almaktadır.

#### İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4  
06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE  
Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26  
E-mail: info@avim.org.tr

[www.avim.org.tr](http://www.avim.org.tr)

 avrasyaincelemelerimerkezi

 @avimorgtr  
@avimorgtrEN

 avimorgtr

 avimorgtr

